

İMAJ YAYINCILIK

Prof. Dr. Oğuz OYAN

Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları

Prof. Dr. Oğuz OYAN
Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Maliye Bölümü

Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları

İMAJ YAYINCILIK

Ankara - 1998

Kapak Resmi : Saman Arabası (Madrid, Prato Müzesi)
On kapak (Hieronymus Bosch: 1450-1516)
Arka kapak Osmanlı Lonca Zanaatkarları Alayı
(Surname-i Vehbi)

Kapak Düzeni : Mehmet Bağdatlıoğlu

© : İmaj Yayınevi
Ankara - Kasım, 1998
ISBN 975-7852-53-8

KİTAP İSTEME ADRESİ
İMAJ YAYINEVİ
Cemal Gürsel Caddesi
Yeni Acun Sokak No: 5/A-B
Tel: (0.312) 319 32 25
Fax: (0.312) 363 09 91
06590 Cebeci/ANKARA

Baskıya Hazırlık: İmaj Yayınevi
Baskı : Form Ofset - 417 47 50

ÖNSÖZ

Bu kitapta 1983 ile 1988 aralığında yayınlanmış 6 makalemiz yer alıyor. İlki Ekim 1983'te, sonuncusu ise Ekim 1988'de yayınlanmış olan bu makaleleri bugün, yani yazılışlarından 10 ilâ 15 yıl sonra bir kitapta derlemek hangi düşünceden kaynaklanıyor?

İlkin, bu düşüncenin yeni olmadığını söylememiz gerekiyor. Bu eleştiri yazılarını bir kitapta derleme düşüncemiz 10 yıldır gündemimizde bulunuyordu. Bizi bugüne kadar bundan alıkoyan iki neden oldu. *Birincisi*, birkaç yeni eleştirel makaleyi daha kaleme almak niyetimizin geciktirici etkisi oldu, çünkü yeni akademik ilgi alanlarımız nedeniyle bu niyetimiz sürekli ertelenmek durumunda kaldı. *İkincisi* ise, 1992'den itibaren akademik yaşam dışında bazı yöneticilik görevleri üstlenmemizin mevcudu dahi toplama olanağını elimizden alması oldu.

Bugün bu derlemeye girişmiş olmamızın **ikinci** nedeni, yazıların yayınlandığı dergiler yayın yaşamlarına veda etmiş ve bulunmaları sıkı bir takip gerektirir duruma gelmiş olmasına karşın, eleştirilen kitapların yeni baskılarının sürekli yayın piyasasında bulunabiliyor olmasının yarattığı olumsuz asimetridir. Eleştiri çabasının her zaman kendine düşen işlevi görmesini sağlamanın, entelektüel bir yükümlülük olduğunu düşünüyoruz. Kaldı ki, bu derleme yükümlülüğünü yıllardır bize dostça hatırlatanlar olduğunu da kaydetmemeden geçmeyelim.

Üçüncü olarak, yazılarımızın aradan geçen süreye karşın güncelliklerini yitirmemiş ve esas olarak eskimemiş bulunması, bizi bu çabaya girişmede cesaretlendirmiştir. Başka bir deyişle, bu çabaya hiç girişmemenin yaratacağı sakıncaların, gecikerek giriş-

menin sakıncalarını aşacağına ikna olmamızdır. *"Eskimeme"* gibi hayli iddialı görünen sav ise şuradan kaynaklanmaktadır: Yazılarımızda esas olarak 1920'ler, 1930'lar ve 1940'ların feodalizme bakışını eleştiren ve bunu Ortaçağ çalışmalarında adeta devrimci bir yenilenmenin yaşandığı 1960'lar, 1970'ler ve 1980'lerin eserlerine dayanarak yapan bir yaklaşım tarzı benimsendiği, bu arada feodalizmin ekonomik/toplumsal temeline ilişkin olarak son on yılda sarsıcı yeni görüşler ortaya atılmadığı için bu savımızın dayanaksız olmadığını düşünüyoruz.

Dördüncüsü, *"güncellik"* konusunda da ek gerekçelerin sürekli türediği görülmektedir. 1983-1988 dönemindeki eleştirilerimiz birçok yazarın yaklaşımını çürütmesine karşın bunlarda yazdıklarını köklü olarak gözden geçirme eğilimi ortaya çıkmadığı gibi, yeni yeni ortaya çıkan çalışmalarda da, benzer tezlerin aynı yazarlardan etkilenerek ortaya atılabildiğini büyük bir şaşkınlıkla izlemekteyiz. Osmanlının *"sui generis"* olduğu yönündeki ideolojik/milliyetçi/partikülarist tarih sapmasının bir türlü aşılamayan derin kökleri olduğunu gösteren bu yaklaşımlara karşı yayın piyasasında hiç olmazsa yeni okumalara yönlendirebilecek bazı bilimsel tartışma seçeneklerinin bulunması bugün dünden daha önemsiz görünmemektedir. Hatta, elinizdeki bu derlemenin on yıl önceden gerçekleştirilip piyasaya sunulmamış olmasının bir eksiklik olduğunu bugün daha iyi farkedebilme noktasına gelmiş bulunuyoruz.

* * *

Biraz da bu iktisat tarihi eleştirilerinin nasıl ortaya çıktığına değinelim. İktisat tarihine olan ilgimiz doktora çalışmalarımız sürecinde pekişti. Paris-1 Pantheon-Sarbonne Üniversitesi'nde 1970'lerde *"Türkiye tarımında kapitalizmin gelişmesi"* başlığı altında sürdürdüğümüz tez çalışmasını başlangıçta 20. yüzyılla sınırlamak istememize karşın entellektüel merak bizi Osmanlı toplumunu kuruluşundan itibaren kapsamaya götürdü. Sonuçta iki cilt ve 750 sayfalık bir teze dönüşen bu çalışmanın birinci cildinin

tamamı Osmanlı toplumuna ayrılmak durumunda kaldı. Açıkça söylemek gerekirse, başlangıçta hızlı ve yüzeysel bir Osmanlı toplumu sentezi yaparak işin içinden sıyrılacağımızı düşünmüşken, bunun mümkün olamayacağını gördük. Nitekim, bir yıl kaybetme pahasına ilk yazdıklarımızın tamamını yeniden yazmaya giriştik. Batı ve Doğu Avrupa feodalizmine ilişkin yeni yayınların bol miktarda yayın dünyasına kazandırıldığı 1970'li yıllar Fransa'sında, Paris Doğu Dilleri Kütüphanesi'nin zengin birikimini de kullanarak kaleme aldığımız bu tezin Türkçe'ye kazandırılmasını da ne yazık ki gerçekleştiremedik.

İktisat tarihine olan ilgimiz ise 1980'den itibaren vermeye başladığımız Maliye Tarihi dersleri aracılığıyla sürdü.

1983 yılında *Yarın* dergisinde Mehmet Ali Kılıçbay'ın Muzaffer Erdost'a karşı yazdığı oldukça saldırgan ve *"feodalizm ve Osmanlı yüksek uzmanı"* (!) tavırlı bir polemik yazısının, tam da aynı dönemde H. Pirenne'in iki yıllanmış yapıtının Avrupa Ortaçağını doğru kavrayabilecek kaynaklarla bir türlü donatılmamış yayın yaşamımıza kazandırılmasıyla çakışması nedeniyle bu tartışmaları dışarıdan seyretmenin zamanının geçtiği kararını vermemiz zor olmadı. Nitekim, H. Pirenne'in yapıtlarını göklere çıkaran *"bilgisiz fikir sahipleri"* (bkz. ileride, s. 18-19) sayısının hızla artma eğiliminde olduğunu farketmemiz de bunu destekledi.

Böylece bu kitabın içinde derlenen yazıların toplam hacminin yarısını aşkın bir bölümü 1983 sonbaharında ortaya çıktı. (Esasen şimdi bizim de ilgimizi çektiği gibi tüm yazılarımızın sonbaharda kaleme alınması veya yayınlanması gibi ilginç bir ortak nokta var: Bu yazılara bu nedenle belki *"Sonbahar Yazıları"* da denilebilirdi!). Bu derlemenin ilk üç makalesini oluşturan yazılar, aslında iki ayrı makale olarak kaleme alındı. Elinizdeki kitapta birinci ve üçüncü sırada yer alan makaleler tek bir makalenin parçaları olarak aylık *Yarın* dergisinin Ekim, Kasım ve Aralık 1983 sayılarında yer aldı. *Yarın* dergisindeki feodalizm tartışmala-

rına katkıda bulunmak üzere kaleme alınmaya başlayan bu yazı, kaçınılmaz olarak belirli kavramsal-teorik açılımları gerektirmişti; ancak *"Üretim Tarzı ve Feodalizm"* başlıklı giriş metninin oldukça uzun bir yer tutması nedeniyle (ki yayınlanan biçimi bunun kısaltılmış bir versiyonuydu ve burada da aynen korunmuştur), doğrudan eleştiriye dönük yazılar derginin izleyen sayılarına bırakılmış ve aynı dönemde yayın yaşamına giren H. Berktay'ın eserlerini de kapsama almıştı.

İkinci makale ise *Bilim ve Sanat* dergisinin gene Ekim 1983 sayısında yayınlandı. Kitaptaki dizilişi kronolojik yapmamız, yani *Bilim ve Sanat*'taki yazıyı ikinci sıraya almamış anlamsız değildir, çünkü *"1980'ler Türkiye'sinde Feodalizm Tartışmaları ve Bir Feodalizm Anlayışı"*nı izleyebilmenin yolu, bize göre, öncelikle ilk iki makalenin okunmasından geçmektedir.

Aslında dördüncü sıradaki makalenin, Eylül 1984'te yazılan *"Hz. Muhammed ve Charlemagne"* makalesinin de bu bilgi altyapısının tamamlanması ve keyfi çeviri ve yorumların daha hızlı bir kavrayışına ulaşılması açısından üçüncü yazıdan önce okunması önerilebilir.

Beşinci makale de benzer tema üzerine eğilmesine rağmen Asyagil üretim tarzı kavramının tartışmasına daha fazla yer vermekte ve bir anlamda altıncı ve son yazının hazırlığını da yapmaktadır. Nitekim, Ş. Pamuk'un *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi, 1500-1914* başlıklı yapıtının Osmanlı toplumu için Asyagil üretim tarzı türevi olan *"vergisel üretim tarzı"*nı uygun görmesi nedeniyle üretim tarzı tartışmasına yeniden dönülmekte, ancak burada hem tartışmaya yeni açılımlar getirilmekte hem de Osmanlı'ya daha fazla yer verilmektedir.

Konuların benzerliğine rağmen, dikkatli bir okuyucu tekrarların asgaride tutulduğunu farkedebilecektir. Eleştirel değerlendirmenin sadece Türkiye'deki tartışmalarla sınırlı tutulmadığı;

ülkemiz ekseninden yola çıkılmakla birlikte sürekli göndermeler yapılan tartışmanın evrensel boyutlarının çözümleme dışı tutulmamasına özen gösterildiği görülecektir.

Dolaysız olarak eleştiri kapsamına alınan yazarlar, yer alış sırasıyla, ilk bakışta H. Pirenne, M.A. Kılıçbay, H. Berktay, B. Boran ve Ş. Pamuk olarak belirmektedir. Ancak metinlerin dikkatli bir okunuşu bunlara Samir Amin ile Marc Bloch'un da katılması gerektiğini gösterecektir.

Kaldı ki, eleştirel değerlendirme kapsamına dolaylı olarak ve kısa değinmeler düzeyinde katılan yazarların sayısı daha az değildir. Bu isimler arasında P.M. Sweezy, S. Divitçioğlu, Ö.L. Barkan, H. İnalcık, S. Yerasimos, J. Pirenne, M. Lombard, W. Kula ve B. Hindess ile H.Q. Hirst bulunmaktadır.

İçerik çözümlemelerinde yararlandığımız Ortaçağ tarihçilerini ise burada ayrı ayrı zikretmeye gerek duymuyoruz. Bunlar metin içlerinde veya dipnotlarda belirtilmiştir. (Metinlerin ilk biçimlerine sadık kalma düşüncesi nedeniyle, kitabın sonuna bir *"yararlanılan kaynaklar"* listesi koymadık. Umarız bunun araştırmacılar açısından fazla bir sakıncası olmaz).

Bu kitapta derlenen makaleler ilk yayınlanış biçimlerine esas itibariyle sadık kalınarak kitaba alınmış olmakla birlikte, ikinci ve üçüncü makalelerde ilk yayınlanışlar sırasında yer darlığı nedeniyle dergi editörlerince (birinde üstelik bize sorulmadan) metinden çıkarılan bazı parçalar yerlerine konulmuştur. Bu eklemelerin, bu kitap içinde sadece 7 sayfalık bir yer tutuğunu belirtirsek, bunun fazla önemli olmadığı anlaşılacaktır. Bununla birlikte, kitabın okunmasını kolaylaştırmak için uygun yerlere bazı tarih haritaları konmuş ve kitabın sonuna bir *"ek"* konularak özellikle *"Erken Ortaçağ villa ekonomisi"*ne ve siyasal dönemeçlerine ilişkin bazı açıklayıcı bilgilerin şematik olarak okuyucuya sunulması sağlanmıştır. Konuya yabancı olanların kitap sonundaki eke

öncelikle bir göz atmaları ve güçlük çektikçe tekrar başvurmaları yararlı olacaktır.

* * *

Son olarak, eleştirinin dozunun eleştirilenin niteliğine göre değiştiğine dikkati çekelim. Kaynaklarına karşı sorumsuzca davranan, onları tahrif ederek kullanan, intihale sapan ve bütün bunlara rağmen büyük iddiaların adamı olarak kendine bir piyasa yapmaya çalışan yazarlara karşı hoşgörü düzeyinin sınırlı tutulması gerektiğini düşünüyoruz. Bu çalışmanın üçüncü yazısının aynı zamanda, Türkiye'de doktora tezlerinin hangi ciddiyet zemininde oluştuğunu ve savunulduğunu bir kez daha göstermeye yardımcı olduğunu ve olacağını sanıyoruz. Bu arada, eleştiri kapsamındaki H. Berktay (ki Berktay'la yaklaşımlarımız esas olarak örtüşüyor) ve Ş. Pamuk'un kitaplarını (kuşkusuz eleştirilerimizi okumaları tavsiyesiyle) öğrencilerimize yardımcı kitap olarak önerdiğimizi de belirmeden geçmeyelim. Bu, aynı zamanda, eleştirilenler arasında yaptığımız nitelik ayırımının da bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Üniversite öğrencilerinin okuma alışkanlıklarının giderek azaldığı ve üretim tarzı/feodalizm/Osmanlı tartışmalarının bir ölçüde ilgi kaybına uğradığı bir ortamda bu gecikmiş ama güncelliğini yitirmemiş kitabın bir nebze olsun konu etrafında yeni bir ilgi yoğunlaşmasına katkıda bulunacağını ummak istiyoruz.

İÇİNDEKİLER

- **ÖNSÖZ** ..... **iii**

- **ÜRETİM TARZI KAVRAMI VE FEODALİZM** **1**

1. Üretim Tarzı Kavramı Üzerine 1
2. Üretim İlişkileri Üzerine 6
3. Feodalizm Üzerine 7
4. Bazı Yanılgılar 11

- **BATI AVRUPA FEODALİZMİ VE PİRENNE'İN TEZLERİ** **17**

1. Giriş 17
2. Pirenne'in Tezleri 19
3. Yanılgıların Kaynağı 21
4. Olgusal Düzeydeki Yanılgılar 25
5. Roma Kentsel Mirası Üzerine 27
   5.1. Erken İmparatorluk Galya-Roma Kenti *30*
   5.2. Geç İmparatorluk: Çözülüş-Geçiş Dönemi Kenti *33*
6. Merovenj Kenti ve Ekonomisi 35
7. Karolenjiyen Dönemde Kentler ve Ticaret 40
   7.1. Kırsal Talep *41*
   7.2. Kentler ve Kentsel Talep *43*
8. Kentlerin Feodal Üretim Tarzı ile Bütünleşmesi 46
9. XI.-XIII. Yüzyıllar Atılımının Dinamikleri 49
10. Sonuç 54

- **1980'LER TÜRKİYE'SİNDE FEODALİZM TARTIŞMALARI VE BİR FEODALİZM ANLAYIŞI 57**

1. Genel Çerçeve 57
2. Bir Feodalim Anlayışının Anatomisi 60
   2.1. Bir İktisat Tarihi Araştırması Nasıl Yapılır? Gayeci Yöntem mi, Tahrif mi? *62*
   2.2. Roma-Cermen Sentezi *65*
   2.3. Serflik ve Barbar Fethi *70*
   2.4. Maddî Hatalar ve Tutarsızlıklar *75*
   2.5. Roma Ekonomik Sistemi *76*
   2.6. Feodalizm Konusundaki Tutarsızlıklar ve Yanlışlar *83*
   2.7. Hipotetik Bir Feodalizm Modeli *88*
   2.8. Feodalitenin Çözülüşü ve Kılıçbay Teorisinin Sonu *98*
   2.9. Sonsöz *102*
3. Feodalizm Tartışmalarında İleri Bir Adım: *Kabileden Feodalizme* 103

- **HZ. MUHAMMED VE CHARLEMAGNE 111**

1. Konunun Çerçevesi 111
2. Pirenne'in Görüşleri Yeniden 113
3. Yadırgatıcı Bir Önsöz 115
4. Feodalizm: Roma Uzantısı mı, Cermen Geleneği mi? 121
5. Feodalizmin Kökeni ve Pirenne 126

- **BEHİCE BORAN'IN FEODALİZM VE OSMANLI TOPLUM YAPISI TAHLİLLERİ 129**

1. Asyagil Üretim Tarzının Öne Çıkması 130
2. Feodalizmin Kavramsallaştırılması 136
3. Feodalite ve Osmanlılarda Mülkiyet Meselesi 138

- **OSMANLI İKTİSAT TARİHİ ÜZERİNE 141**

  1. Eleştirinin Genel Çerçevesi 141
  2. Üretim Tarzı ve Ekonomik/Toplumsal Formasyon Kavramları 145
  3. Vergisel Üretim Tarzı-Asyagil Üretim Tarzı 153
  4. Feodalizm ve Osmanlı Toplumu 162

- **EK: VİLLA EKONOMİSİ VE SENYÖRLÜK EKONOMİSİ İŞLEYİŞ ŞEMALARI İLE BAZI ÖNEMLİ TERİMLERİ 173**

FEODALİZM VE OSMANLI TARTIŞMALARI İÇİNDE YER ALAN MAKALELERİN İLK YAYINLANDIKLARI DERGİLER VE TARİHLER

- ✓ ÜRETİM TARZI KAVRAMI VE FEODALİZM ..... **YARIN**, Sayı 26, s. 11-13, Ekim 1983

- ✓ BATI AVRUPA FEODALİZMİ VE PİRENNE'İN TEZLERİ ..... **BİLİM ve SANAT**, Sayı 34, s. 29-37, Ekim 1983

- ✓ 1980'LER TÜRKİYE'SİNDE FEODALİZM TARTIŞMALARI VE BİR FEODALİZM ANLAYIŞI ..... **YARIN**, Sayı 27 ve 28, s. 18-22 ve 16-20 Kasım ve Aralık 1983

- ✓ HZ. MUHAMMED VE CHARLEMAGNE ..... **BİLİM ve SANAT**, Sayı 45, s. 26-30, Eylül 1984

- ✓ BEHİCE BORAN'IN FEODALİZM VE OSMANLI TOPLUM YAPISI TAHLİLLERİ ..... **BİLİM ve SANAT**, Sayı 84, s. 14-16, Aralık 1987

- ✓ OSMANLI İKTİSAT TARİHİ ÜZERİNE ..... **11. TEZ**, 8. Kitap, s. 280-301, Ekim 1988.

ÜRETİM TARZI KAVRAMI ve FEODALİZM

1. ÜRETİM TARZI KAVRAMI ÜZERİNE

Üretim tarzı, feodal üretim tarzı, kapitalist üretim tarzı ve feodalizm, kapitalizm gibi kavramlar çeşitli derecelerde soyut ve genel teorik kavramlardır. Buradaki "soyut" nitelendirmesi, kavramların nesnel gerçeklikle ilgili olmayan, düşüncenin spekülatif ürünleri oldukları anlamında düşünülmemelidir. Kavramlara ancak somuttan, dışımızdaki dünyada gözlediğimiz nesnel gerçekliklerden hareket ederek ve düşünce sürecinde bunları yoğurarak ulaşabiliriz. Kavramların tasarlanması, yaratılması, somuttan kopuk olmayan ama insan düşüncesinin etkin olarak katıldığı bir soyutlama süreci sonunda ortaya çıkmaktadır. Bunun anlamı, türetilen soyut kavramların kendi başlarına özerk bir varoluşlarının veya somut tek bir karşılıklarının olmamasıyla birlikte, özel olguların nesnel gerçekliklerinin en temel çizgileriyle genel bir ifadesi, onların bir özü olmalarıdır. Başka deyişle kavramlar, tek tek bireysel olguların ortak çizgilerinin ve aralarındaki ilişkilerin bir bütününü, bir genellemesini vermekte yani nesnel gerçekliği yansıtmaktadırlar. Her soyut kavramda, her "genel"de, yaklaşık bir biçimde de olsa, ifade edilmek istenen bütün özel konuların özü yoğunlaşmış olarak kavranmaktadır, kavranmalıdır. Aynı şey, bu kavramlar bütünüyle ulaşılan kavramlar sistemi için de geçerlidir. Kuşkusuz, gerçekliğin bilimsel bilgisinin üretilmesi, bir kere olmuş bitmiş, değişmez bir kalıplaşma içinde düşünülemeyeceğine göre kavramlar sistemi de hareketsiz ve durağan bir yapılanma

içinde düşünülemez. Demek ki açıklanmaya çalışılan *dinamik* gerçeklik konusunda bilimsel bilgilerimizin gelişmesine bağlı olarak kavramların da derinleştirilerek, zenginleştirilerek bu dinamik sürece uyum sağlaması kaçınılmazdır. Kavramların dinamik karakterinin ikinci bir yönünü ise bunların ilk ileri sürüldükleri andan itibaren gerçekliği, *bilinen* tüm dinamizmi içinde uzunca bir süre kavrayabilecek bir içerikte oluşturulmalarında görebiliriz; aksi halde yaygın bir kullanım alanına hiçbir zaman kavuşamayacaklardır.

Toplumsal evrimin her aşamasında, belirli toplumsal gereksinmeleri karşılamağa yönelik mal ve hizmetlerin hangi tarzda yani hangi maddî üretim güçleri temelinde ve ne tür bir toplumsal üretim ilişkisi çerçevesinde üretildiğinin yoğunlaşmış bir ifadesi olan üretim tarzı kavramı, toplumun belirli gelişmişlik düzeyinin anahtarı da olmaktadır. Bu durumda, farklı üretim tarzlarının farklı maddî toplumsal üretim güçleri ve üretim ilişkileri bileşimlerine tekabül edeceği açıktır. Ancak, kavramların dinamik karakterinden ötürü, soyut veya teorik düzlemdeki bir üretim tarzı kavramını da salt durağan üretim ilişkileri-üretim güçleri düzey ve bileşimleri bağlamında ele alamayız. Her ne kadar teorik bir genelleme çerçevesinde üretim tarzının özünü tanımlayabilmek için bu tür bir yaklaşım her zaman için gerekli olsa da, kavram bu sınırlılığı içinde somut toplumsal formasyonların dinamizmini açıklamakta yetersiz kalacaktır. Dolayısıyla, özdeki birliği gözden kaçırmadan, bir üretim tarzı içinde farklı ve görece özerk birkaç gelişme aşaması ayırdedilebileceğini kabul etmek gerekir. Bu aşamalar, üretici güçlerin nispeten daha geri düzeylerden daha gelişkin düzeylere doğru evrilmelerinde belirli özgün *momentlere* (belirli özellikler taşıyan sınırlı zaman dilimleri, tarihsel evrimin uğrakları) ilişkindir. Üretici güçlerin bu belirli gelişme düzeylerinde, yeni bir üretim tarzının kurucu unsurlarını oluşumunu harekete geçirecek yoğun nitel bir sıçrama esas olarak söz konusu olmadığından (geçiş aşamalarının nihai evreleri kısmen bunun dışında tutulabi-

lir), her aşamaya, her üretici güçler düzeyinin yükselmesine, öz bakımından yeni üretim ilişkilerinin denk düşmesi elbette beklenemez. Buna karşılık temel üretim ilişkilerine özgü nitelikler aynı kalmakla birlikte, bir yanda ekonomik temelde, aşamaya *görece özerk ve özgün* karakterlerini veren bazı *ikincil* değişmelerin (ekonomik/toplumsal örgütlenme biçimlerinde, mülkiyet ve artık ürünün sağılma biçimlerinde, toplumsal sınıf ve zümrelerin konumlarının ve göreli önemlerinin kısmen farklılaşmasında); öte yanda üst yapıda[1] oldukça önemli yeni yönelişlerin (kurumsal, ideolojik vb.) uç verdiği düşünülmelidir. Her üretim tarzının ve toplumsal formasyonun biri yükselen diğeri *gerileyen* evrelerine denk düşen iki aşamadan geçtiğini ileri süren görüşler kadar, bir *oluşma, bir serpilme (gelişme) ve olgunlaşma* ile bir *gerileme (çözülme) ve geçiş* olmak üzere başlıca üç aşamanın ayırdedilebileceğini öneren görüşler de vardır. Hemen belirtelim ki, bu iki farklı anlayış ve benzerleri, birbirlerinin almaşığı olmak yerine tamamlayıcısı olarak ele alınmalı ve yerine göre eşdeğerde çözümleme araçları olarak kullanılmadır. Aynı şekilde, belirli bir üretim tarzının evriminde çeşitli özgün uğraklar olarak kavranabileceğini gördüğümüz değişken sayıdaki gelişme aşamaları da, eğer belirli özellikler bakımından farklılaştırılabilen ayrı *gelişme evreleri* kapsamında incelenebilirse, çok değerli yeni çözümleme araçları kazanılacağına kuşku yoktur.[2]

---

[1] Üretim tarzının üst yapısıyla karmaşık eklemleşme biçiminin teorik ifadesi olan "toplumsal formasyon" kavramını da belirli aşamalar altında kavramak gereklidir.

[2] Bir fikir vermek için feodalizmin aşama ve evrelerinin **Frank-Fransız feodalizminde** aldığı özel biçimler şeması verilebilir. 1) Oluşma aşaması: Erken Ortaçağın sınırlı klasik (villa) malikane feodalizmi; 2) Gelişme aşaması: Orta Ortaçağın yaygın senyorial feodalizmi; 3) Geçiş aşaması: Geç Ortaçağın bozulmuş bağımlı köylü feodalizmi. Oluşma aşamasının iki ayrı evresi ise Merovenj ve Karolenj feodal evreleridir.

Soyutluk dereceleri farklı olan bu türden kavramların geliştirilmelerinin *tek yolu* ise, çeşitli (özgül) toplumsal formasyonların varoluş koşullarını ayrıntılı bir incelemeye tabi tutmaktır. Gerçekten, bir üretim tarzının teorize edilebilen tüm aşama ve evrelerine, ortak bir öze sahip oldukları düşünülen tüm somut toplum tiplerinde benzer yapılar içinde rastlanması olanaksızdır. Somut tarihsel kategoriler olan toplumların varoluş koşulları, içinde yer aldıkları doğal ortamın özelliği ve kendi iç dinamiklerinin işleyiş biçimleri kadar, farklı gelişmişlik düzeyindeki diğer toplumlarla olan ilişkilerinin özel biçimlerine göre de son derece büyük bir çeşitlilik göstermekte; kimisi henüz kuruluş aşamasında tarih sahnesinden silinirken kimisi de birden çok üretim tarzının ardı ardına başat olmasını görecek kadar büyük bir dayanıklılık ve dinamizm taşımaktadır. Farklı tarihsel ortamlardaki bu son derece karmaşık tarihsel akışın, her türden düşünce çarpıklıklarını, bu arada bilinemezci (agnosticiste) ve partikülarist tarih anlayışlarını beslemesi şaşırtıcı değildir. Ama bu anlayışlarda, toplumların tarihsel evriminin açıklanmasına kaba bir şematizm anlayışıyla yaklaşılmasının da payı yok değildir. Somut toplumların kuramsal açıklanmasına ilişkin güçlükleri yenmenin yolu, farklılığı, çeşitliliği, birleştirici öz arkasına atarak ihmal etmek değil, tam tersine özgüllükleri sistematik bir inceleme konusu yapmaktır. Tarihsel gelişmenin iki yönünü, birlik ve farklılığı kuramsal olarak göz önüne almayan her çözümleme ister istemez tek yanlı olacaktır. Bu tür bir sistematik incelemenin şimdiye kadar sadece kapitalist toplumlar için oldukça tatminkâr bir şekilde yapıldığını, bilinen diğer prekapitalist toplum örneklerinde ise, özellikle bunların gelişme dinamiklerinin aydınlatılmasında, son yarım yüzyıldaki ilerlemelere karşın yolun henüz başında olunduğu söylenebilir.

Özgül toplumsal formasyonların incelenmesinde son zamanlarda sık sık başvurulan çözümleme araçlarından biri de bunlarda başat olan üretim tarzını duruma göre "eski" veya "yeni" üretim tarzları ile özel biçimler altında eklemleşmesi yaklaşımıdır.

Ancak bu "eklemleşme" tezinin kötü kullanımının yol açtığı bir gelişme de, ayrıntılı araştırmaların külfetinden kaçanlar için kolaycı ve hazırlop bir "açıklama" tarzı, bir sığınak oluşturmuş olabilmesidir. Eski üretim tarzının artakalan biçimlerinin oldukları gibi değil ama yeni bir içerik kazanarak varlıklarını sürdürdükleri, hakim üretim tazının gerileme aşamasında gelişen yeni ilişkilerin doğrudan aynı özelliklerle geleceğin toplumuna taşınmayıp bazen onların yıkıntısı üzerinde yeniden inşa edildikleri[3] çoğu kez gözden kaçırılmaktadır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Üretim tarzı ve toplumsal formasyon gibi kavramların ekonomik ve toplumsal tarih araştırmalarında, tarihsel hammaddenin sınıflandırılması, sistemleştirilmesi ve çözümlenmesi çabalarında bu denli vazgeçilmez araç ve pusula olmaları, elbette ki, tarihçiyi somut araştırmalardan alıkoyacak (veya onların yerine geçecek) veya "tarihsel çağların (zorunlu olarak) uydurulacağı (hazır) bir reçete, bir şema"[4] oluşturmak anlamında değildir. Buna karşılık, tarih alanının, nesnel gerçekliklerin bilimsel bilgisi ve bilimsel yöntemler temelinde yeniden inşa edilmesi ve yorumlanması çabaları da, sonsuz bir çeşitlilik ve özgüllük deryası içinde yolunu şaşırmadan, partikülarizm çıkmazlarına savrulmadan ve sistemleştirme kaygıları bir an bile göz önünden uzaklaştırılmadan sürdürülmelidir.

---

[3] Örneğin "modern kapitalistler doğrudan Ortaçağın kapitalistlerinden değil ama onların yıkımından geliyorlardı": K. Takahashi, "Contribution à la discussion", in M. Dobb ve P.M.Sweezy, **Du féodalisme au capitalisme: problèmes de la transition,** c.1, Paris, F. MASPERO, 1977, s. 127 not 56

[4] K. Marx ve F. Engels, **L'idéologie allemande,** Paris, Ed. Sociales, 1968 s. 51,52. Aynı yerde şu ifade de var: "Bu suyutlamaların, gerçek tarihten koparıldığında, kendi başlarına hiçbir değerleri yoktur".

2. ÜRETİM İLİŞKİLERİ ÜZERİNE

Üretim sürecinde insanlar arasında kurulan çok sayıda ve karmaşık toplumsal ilişkiler, birbirine sıkıca bağlı, içiçe geçmiş şu unsurlar ve ilişkiler bütününe göre tanımlanabilir.

1) Üretim araçları üzerindeki mülkiyet biçimleri;

2) Üretim sürecinde taraf olan toplumsal zümre ve sınıfların, özellikle de doğrudan üreticilerin, tarihsel varoluş biçimleri ve karşılıklı konumları;

3) Artık-ürünün ele geçiriliş (temellük) biçimleri.

Üretim ilişkilerini oluşturan unsurların harcı, mülkiyet ilişkileridir. Mülkiyeti yalnızca hukuksal düzeyinde yani görünürteki ilişkilere bakarak kavramak mümkün değildir. Keza, insanların nesnelerle olan ilişkileri cinsinden görmek de doğru değildir. Bu ilişkiler herşeyden önce toplumsaldır. (Bir adada yalnız yaşayan Robinson için mülkiyet haklarının ne anlamı vardır?) Ama insanlararası, sınıflararası kurulan toplumsal ilişki de kendiliğinden varolmaz; mutlaka belirli bir nesnesi vardır. İnsanlar arasında toplumsal ilişki olarak kurulan mülkiyet ilişkilerinin nesnesi eğer üretim araçları ise o zaman bu ilişkilere üretim ilişkileri de diyebiliriz.

Demek ki ekonomik ilişkilerin temelinde mülkiyet ilişkileri varıdır ve bunlar da, öncelikle *gerçek temellük* (mülk edinme, kendine mal etme amacıyla ele geçirme, approriation) ilişkilerine göre kavranabilir. Gerçek temellük ilişkilerinin temel niteliği ise açık veya örtük olarak bir *kuvvet ilişkisine* dayanmasıdır; her tarihsel çağın toplumsal bilinci, görenek veya hukuk sistemiyle çağının mülkiyet-temellük biçimlerini onaylamıştır, korumuştur, kurumsallaştırmıştır. Buradan, anlaşılacağı üzere, temellükü yalnızca değişim mekanizmaları aracılığıyla bir mülk edinme eylemi olarak görmüyoruz. Temellükü, gerçek anlamıyla, iktisadi ve

iktisat-dışı vasıtalarla (şiddet kullanma dahil) temel üretim araçlarının mülkiyet veya denetiminin çeşitli biçimler altında bir toplumsal sınıfın elinde toplanmasına-dolayısıyla,bu hareketin karşıtı olarak başka bir sınıfın şu yada bu ölçüde mülksüzleşmesine veya mülkiyet haklarının bir kısmını elinden kaçırmasına -yol açan tarihsel bir süreç olarak anlıyoruz. Gerçek temellükün ikinci bir yüzü de, bunun salt mülk edinmekle sınırlı kalmadığı, mülkiyetin dolaylı meyvelerini, artık ürünü, kısmen veya tamamen, dolaysız veya dolaylı yollardan ele geçirmeye yani doğrudan üreticilerden çekip almaya yönelik olduğudur.

Üretim araçları, mülkiyet/temellük ilişkilerinin konusu olmakla birlikte, toplumsal üretim ilişkilerinin gerçek erekliliğini oluşturmazlar. Bir üretim aracını oluşturacak olan bir toprak parçasını ele geçiren kişi veya grubun ereği aslında salt bu çıplak toprak parçası değildir. Bu toprakların insan bilgisi, emeği ve iş araçları ile işlenmesinden elde edilecek toplumsal emek ürünleridir. Bu anlamda mülkiyet, toplumsal emeğin bir bölümünün ele geçirilme aracı olmaktadır. Esasen, tarihsel olarak toplumsal ilişkilerin temel konusu hep emeğin ürettiği zenginlikler olmuştur.

3. FEODALİZM ÜZERİNE

Feodalizmi, diğer üretim tarzlarında olduğu gibi, ekonomik temelinden başlayarak tanımlamak mümkündür. Feodal üretim ilişkilerinin hakim niteliklerini öncelikle, Takahashi'yi izleyerek,[5] emek gücünün toplumsal varoluş biçiminde ve feodal mülkiyet ilişkisinin özgül biçiminde teşhis etmek mümkündür. Tarihsel olarak, feodalizmde doğrudan üreticinin toplumsal varoluş biçimi serfliktir. Kısaca bağımlı köylülüğün artık emeğinin dolaysız ve özel temellük biçimi olarak anlayabileceğimiz serflik, çok çeşitli özgül biçimler altında ortaya çıkabilmekte; toprak beyi bağımlı

[5] K. Takahashi, **a.g.m.**, s. 98.

köylünün artık emeğini kendi doğrudan malikanesinde (domaine direct, réserve) emek-rant (angarya) şeklinde elde edebileceği gibi, köylünün küçük çiftinde gerçekleştireceği artık-ürünü aynî veya parasal rant biçimlerinde de çekip alabilmektedir. Batı Avrupa Feodalizminde serfliğin evrimi, genel olarak angarya zorunluluğu taşıyan katı kişisel bağımlılık ilişkisinden aynî ve giderek parasal ödemelerin hakim olduğu gevşek serflik ilişkisine doğru hafifleyen bir yönseme izlemiştir. (Orta ve Doğu Avrupa'da emek-ranta dayalı serfliğin yeniden ama başka bir tarihsel konjonktürde-ortaya çıkması hariç tutulursa). Serfliğin ortaya çıkış biçimleri de geniş bir zaman ve mekan düzleminde son derece büyük bir çeşitlilik gösterebilmektedir. Batı Avrupa'ya özgü biçim, serfliğin kaynağını iki kökenden alması şeklindedir: Hem köle statüsü hem de ondan daha yaygın olarak özgün köylü statüsü tek bir statüye, tek bir toplumsal varoluş tarzına, serfliğe doğru evrilmişlerdir. Bu birlikte yönelme, uzun bir tarihsel sürecin işlemesini gerektirmiş, belirli tarihsel olayların ve hakim sınıfların zaman zaman artan baskıları altında hızlanmıştır. Her halükârda Batı Ortaçağında serfliğin gelişmesi ne doğrudan Antik Çağın köle veya kolonunun kesintisiz evrimi temelinde ne de Cermen fethinin bu türden bir statüyü hemen dayatması sonucunda ortaya çıkmış düz çizgisel ve tek yanlı bir oluşum değildir.

Feodalizmde (yalnız Batı Avrupa'da değil) serfliğin doğrudan üreticinin zorunlu bir toplumsal varlık biçimi olarak belirmesi bu üretim tarzında mülkiyet biçiminin (özellikle de toprak üzerindeki mülkiyetin) özgün belirleniş tarzından ayrı düşünülemez. Tarımsal üretimin belirlediği tüm kapitalizm öncesi toplumlarda olduğu gibi, feodal toplum tiplerinde de üretim ilişkileri esas olarak toprak üzerinde düğümlenmiştir. Toprak ise feodalitede *genelde* hiç kimsenin *bireysel ve mutlak* mülkünü oluşturmamaktadır. Hakim sınıflar piramidin en üstünden en altına kadar çeşitli düzeylerdeki feodal zümreler toprak üzerinde belirli haklar iddia etmektedirler. En güçlülerin, piramidin zirvesindeki kral veya

sultanın, geniş alanlar üzerindeki fiili olmayan *üstün mülkiyet hakları*, büyük-küçük toprak beylerinin daha doğrudan ama çeşitli hizmetlere bağlı olduğu için gene mutlak olmayan mülkiyet haklarıyla çakışmaktadır (Bu mülkiyet haklarının erekliliği (finalitesi), sonuçta elbette toprağı işleyen ve artık -emek kaynağı olan doğrudan üreticiler ve onların emeğinin ürünleridir). Bu durumda, toprak üzerinde kişisel mülkiyet olmasa bile hakim feodal sınıfın sınıfsal mülkiyeti olduğu söylenemez mi? Çok çeşitli biçimler altında gerçekleşen toprak temliki sistemleri (bénéfice, fief, ikta, timar vb) ve şu yada bu ölçüde bir billurlaşma derecesine varan vasallık ilişkileri, bir üretim ilişkisinin temel ayırdedici unsurlarından olmadığı için bu soruya verilecek yanıt feodal mülkiyetin serflikle ilintisi açısından bir anlam taşımamaktadır. Konumuzu asıl ilgilendiren, feodalizmde temel üretim aracı ve konusu olan toprak üzerinde doğrudan üreticinin ne gibi hakları olduğudur. Üretici köylünün hakları, en azından bir yararlanma ve kullanma haklarından başlayarak mülkiyet hakkını da içerecek kadar farklı mekân ve zamanlarda sonsuz bir çeşitlenme göstermektedir. Bu farklılıkların özdeki birliği ise, doğrudan üreticinin toprak üzerinde *fiili bir tasarruf* hakkının olduğudur. Bu tasarruf hakkı, salt *ömürlük* eğreti bir yararlanma hakkında ibaret olsa bile (kaldı ki miras hakkı sınırlandırılmış ve ayrı bir yükümlülüğe bağlanmış da olsa doğrudan üreticiliğin babadan oğula geçmesi, üretici sınıfın kendini yeniden üretmesi açısından zorunlu olduğundan, yaygın bir uygulamadır), genelde keyfe göre değil yerleşik teamüle (veya hukuka) göre belirlendiğinden sonuçta *fiil bir tasarruf* hakkı olarak algılanmalıdır. Ayrıca hem verili üretim teknolojisinin getirdiği sınırlamalar, hem geleneğin-göreneğin belirlediği karşılıklı zorlayıcı taahhütler, hem de, aynı bağlamda toplumsal kuvvet ilişkilerinin dayattığı sosyo-politik dengeler yüzünden, büyük mülk sahibi (veya denetleyicisi) hakim feodal sınıfların toprak üzerindeki köylü haklarını böyle algılamış olduğuna kuşku yoktur.

Toprak fiilen köylü ailesinin tasarrufundan olduğu için (ve ayrıca iş araçları köylünün *mülkiyetinde* olduğundan), *ve işte tam da bu yüzden,* köylünün *kişiliği üzerinde sınırlı* da olsa bir *mülkiyet hakkı*, bir tahakküm kurulması zorunlu olmaktadır. Çünkü köylünün kişiliği üzerinde kurulan ve özgürlüğünü sınırlayan bu sınırlı mülkiyet ilişkisi olmaksızın geçinme vasıtalarını üretebilecek her türlü maddî koşula[6] sahip olan köylüyü toprak beyi hesabına bedava çalıştırmak, ondan kişisel hizmet yükümlülükleri yani angaryalar talep etmek, toprak kirasının karşılığı olmayan türlü harç, vergi ve aynı ödemeler istemek, onu toprağa bağlamak mümkün olmazdı. "Demek ki, bağımlılığın derecesi ne olursa olsun, kişisel bağımlılık ilişkileri, kişisel özgürlüğün sınırlandırılması zorunlu olmaktadır; insanın toprağa bağlanması, onun basit bir süsü olması, kısaca, sözcüğün tam anlamıyla serflik gerekmektedir."[7] Feodal üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde iktisat dışı zor unsurların rolünü işte bu çerçeve içinde değerlendirmek gerekir. Burada, serfliğin ortaya çıkmasında, temel belirleyici etkenin mülkiyet ilişkisinin bu feodal biçiminde olduğu görülmektedir. Toprak emekçileri açısından bu ilişkinin ayrı bir önemi de, bu doğrudan üreticilerin kendi üretim koşullarından (üretim ve tüketim araçlarından) ayrı, bağımsız bir varoluş biçimlerinin olmayışıdır. Başka bir deyişle, feodal toprak emekçisi kişiliği üzerinde sınırlı bir mülkiyet hakkı olması dolayısıyla bir yandan mutlak mülk konusu olan bir köleden farklı olduğu gibi, sınırlı özgürlüğü yüzünden kendi üretim koşullarına yapışık bir varlık biçimi olması,

---

6 Bilgi ve beceri dahil. Toprak beyi, zanaat ustasından farklı olarak bilgi tekeline sahip değildir.

7 K. Marx, **Le Capital,** 3. Kitap, 3. Cilt, ch. 47, s. 171-172. Aynı yerde (s. 171) şöyle denmekte: "Açıktır ki, doğrudan üreticinin kendi öz geçinme araçlarını üretebilmek için gerekli olan üretim araçlarının ve iş araçlarının "zilyedi" kaldığı tüm biçimlerde mülkiyet ilişkisi, ister istemez eşanlı olarak efendi-hizmetkâr ilişkisi cinsinden ortaya çıkacaktır; doğrudan üretici demek ki özgür değildir; ama bu bağımlılık angarya zorunluluğu taşıyan bir serfliktan başlayıp sadece basit bir ödenti ödenmesine kadar azalabilir."

yani dolayısıyla ne emek gücü ne de emeğinin ürünleri metalaşmamış olduğu için ücretli emekten de farklıdır.

Feodal mülkiyet biçiminin giderek sistemin temel üretici unsuru olan köylüleri de kavrayacak şekilde toprak üzerinde bir haklar hiyerarşisi biçimine bürünmesi, bu mülkiyet türünün bugünkü mülkiyet anlayışlarıyla kavranmasının ne denli güç olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, bazılarının düşündüklerinin aksine, feodalitede toprak üzerinde bugünkü anlamıyla *özel mülkiyet yoktur*. Feodalitede mülkiyetin *belirgin özelliği, birkaç dereceli, çok başlı* bir mülkiyet biçimi oluşudur; mutlak değil kısmi ve sınırlı bir mülkiyet biçimi oluşudur. Bu mülkiyet sisteminin, ayrıca, sadece temel üretici köylü için değil, toprak beyleri arasında da kişisel bağımlılık ilişkilerine yol açtığına yukarıda değinilmişti. Bunlar politik üst yapıya değgin ilişkiler bütünü içinde yer almaktadır.

4. BAZI YANILGILAR

Feodal üretim ilişkilerinin özüne ilişkin olarak yapılan yaygın bir hata da, bu ilişkilerin esas olarak *büyük tarımsal üretim* temelinde *domanial* sistem çerçevesinde kurulduğu ve tarımsal artığın da, "feodal rantın tek biçimi olan" emek-rant şeklinde elde edildiği görüşüdür. Bu görüş, geçersiz bir partikülarizm anlayışının ürünü olduğu kadar, bir üretim tarzının, içinde barındırdığı görece farklı özellikteki aşama ve evrelerinin bir bütünü olarak kavranması gerektiğinin de farkında değildir.

Bir kere en gelişkin örneği Batı Avrupa feodalizminin kuruluş-şekillenme döneminde görülen domanial sistem de, ekonomik düzlemde esas olarak büyük değil küçük işletmeye, küçük ölçekli üretime tekabül etmektedir. Köylünün kişisel hizmet yükümlülüğünü yerine getirirken kullandığı iş araçları da, çeki hay-

vanları dahil, köylünün bireysel mülkiyetindedir.[8] Öte yandan, serfliği sadece angarya türünden kişisel hizmet yükümlülüklerine tabi olma durumuna ve emek-rantı tek feodal rant biçimine indirgemek, serfliği ve feodalizmi çok dar bir görüş açısından tanımlamakla eş anlamlıdır. Nasıl ki *köleliği,* farklı üretim alanlarında (madencilik, tarım, ticaret, küçük sınai üretim) çok farklı sömürü ve tahakküm derecelerinin sadece birinin özellikleri açısından tanımlamıyorsak; nasıl ki ücretli emeğin kapitalizmin kuruluş ve kısmen olgunluk (ticari ve sınai kapitalizm dönemi) aşamalarındaki son derece ağır sömürü koşullarını ve kadın ve çocuk emeğinin çok yaygın sömürüsünü, emeğin kapitalizmdeki temel karakteristik varoluş biçimi olarak görüp tanımlamıyorsak aynı şey serflik açısından da geçerlidir. Böyle bir kavramın tanımlanmasında gerekli olan, geçerli olduğu her dönemde görülen belirgin ortak noktalarının en yoğun ve en özlü bir bileşiminin bulup çıkarılmasıdır. İşte bu yüzdendir ki feodalizmi, kendi üretim koşullarına bağımlı toprak emekçisinin *artık emeğinin,* meşruiyetlerini yerleşik töre ve hukuktan alan her türlü iktisat-dışı zora tabi olarak, emek-rant, ürün-rant ve para-rant biçimleri altında dolaysız ve özel temellük tarzı şeklinde geniş anlamda tanımlıyoruz. Bu geniş tanım, Bata Avrupa feodalizminin oluşma (V.-X. yy.), olgunlaşma (XI.-XIII. yy.) ve çözülme (XIV.-XV. yy.) ile geçiş (XVI.-XVII. veya XVIII. yy.) aşamalarını ve bunların çeşitli evrelerini içerecek bir genellik düzeyindedir.

Aynı şekilde, kapitalizmin de çeşitli aşama ve evrelerinden yalnızca birinin (ticari-sınai-mali kapitalizmin) karakteristikleri temelinde tek yanlı olarak tanımlanamayacağı açıktır. Bilhassa kapitalizmin şekillenme/oluşma aşamasının görünürdeki bir takım özelliklerini -ticari sermayenin hareketini- kapitalist üretim ilişkilerinin merkezinde görmek artık düşülmemesi gereken büyük bir

---

[8] Bu konuda bkz. G. Duby, **L'éconnomie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval** Paris, Aubier, 1962 C. 1, S. 74-79, 92 ve 105-106.

hatadır. Kapitalizm, çok özlü olarak, doğrudan üreticilerin her türlü üretim aracı mülkiyet ve tasarrufundan ayrılarak ücretli emeğe dönüşmesi (yani emeğin ürünleri yanında bizzat emek gücünün de metalaşması) ve sermayenin kendini yeniden üretebildiği (artık-değer üretebildiği) hakimiyet süreci içinde üretim araçlarını ellerinde yoğunlaştıranlar tarafından sömürülmelerine dayanan bir sistem olarak tanımlanabilir. Emek gücünün kapitalist üretim tarzındaki karakteristik varoluş biçimini, emek-sermaye ilişkisini ve sermaye birikimi çevrimini bu sistemin temel belirleyicileri olarak almak, kuşkusuz, kapitalizmin farklı tarihsel ortam ve mekanlardaki gelişme özelliklerinin ayrıntılarıyla incelenmesine engel değildir. Ama, sadece birazcık para ve değişim ekonomisinin görüldüğü fakat değişim değeri üretimin hakim olmadığı her yerde (örneğin Antik-Roma'da!) bir "kapitalizm" keşfedilmesine engeldir.

Son olarak değineceğimiz "feodalizm" teriminin farklı tanımlarından ileri gelen anlamsız kavram kargaşasıdır. Bilindiği gibi "feodal" sözcüğü, "fief" veya Latince "feoda" sözcüğünden türemiştir ve dar anlamıyla bizim *feodal* dediğimiz sistemin hukuksal-siyasal üst yapısıyla ilgilidir. Yukarıda kısaca değinildiği gibi, bu dar anlamda, toprak mülkiyetinin hiyerarşik yapısı temelinde vasalların süzerenlerden askerî, adlî vs. hizmetler karşılığında aldıkları toprak temliklerinin (fief) hakim feodal sınıflar arasında doğurduğu çeşitli insan-insana hukuksal siyasal bağımlılık ilişkileri anlaşılmaktadır. Bu dar tanım, sistemin ekonomik temelindeki senyör-serf ilişkilerini dışladığı gibi Batı Avrupa'nın bin yıllık bir hakim üretim ilişkisini de bu türden "fief" ilişkilerinin "saf" anlamda geçerli olduğu topu topu iki yüzyıla sıkıştırmış olmaktadır.[9] "Feodal" terimin "köleci" veya "kapitalist" gibi terimlerle aynı nitelikte olmadığı gerçektir. "Bu iki durumda da

[9] R. Hilton, "Introduction", in M. Dobb - P. Sweezy, a.g.e, C. 1, s. 42.

kullanılan terimler toplumun temel çıkış noktasını belirtmektedir: köle üzerinde mülkiyet, sermaye üzerinde mülkiyet."[10]

Feodal teriminin bu dar etimolojik anlamının yetersizliğinden kurtulmak için bazılarının yeni terimler önerdiği de görülmüştür. Daha farklı bir sorunsaldan yola çıkmakla birlikte S. Amin'in feodalizm dahil tüm prekapitalist toplumlar için önerdiği "haraççı (vergisel) üretim tarzı" kavramı veya G. Duby'nin salt Ortaçağ feodalizmi düzleminde önerdiği "senyorial üretim tarzı" kavramı gibi. Gerçekte feodalizm teriminin bırakılması iki yönden savunulamaz: Birincisi, yüzyıllardır yerleşmiş olan feodalizm teriminin dar anlamda kullanımı ancak son yüzyılın ürünüdür. XIX. yy. sonu XX. yy. başlarının aşırı ayrıntıcı ve şekilci bakış açıları yerleşmeden önce XVIIII. yy. hatta XIV. yy. insanlarının feodalizm sözcüğünü yukarıda tanımlanan geniş anlamıyla kullanmış oldukları bilinmektedir.[11] İkincisi, feodalizmin politik üstyapısı her yerde (Japonya hariç) Batı Avrupa feodalitesinin belirli bir aşamasında olduğu kadar tamamlanmış, billurlaşmış bir biçim kazanmamış olmakla birlikte, askerî hizmet karşılığı dirlik dağıtma sisteminin ve bunun doğurduğu her türden politik, hukuksal ilişkilerin şu veya bu ölçüde ve çok çeşitli özgürlükler içinde hemen hemen bütün feodal toplum tiplerinde görülen bir özellik olmasıdır. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, M. Bloch'un 1939'da yazdığı esirinin başlığını "Feodal *Toplum*" olarak koymasının bile partikülarist-formalist tarihçileri ayağı kaldırmağa yeterli olmasının[12] üzerinden çok zaman geçmemesine karşın, çok şey

---

[10] Ch. Parain, "Caractères généraux du féodalisme", in C.E.R.M (ed), **Sur le féodalisme,** Paris, Ed. Sociales, 1974, s. 14.

[11] A. Soboul, "La Révolution française et la féodalité: le prélèvement féodal", in C.E.R.M (ed), a.g.e, s. 76-80.

[12] Bkz. J. Le Goff, "Les méthodes de l'histoire et les sciences humaines à propos du Moyen Age", in Nouvelle Critique (ed:), Aujourd'hui l'histoire, Paris, Ed. Sociales, 1974, s. 97.

değişmiştir. Marksist formasyondan olmayan tarihçilerin de M.Bloch'tan sonra feodal ilişkilerin bir toplumsal formasyon tipini tanımladığını görmeleri, hatta üretim tarzı kavramını kullanmaları (G. Duby bunlardan biridir) alınan yolun önemini göstermektedir. Bu durumda, hâlâ "feodal" terimini dar anlamda kullanmakta ısrarlı olan bazı akademisyenleri izleyerek terimde bir değişiklik değil, şekilci tarih anlayışlarında bir değişiklik beklemeye hakkımız vardır.

BATI AVRUPA FEODALİZMİ ve PİRENNE'İN TEZLERİ

1. GİRİŞ

Yüzyılımızın belirli bir döneminin bilim ve düşünce dünyasını derinden etkilemiş toplumbilimci ve tarihçilerin büyük bir gecikmeyle de olsa dilimize kazandırılması, bilgi açığını gidermeye gayretli ve istekli gözüken ülkemiz aydınları ve genç nesiller açısından önemli bir kazançtır kuşkusuz. Ama "klasikleşmiş" yapıtların çevrilme ve özellikle tanıtılmalarında gereken özenin gösterilmesi, bunların içinde yer aldıkları ve etkilendikleri düşünce akımlarının iyi değerlendirilmemesi ve öne sürdükleri tezlerin ne ölçüde yıpranmış hatta terkedilmiş oldukları konusunda okuyucunun bilgilendirilmemesi madalyonun olumsuz yönünü oluşturmaktadır.

Henri Pirenne'in kısa aralıklarla dilimize aktarılan iki kitabı, **Orta çağ kentleri** ile **Ortaçağ Avrupa'sının ekonomik ve sosyal tarihi**[1], genelde yararlı (ancak gecikmiş) çeviri örnekleri olarak değerlendirilmelidir.

Asıl üzerinde durulması gereken, 50-60 yıl öncesinin tarih inceleme ve yorumlarının konunun uzmanlarının kapsamlı tanıtma yazısıyla desteklenmeden yaygınlaşmasının yol açabileceği bazı

---

[1] H. Pirenne, **Ortaçağ Kentleri,** Ankara, Dost Kitabevi yn., 1982 (İlk yayını: 1925); aynı yazar, **Ortaçağ Avrupa'sının ekonomik ve sosyal tarihi**, İstanbul, Alan yn., 1983 (İlk yayını: 1933).

çarpıklıklardır. Bu sorun, Avrupa Ortaçağı, feodalizm ve kapitalizme geçiş konuları üzerine çeviri veya özgün iktisat tarihi araştırmalarında büyük bir boşluğun olduğu ülkemizde özellikle önemlidir. Çağdaş Türk tarihçilerinin, batılı meslektaşları gibi, 1920-30'larda sonra Pirenne'in tarih yöntemi ve yorumlarının etkisi altında kalmış olmaları ise farklı bir düzeyde ele alınmalıdır. Tarihçiliğin sadece bir belge toplayıcılığı olmadığını tarihsel süreçlerin ve kurumların açıklanmasına getirdiği özgün iktisadi yorumların etki gücüyle kabul ettiren Pirenne, ardıllarının tezlerinin önemli bir kısmını çürütmelerine rağmen bugün de bu özellikleriyle Avrupa Ortaçağı tarihi yazınında önemli yerini korumaktadır. Bu yüzden de "Türkiye'de çağdaş tarihçiliğin bir olumlu yanının, Batı'da kendisine seçtiği modelin H.Pirenne (ve bir yanda Fransız **Annales** okulu) olması"[2] yargısına hiç değilse 1950'ler öncesi için katılmamak mümkün değil. Ancak bu "seçilen modelin" Pirenne'den ziyade M. Bloch'un sağlam feodalizm tahlillerine dayanan **Annales** okulunun etkisini taşımadığına hayıflanmamak da elde değil. Daha da önemlisi belli başlı akademik Osmanlı tarihçilerimizin (özellikle Ö.L.Barkan) ve bir kısım aydın ve iktisatçılarımızın 1960'lar ve hatta 1970'lerden sonra da Batı Avrupa feodalizminin oluşumu, kurumsallaşma ve çözülüşüne ilişkin Pirenne'ci görüşleri olduğu gibi kabullenmeyi sürdürmeleri ve Osmanlı toplumsal formasyonunu bu dondurulmuş feodalizm anlayışına kıyasla tanımlamakta ısrar etmeleridir. Bunun ülkemizdeki tartışmaları kısırlaştırıcı etkileri gözardı edilemez. Nitekim, büyük bir talihsizlik olarak, 1982-1983'ler Türkiye'sinde bile feodalizme yaklaşımları bu dar çerçevenin dışına çıkmayanlar[3] ile Pirenne'i yeni keşfeden eleştirmenlerin yetkin olmadıkları konularda kalem oynatarak onun bazı eskimiş görüşlerini yakın dönem

---

[2] İlber Ortaylı, "Önsöz", H. Pirenne (1982), 7-9.

[3] Bunun iyi bir örneği için bkz: M.A. Kılıçbay, **Feodalite ve klasik dönem Osmanlı üretim tarzı,** Ankara, Gazi Ü. Yn., 1982. (Bu kitabın eleştirisi izleyen bölümde yazılmaktadır).

iktisat tarihi araştırmalarını hiç incelemeden göklere çıkardıkları görülebilmektedir.[4] 1980'ler Türkiye'si için bu bir anakronizmdir. Burada ilk önce Pirenne'in Ortaçağ Avrupa'sı ile ilgili görüşlerini kısaca özetlemek, arkasından da bunlar hakkında bazı tespitler yapmak gerekecektir.

2. PİRENNE'İN TEZLERİ

Pirenne'e göre[5] Batı Avrupa'da feodalizm, Batı Roma İmparatorluğu'nun Büyük Cermen istilasıyla yıkılıp yerine barbar krallıkların geçmesinden itibaren oluşmaya başlamamaktadır. Roma'nın her alanda mirasçısı olan Frank - Merovenj Krallığı zamanında (447 - 751; ama özellikle 481'den VIII. yüzyıl başlarına kadar) Akdeniz üzerinde yapılan Doğu-Batı uzak mesafe ticareti (lüks mallar) sürdürülmekte; kent yaşamı canlılığını korumakta, Roma altın parası (**solidus**) ve idari-vergisel sistemleri ayakta durmaktadır. Kısacası, "VIII. yüzyıldan önceki durum, Antik Akdeniz ekonomisinin devamıdır". Oysa İslam fetihlerinden sonra özellikle Karolenjlerin (751 ile 987 arasında ama birlik dönemi 843'e kadar sürer) Frank devletini tamamen ele geçirmesinden sonra (751), "Antik ekonomiyle tümden bir kopuş sözkonusudur; Akdeniz kapanmış, ticaret yok olmuş, **Karanlık Çağlar**'a girilmiştir." Geri dönülen tarımsal uygarlıkta serf emeğiyle işlenen büyük malikane (**domanial** veya **manorial** sistem) rejimi ön plana çıkmış ve "hemen tüketilmeye yönelik üretim" yaygınlaşmıştır. Gerçi **domanial rejim** yeni bir tarımsal örgütlenme biçimi değildir; ama ticaret ve kentlerin silindiği ortamda, kapalı bir ekonomi-

---

[4] Nitekim böyle bir tehlikenin ne derece yaygın olabileceğini gösteren bir tanıtma yazısı bu yazının çıkış noktası olmuştur: E. Özkök, "Tarihsel bakışın iki büyük seçeneği", **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Haziran 1983.

[5] Alıntılar için şu kaynaklara bkz.: H. Pirenne, **Mahomet et Charlemagne,** Paris P.U.F., 1970, (ilk yayını: 1937), özellikle 177 vd.; aynı yazar (1983), 12-14 ve (1982), 11 vd.

nin kendi kendine yeterli ideal iktisadi birimi olarak örgütlenmiştir. Demek ki bu "anti-ticari uygarlıkta", yani Karolenjler döneminde, "ilerleme bir yana gerileme vardır..." Yeni ekonomi, öncekinin (Merovenj ekonomisinin) tamamen zıttıdır.

Aynı şekilde, gene Pirenne'e göre siyasal ve kültürel alanlarda da Merovenj ve Karolenj dönemleri arasında tam bir zıtlık vardır. Merovenj krallığı, laikliği[6], Cermen etkisinin zayıflığı, ortak yazı ve konuşma dili olarak canlı tutulan Latince'nin, dolayısıyla Akdeniz dünyasının kültürel hakimiyeti, kralın sınır tanımaz "fiili despotizmi" gibi özelliklerle Batı Roma uygarlığı ortamına aittir. Oysa Karolenj Devleti dinî bir kastın etkisinde olması, genişleyen sınırlarla birlikte "Roman'lar kadar Cermenik topluluklar barındırması", Charlemagne Rönesansı (ki bu "sahte bir rönesanstır") ile Latin-Akdeniz kültürel ekseninin, tıpkı politik merkezin kuzeye doğru yer değiştirmesinde olduğu gibi kuzeye itilmesi (ki bu "İslam'ın yol açtığı kopuşun en çarpıcı doğrulanmasıdır"), iktidar anlayışının "Hıristiyan ahlakın dayattığı sınırlamalar" altında olması ve kamu otoritesinin giderek vasallık ilişkileri içinde görece özerk unsurlara dağılması gibi özelliklere sahip olduğu için, kapalı domanial ekonominin belirlediği feodal ortaçağ ortamına aittir.

Müslüman baskısının tehdidi altında hızlanan askerî-dinî-laik soylulara askerî hizmetler karşılığı toprak temliki, giderek kralın siyasal otoritesini paylaşan bir toprak soyluluğunun oluşmasına yol açar. IX. yüzyıldan sonra "Devlet giderek kralla vasalleri arasında kurulan bağlara dayanmaya başlar. Böylece feodal döneme girilmiştir." Ve "aslında Batı Avrupa'da IX. yy. boyunca feodalizmin ortaya çıkışı, toplumun tamamiyle kırsal bir medeniyete geri dönüşünün siyasal plandaki yansımasından başka bir şey

---

[6] Frankların ilk Hıristiyanlığa geçişleri Devletin gerçek kurucusu sayılan Clovis (481-511) iledir.

değildir." IX. yy. ortalarından itibaren gene iç politik çekişmeler ve bu defa Norman-Macar istila ve saldırıları, bu içi kapanışı (ekonomik düzeyde) ve feodalleşmeyi (yukarıdaki dar hukuksal/siyasal anlamda) hızlandırmıştır.

XI. yüzyılda "Karanlık Çağlar" dan çıkış, tıpkı bu çağlara girişte olduğu gibi ticaretin ve özellikle uluslararası uzak mesafe ticaretinin etkisiyle gerçekleşecektir. Uzak ticaretin (Akdeniz ticareti) tekrar uyanmasıyla X. yy. sonu ve bilhassa XI. yüzyıldan itibaren "ticari üretim" yeniden canlanacaktır. Gelişen ticaretin ajanları büyük tacirler ise, "insanların normal durumunun serflik olduğu hemen hemen tamamen kırsal bir ortamda" sisteme dışsal olacaklar yani feodal toplumun dışından ya da kıyısından olan "köksüzler" arasında türeyeceklerdir. Temsilcileri oldukları uluslararası lüks mallar ticareti gelişip, kurdukları kentler genel bir nüfus artışıyla da desteklendikçe büyük yerel pazarlar, fuarlar ve iç ticaret de gelişecek ve bütün bunlar XI.-XII. yüzyıllarda feodalizme ("kapalı malikane ekonomisine") öldürücü darbeler indirecektir. Nitekim, "eğer ticari kapitalizmin ilk gelişmeleri kısmen dikkatimizden kaçıyorsa, onun onikinci yüzyıl boyuncaki evrimini izlemek çok daha kolaydır. Gelişmesinin görece gücü ve hızı, abartmasız, ondokuzuncu yüzyılın sanayi devrimi ile karşılaştırılabilir".

3. YANILGILARIN KAYNAĞI

XI. yüzyılda sonraki gelişmelere tekrar dönmek üzere burada Pirenne'in yukarıda özetlenen görüşlerindeki abartma ve aşırılıkları yönlendiren temel yanılgıların kaynaklarına dikkati çekmeye çalışalım.

1. Değerli Ortaçağ tarihçisinin yorumlarında hep benzer saplantılar içinde kalmasının temel nedeni, O'nun "kapitalizm" ve "feodalizm" kavramlarına yakıştırdığı, özü açıklamaktan uzak

anlamlarda yatmaktadır.[7] Gerçi, Pirenne, "feodalizm" kavramını, çağdaşı Ortaçağ tarihçilerinin büyük çoğunluğu gibi toplumsal ve ekonomik içerikli bir kavram olarak bile kullanmamakta, hele hele bir üretim tarzını hiç kastetmemektedir. "Fief" ilişkilerinin türevi olarak gördüğü feodaliteyi uzak Ortaçağın ekonomik temelindeki **domanial** sistemin zorunlu bir uzantısı olarak gördüğü zamanlarda bile, dar ve şekilci bir feodalizm anlayışına hapsolmaktadır. "Kapitalizm" kavramına yaklaşımı da benzer bir anlayışı yansıtmaktadır; ekonomik ve toplumsal özünden yoksun bırakılan, varoluşu, birkaç kurumun (ticaret, para ve kent ekonomisi) varlık ya da yokluğuna indirgenen, sınırları belirsiz ve adeta tanım dışı bir biçimde ele alınan kavram çeşitli prekapitalist toplum örneklerine ayırımsız uygulanabilmektedir. Böylece, ticaret ile para ve kent ekonomisinin göreli yaygınlığını kapitalizmin varlığının göstergesi sayan yanlış bir önermeden yola çıkan Pirenne'e göre, incelediği Merovenj ekonomisi ile XII. yy. ve sonrası Batı Avrupa ekonomileri de bu özellikleri taşımakta, dolayısıyla "kaçınılmaz" iddia tartışmasız ortaya çıkmaktadır: Bu ekonomilerden birincisi "antik kapitalizm"in Müslüman yayılması/Karolenj yükselişine kadar süren son evrelerine, ikincisi de "ticari kapitalizm"in ilk evrelerine bağlanmaktadır.

H. Pirenne bu tutumunda yalnız değildir. Ondan önce ve sonra da eski Yunan-Roma ekonomileri (veya bazı Mezopotamya uygarlıkları) bazı görüntüsel benzerliklere bakılarak Antik kapitalizm örneği olarak adlandırılmaya çalışılmış veya şu ya da bu ölçüde bir Ortaçağ (feodal) kapitalizminden dem vurmuştur. Aslında bu, genel kavramların tanımlarında ortak bir görüşe varıla-

---

[7] Bu konuda önceki ayırımındaki yazımıza bakılabilir: "Üretim tarzı ve feodalizm üzerine". Pirenne'in kapitalizm tanımı "sürekli servet birikimi eğilimi" şeklindedir. Aktaran: R. Hilton, "Qu'entend-on par le capitalisme", M. Dobb - P. Sweezy, **Du féodalisme au capitalisme: problèmes de la transition,** 2 cilt Paris, F. Maspero, 1977 (1952), C. 1, 177-178. Makalenin tümü (177-195) çok uyarıcıdır.

maması veya bilinçli bir kargaşa yaratılması kadar, tarihe, ekonomik/toplumsal süreçlerin karmaşık bütünsel hareketini ve aşamalarını kavramaya engel olan bir bakış açısıyla yaklaşılmasının da ürünüdür. Belirli sosyo/ekonomik kurumların tarihsel evrimini, sanki bunların özerk varoluşları olabilirmiş gibi, içinde şekillendikleri özgül iktisadî/toplumsal koşullardan koparmak ve -eğer çağlar boyu göreli bir süreklilikleri olmuşsa (ticari üretim, vb. gibi)- uğradıkları nitel değişmeler ile farklı toplumsal formasyonlardaki farklı öz ve işlevlerini görmezden gelerek sorunu bir nicel farklılık düzeyine indirgemek, bu tür tarihçiliğin en zayıf noktası olmuştur. Fazla uzağa gitmeğe gerek yok. Karşılaştırmalı kurumlar tarihçisi olarak ünlü "dünya tarihi" yazarı olan oğul Jacques Pirenne, bir yandan feodaliteyi bir hukuksal/siyasal/yönetsel kurum olarak Eski Mısır örneğinde ele alıp incelerken, öte yandan babasının ve onun ekolünün yolunu izleyerek örneğin Merovenj dönemini feodal saymayabilmektedir[8]. H. Pirenne'in tarihin hukuksal, siyasal ve kurumsal açıdan incelenmesine getirdiği yenilik, esas olarak, ekonomik boyutu öne çıkarmasıdır.

2. Öte yandan, H. Pirenne'in Ortaçağa (feodal çağa) yaklaşımı, hem Ortaçağı insanlık tarihi için bir anakronizm sayan yeniçağ felsefelerinin (Rönesans hümanizmi ve Aydınlanma felsefesinin) hem de Ortaçağı büyük ölçüde "temize çıkaran" XIX. yy. tarihçiliğinin etkisini taşır[9]. XV. yy. öncesi feodal Ortaçağ değerlerini açıkça terkederek Antik çağın kültürel değerlerini yeniden canlandırmaya yönelen ilk düşünce akımı, XV. ve XVI. yüzyılların Rönesans hareketi olmuştu. Batı Avrupa'da merkantalizmin (ticari kapitalizmin) yükselişine denk düşen bu derin kültürel sarsıntının felsefi uzantısı, dinî dogmaya karşı insanlığın ve bilimin ilerleme-

---

[8] J. Pirenne, **Les grands courants de l'histoire universelle,** 4 cilt, Neuchatel, Ed. de la Baconniere, 1945-1947.

[9] Bu konularda şu önemli çalışmaya bkz.: H.Berktay; **Kabileden feodalizme,** Ankara, Kaynak yn., 1983, 280-290.

sini savunan bireyci hümanist düşüncelerdir. Ortaçağ terimi gerçi XVII. yüzyılda kullanılmaya başlanacaktır ama daha Rönesans hümanistleri Antik Yunan-Latin kültürü ile kendilerininki arasında koşutluk kurarken, arada kalan bin yıllık (V.-XV. yüzyıllar) dönemin, eski ve yeni uygarlık çağları arasında (zorunlu bir köprü olmak yerine) karanlık bir "Ortaçağ" sayılabileceği düşüncesini miras bırakmışlardır.

Ortaçağın her bakımdan hor görülmesi XVII. yy. **klasisizmi** (Yunan-Latin taklitçiliği) ve gelişen yeni ekonomik ilişkilerin önkoşullarının hazırladığı XVIII. yy. Aydınlanma felsefesinde doruğuna varır. Özellikle feodal monarşiyle nihai hesaplaşmaya doğru evrilen Devrim öncesi Fransa'sında, "feodal çağ"ın burjuva devrimci aydınlanmacı düşünürlerce insanlığın gelişim çizgisine aykırı bir sapma ve gerileme olarak lanetlenmesi ve bu çağa ait ne varsa (dinsel ve kırsal kökenli boş inançlar, örf ve adetler ve bunların kökeninde görülen Ortaçağ Hıristiyan felsefesinin) aşağılanması veya gözden düşürülmesi; buna karşılık insan aklı ve bilimsel bilgisinin yüceltilmesi ve onu gemlemeye çalışan her türlü ahlakî, dinsel, kamusal otoriteye karşı durulması şaşırtıcı değildir[10]. Ortaçağda dinin ve Katolik dogmatizminin bu kadar önemli rol oynamasının hangi özgül ekonomik/toplumsal koşullara bağlı olarak belirlendiğinin sorgulanmasını, sanayi devrimi öncesi düşünürlerinden beklemek belki biraz haksızlık olurdu. Bununla birlikte, artık kendi devrimlerini gerçekleştirmiş olan burjuvazinin (ve ondan kaynaklanan düşünce akımlarının), XIX. yüzyılda gelişen işçi hareketleri karşısında giderek tutucu bir konuma geçmesi insanlığın gelişme sürecindeki nitel sıçramaların (kendi devrimleri dahil) öneminin yadsınmasına ve tarihin çizgisel bir evrim izlediği anlayışının yerleştirilmesi çabalarına yol açıyordu.

---

[10] Bkz. A. Soboul, "La Révolution française et la féodalité: le prélèvement féodal", C.E.R.M. (ed.), **Sur le féodalisme,** Paris, E.S., 1974, 73-85.

Sürekliliği söz konusu edilenin gerçekte, en azından Eski Çağlardan bu yana bir çeşit "kapitalizm" ve "kapitalist zihniyet" olduğu görülmektedir. Her ne kadar Roma'dan sonra "kapitalist" ilişkiler geriliyor ise de, Rönesans'tan çok önceki yüzyıllardan itibaren ticaret ve kentlerin gelişmesiyle yeniden filizlenmekte gecikmiyordu.

H. Pirenne'in Ortaçağa yaklaşımı hem klasisizmin ve XVIII. yüzyılın dar rasyonalist anlayışını hem de bu devamlılık görüşünü birleştirir. Birinci anlayışın izlerini Ortaçağda köklü bir kopuşun yaşanmış olduğunun kabulünde, ikincisini ise onüç yüzyıllık Avrupa feodal Ortaçağının iki-üç yüzyıllık bir zaman dilimine sıkıştırılmasında görebiliriz. H. Pirenne'in ortaçağı VIII. yüzyıldan başlamakta ve çok çok XI. yüzyılda son bulmaktadır. Pirenne'nin bir "yeniliği" de budur. Bu "yeniliğin" bir bedeli ise, V. yüzyıldaki büyük Barbar (Cermen) istilalarının her düzeydeki derin etkilerinin ihmal edilmesi hatta yok sayılması, buna karşılık Arap istilasına hak etmediği bir belirleyicilik yakıştırılmasıdır[11].

4. OLGUSAL DÜZEYDEKİ YANILGILAR

H. Pirenne'in Ortaçağ üzerine yazıları başlıca şu yanlış, eksik veya abartmalı değerlendirmeler dolayısı ile en çok eleştirilebilir:

1. Frankların yerleştiği Galya'daki değişim ekonomisinin etki çapını çok fazla göstermek, Gallo-Romen kentinin ekonomik - ticari işlevini yanlış değerlendirmek, giderek Antik Çağ ve Orta Çağ kentinin politik-kültürel işlevini, kendisine Flândra kentlerini

[11] Not 5'teki kaynaklar yanında aynı yazarın şu makalesine bkz.: "Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme", **Bulletin de l'Academie Royale de Belgique,** 1914 veya ,"the Stages in Social History of Capitalism", **American Historical Review,** 1914. H. Berktay (1983, 289, 323-324) bu konuda Pirenne'i bazen yanlış okumaktadır (Bkz. izleyen yazının son ayırımı).

örnek aldığı ve yukarıda belirtilen yanlış önermelerden yola çıktığı için gerektiği gibi değerlendirememek.

2. Merovenj döneminin, Antik ekonominin çözülme ve çöküşündeki ve ayrıca yeni bir sosyal, ekonomik ve politik sistemin hazırlanışındaki rolünü ve Avrupa feodalizminin Roma-Cermen sentezi üzerinde yükselebildiğini görememek; dolayısıyla Müslüman istilasına ve Karolenj yükselişine kadar devamlılık tezine bel bağlamak, politik-ekonomik merkezin Akdeniz'den kuzeye kaymasının ardındaki derin dönüşümlerin habercisi dinamikleri yeterince kavrayamamak.

3. Karolenj dönemini her düzeyde bir gerileme, özellikle de önceki Roma-Merovenj ekonomisinden köklü bir kopuş dönemi olarak görmek; kırsal-doğal ve anti-ticari bir uygarlık olarak niteleyip domanial sistemle özdeşleştirdiği feodalizmi bu dönemle sınırlandırmak; Karolenj döneminde kentlerin yeni niteliklerle varlığını sürdürdüğünü ve kentsel dokunun kırsal dokuyla kurduğu yeni zıtlaşma - eklemleşme biçimlerini görememek ve sırf Akdeniz eksenli uzak ticaret söz konusu olduğunda önemli gördüğü ticaretin bu dönemde de oynadığı vazgeçilmez rolü değerlendirememek.

4. XI. yüzyıldan sonraki kentsel ticari atılımı adeta yoktan varolan bir "yeniden doğuş" (**Rönesans**) olarak değerlendirmek, bu atılımın kökenindeki gerçek dinamikleri (üretici güçlerin Karolenjiyen dönemde yavaş ama oldukça kararlı yükseliş ve yayılışı temelinde tarımsal üretimdeki ve buna bağlı olarak nüfus ve kentsel ekonomideki gelişmeler), önceki döneme atfettiği "gerileme ekonomisi" yargısının kaçınılmaz sonucu olarak hesaba katmamak ve sonuçta, gene kendi yönteminin yetersizliğinin kaçınılmaz uzantısı olarak, yeni gelişmeleri, nereden çıktığı belli olmayan, kökenleri "dışta" bir ticari zihniyetin ve sınıfın ve **açıklanmayan** bir nüfus artışının desteğinde "açıklamaya" kalkışmak; XI. yüzyıldan sonraki gelişmelerin feodalizmin (ve serfliğin) yeni

bir aşamasına denk düştüğünü kavrayamamak dolayısıyla bunları var olmayan bir kapitalizmin (ticari kapitalizmin) tezahürüne bağlamak.

Pirenne'in tezlerinin neden bugün hemen hemen toptan terkedildiğinin sergilenmesinde aydınlatılması birinci derecede önem taşıyan kritik dönem, bizce Karolenjiyen dönemidir. Bu dönemi önceki ve sonraki dönemlerle karşılaştırmalı olarak incelemek gerekli olduğu halde, buradaki yer sınırlaması nedeniyle bunu ancak kısmen yapabileceğiz. Kilit dönemize biraz daha fazla yer ayırabilmek için, Roma mirası ve Merovenjiyen dönemin bazı önemli özelliklerini, bilhassa Pirenne'in iddialı olduğu ama çoktan aşılan bazı noktaları sadece ana başlıklar halinde vermeye çalışacağız.

5. ROMA KENTSEL MİRASI ÜZERİNE

Roma İmparatorluğu denilince akla ilk önce gelen, bu uygarlığın gereğinden fazla göz kamaştırmış vitrinleri kentler olduğuna göre, önce oradan işe başlamak gerekli. Ama biz öncelikle günümüzün ünlü Ortaçağ tarihçisi G. Duby'ye kulak verelim. Duby, yönetiminde gerçekleştirilen "Kentsel Fransa'nın Tarihi" adlı kapsamlı kollektif sentez çalışmasına yazdığı "önsöz"de[12], sanayi devrimi öncesinin kentlerini bugünün ölçütlerinden —belirli bir nüfus eşiği ve tarım-dışı faaliyetlerin hakimiyeti— yola çıkararak tanımlamanın, kavramanın olanaksızlığı üzerinde haklı olarak durmaktadır. Ona göre, iki bin yıllık gelişimi içinde kenti yaşatan, onun asıl rolünü oluşturan, tüm evrimine ortak olan temel, ekonomik değil politik, hukuksal, kültüreldir. XII. yüzyılda "ticari ve üretici faaliyetlerin, kendilerini bunlara hasredenlerin **sayısı açısından değilse** bile, en azından en beceriklilere sağladığı

[12] G. Dubby, "Préface", G.Duby (ed), **Histoire de la France urbaine,** Paris, Ed. du Seuil, 1980, c.1, 9-35.

Roma İmparatorluğu
İtalya
M.Ö.130e kadar fetihler
M.Ö.130-30 arasında fetihler
M.Ö.30-M.S.180 arasındaki fetihler
İmparatorluğun en geniş sınırları
M.S.395te İmparatorluğun ikiye bölünme sınırı
Britanya
Germania
Sarmatya
Araplar
Raetia
Noricum
Pannonia
Dacya
Moesia
Trakya
Pontus Euxinus
Armenia
Bithynia
Pontus
Kapadokya
Kilikya
Suriye
Asyrya
Mezopotamya
Babylonia
Parthlar
Filistin
Mauretania
Numidya
Afrika
Sardinya
Korsika
Sicilya
Syrakus
Kyrenaika
Mare Internum
15

kazançlar ve değerler sistemindeki konumu açısından hakim olması", kentin gelişiminde bir kopuş noktası ve politik-kültürel işlevin ikinci plana itilmesi değildir; eskiyle gerçek kopuş sanayi devrimi iledir[13]. Bu görüşe katılalım veya katılmayalım; İlkçağ ve Ortaçağ kentinin kuru bir ekonomizmle olduğundan fazla gösterilen veya aranılan ekonomik rolünün en azından sınırlarını göstermeye çalıştığı ve Karolenj kentini Merovenj kentinden yapay bir biçimde ayıran yanıltıcı görüşleri yerli yerine koyduğu için önemsenmelidir.

Geç veya Aşağı Roma (284-476) ile Merovenj ekonomilerinin bazı özelliklerini sıralamadan önce şu uyarıları da peşinen yapmak zorundayız: III. yüzyıl sonu veya IV. yüzyıl başından X. yüzyıl sonuna kadar uzanan ve feodal üretim tarzının yerleşme dönemini de (esas olarak V.-X. yüzyıllar) bütünüyle içeren zaman aralığı, ekonomik ve toplumsal yaşamın esas itibariyle kırsal bir karakter kazanması ve kent yaşamının (abartılan) öneminin daha geri bir düzleme geçmesi ile ayırdedilebilir. Bu genel yaklaşım bizim çeşitli alt dönemler ve bölgeler arasındaki belirli farklılaşmaları, özellikle Karolenj döneminin bu bakımdan bazı önemli özelliklerini görüş açımızdan çıkarmamız anlamına gelmez. Ancak, eğer Roma ekonomisi ve kentiyle bir kopuş noktası aranacaksa, bunun hiç bir şekilde VII-VIII. yüzyıllara (Müslüman istilası) yerleştirilemeyeceğini, bu kopuşun III. yüzyıl sonunda itibaren gerçekleştiğini —çok çok V. yüzyılda Büyük Cermen İstilasıyla iyice netleştiğini— gösterir. Bu bakımdan Roma ile feodal Frank devletleri arasındaki gerçek farklılığı görmek için Roma'nın görece en istikrarlı doruk dönemi olan Erken (Yukarı) İmparatorluk (İ.Ö. 31 - İ.S. 284) dönemini ölçüt olmak gerekir. Son olarak, burada ele alınan **pax romana** dönemi kentinin genelde Galya

[13] Aynı yerde, 25 vd. Benzer görüş aynı derlemedeki yazarlarca da paylaşılmaktadır: G. Goudineau, P.A. Fevrier, M. Fixot, "Le réseau urbain", c.1, 74 - 137; ve diğerleri,

bölgesi kenti olduğu, dolayısıyla bütün İmparatorluk için belirli gerçek payları taşımakla birlikte daha ziyade kent ağı ve kent büyüklükleri açısından Roma'nın "geri kalmış" olduğu söylenen bir bölgesiyle sınırlı olduğunu belirtelim.

5.1. ERKEN İMPARATORLUK GALYA-ROMA KENTİ[14]

Bu dönemin kenti herşeyden önce bir site-kent, site-devlet (**res publica**) kimliğinde. Kent, kendisini çevreleyen kırsal sistemin ürünlerine çok büyük ölçüde bağımlı. Ticaret yolu üzerinde bir liman kenti değilse, site dışı ticaret son derece sınırlı. Kentin kendisi gibi site de büyük ölçüde kendi kendine yeterlilik içinde. Kent kendisini çevreleyen ve yakından denetleyip düzenlediği kırın sömürülmesine dayalı bir ekonomik asalak niteliğinde.

Kent eşrafı (her türlü kamusal-beledî otoriteyi temsil eden, aynı zamanda büyük toprak sahibi, tacir vs. olabilen sınıf) gelirlerini esas olarak kırsal sitedeki topraklarından sağlamakta ve kentte sarfetmekte. Kırsal üreticiler arasında küçük-büyük **latifundia**'larda çalışan köleler olmakla birlikte, küçük köylülük varlığını korumakta, ayrıca özgür statülerden veya azatlanmış kölelerden gelen yarı-bağımlı bir köylülük, henüz toprağa bağlanmamış özgür ve iradi bir **kolonluk** II. yüzyıldan itibaren yaygınlık kazanmaya başlamakta.

Demek ki, ticaret esas olarak büyük toprak sahiplerinin ve küçük köylü ile kolonların tüketim fazlalarının kente aktarılma-

---

[14] Bu konuda bkz.: C. Goudineau, "Les villes de la paix romaine", G. Duby (ed.), 1980, C. 1, 237-390; ayrıca C. Goudineau ve diğerleri (1980) 74-123; A. Wagner, **Traité de la science des finances**, Paris, 1916, C. 1; H. Deite ile birlikte, **Histoire de l'impôt depuis l'Antiquité jusqu'à nos jours**, 20-36; G. Ardant, **Histoire financière de l'Antiquité à nos jours**, Paris, Gallimard, 1976, 37-89; vb.

sıyla sınırlı. Kent bir pazar görevi görmekte, ama kendi sitesi için. Bunun dışında da değişim ilişkileri varsa da marjinal (deniz dışında ulaşım güç ve maliyetli).

Peki büyük ticaret bir söylence mi? Büyük ölçüde böyle veya hem çok sınırlı, hem de çok yoğunlaşmış bir olay olarak ortaya çıkmakta. Büyük ticaret iki ana eksen üzerinde yoğunlaşmakta: Bunlardan biri Roma lejyonlarının yoğunlaştığı kuzey-doğudaki Ren bölgesine, Rhône nehri ve Lyon üzerinden ulaşmakta; diğeri idari merkezin (Narbonne) ve İtalya ile ticareti sağlayan Marsilya'nın bulunduğu güneye yönelmekte. Bu eksenler üzerinde yer almayan kentler bu ticari hareketin de dışında kalmaktalar. Ticaretin konusu ise daha ziyade yükte hafif pahada ağır mallar.

Sözü edilen eksenlerin yönünü belirleyen asıl etken ise satınalma gücünün, dolayısıyla talebin eşitsiz dağılımı. Bilindiği üzere, tüm prekapitalist toplumlarda olduğu gibi Roma İmparatorluğu'nda da üretim esas olarak bir **kullanım değeri üretimi** niteliğinde (**değişim değeri üretimi**'nin hakim karakter olması ancak emek gücünün metalaşmasıyla kapitalizmde gerçekleşecektir)[15] ve dolayısıyla arz talebe bağlı, onun tarafından belirlenmekte. Satın alma güçlerinin, "gelirlerin" farklı dağılımını belirleyen etken ise büyük ölçüde Roma'nın gözü doymaz ve kolonyalist vergi-haraç sisteminde aranmalı. Şöyle: İtalya dışı fetihler yolunun açılmasından sonra, İ.Ö. 167'den itibaren, İtalya halkı üzerindeki dolaysız vergi yükü tamamen fethedilen yörelere (bazı bağışıklıklarla) kaydırılmıştı. Bir arazi-servet (**tributum soli**) ve şahsi baş vergisi (**tributum capitis**) niteliğinde olan bu dolaysız vergi, eyaletlerde fetih öncesinde geçerli olan artık-ürünün ele geçiriliş biçimleri büyük ölçüde korunarak farklı şekillerde alınmıştır (tıpkı üretimde eski ilişkilerin birçok yerde korunması gibi). Galya'da askeri

---

[15] Antikite ve değişim değeri konusunda bkz.: K. Marx, **Le Capital**, Kitap 1, C. 1, Paris, E.S., 1971, sh. X, 231-232.

birliklerin ödemelerine tahsis edildiği için **stipendium** adını alan bu gelir/servet vergisi **sabit** olarak alınmaktaydı.

Galya ticaretinin niteliği ve yönü şimdi daha açık; dolaysız vergi yükümlüsü olmadıkları için gelirleri bu nedenle azalmayan üstelik bir de tabi eyaletlerin aynî-nakdî vergisel ödemeleri ve haraçlarının aktığı yörelerde (İtalya, ordugâhlar, idari kentler; Marsilya gibi bağışıklığı olan bazı ticari bağımsız statülü devletler) yerleşik olan hâkim sınıfın üyeleri uzak mesafe ticaretinin nitelik ve niceliği ile yönünü belirlemekteler (**Dev Roma** kentinin barındırdığı üretken olmayan **plebyenler** de buna katkıda bulunmakta).

Roma İmparatorluğu'nda ticari sermayenin (ticari kapitalizm değil) kendi etki alanını çağın koşullarına göre olağanüstü genişlettiği bilinmekte. Ama Antik Roma'da bir ekonomik belirleyici düzeyine yükselmesine karşın ticari sermayenin ana işlevinin meta alım-satımına dayalı bir değişim ve yeniden dağıtım işlevi olduğunu; bu değişimin ise esas itibariyle kullanım değeri için üretim yapan bölgelerin üreticileriyle satınalma gücü olan bölgelerin tüketicilerini ilişkiye geçirmek düzeyinde kaldığını söyleyebiliriz.

Başkent **Roma** sayısız kollarıyla Akdeniz dünyasının zenginliklerine el koyarken geriye pek az şey vermekte. Örnekleri Galya kentlerinde de görülen anıtsal gösteriş yapılarının ve her türlü beledî hizmetlerin finansmanı da sitenin tarımsal üreticilerine yüklenmekte. Dolaysız tevzii vergileri Roma adına toplayıp aktaran Galya kent devletlerinin düzenli gelir kaynakları (gümrük vergileri, oktruvalar, satış-pazar vergileri vb.) kendi harcamalarını karşılamaktan çok uzak olduğundan, başvurulan kaynak gene büyük toprak sahibi eşraf (ve onun artan saygınlığı) aracılığıyla kırsal çevre olmakta. Bunun karşılığında kentin verdiği nedir? İşlenmiş rafine sınai ürünler mi? Gerçekte kentin tarımsal ürünlerin dönüştürülmesi **tekelini** elinde tuttuğu da doğru değil. Tahmin edilenin aksine kırsal villaların birçok üretim alanında (tekstil,

sepicilik, saraçcılık, kunduracılık, hatta demircilik ve minecilikte) kente ait olması gereken işlevi paylaştıkları, onu yer yer ikame ettikleri görülmekte. Bu durumda Gallo-Romen kentinin verdiğinden fazlasını alan bir "tüketim kenti" olduğu daha fazla açıklık kazanmakta.

5.2. GEÇ İMPARATORLUK: ÇÖZÜLÜŞ-GEÇİŞ DÖNEMİ KENTİ[16]

Birkaç bin nüfuslu (genellikle 10 binin altında, istisnai olarak 20 bin) Galya-Roma kentinin kırlar sayesinde ayakta durması, onun kırı saran her ciddi bunalımın etkisiyle çökmesi veya zayıflaması sonucunu doğurabilir. Bu tür bunalımlar III. yüzyıldan sonra eksik olmayacaktır. Nitekim, II. yüzyılda fetihlerin durmasıyla birlikte ucuz ve bol köle kaynaklarının kuruması; III. yüzyılda siyasal istikrarsızlığın boy atması (iktidar 235-284 arasında 26 askeri darbe ile el değiştirecek, iç savaşlarda generallerin zoruyla taraf olan kentler cezalandırılmak için yakılıp yıkılacaktır); birinci Barbar-Cermen istila dalgasının sarsıntıları; Doğu ile yapılan ticaretin Roma'nın daralan malî olanaklarını hızla kemiren yoğun altın çıkışıyla sonuçlanması; Başkentin ve ordunun iaşesinde artan güçlükler nedeniyle **zorunlu** ticaret uygulamasının başlaması; paranın istikrarının bozulması ve fiyat artışlarının dayanılmaz boyutlara (tahıl fiyatlarında yalnız 255-294 arasında 20 kat artış var) varması, bütün bunların temelinde kırsal üretimin (ve üretici unsurların) yetersizliği; sonuçta iç güvenliği ve istikrarı, iç ticareti ve kentleri derinden sarsan çözülüş belirtileri, izleyen dönemde tüm yapıyı sarmıştır. Eğer Roma uygarlığını herşeyden önce bir kentsel uygarlık olarak tanımlıyorsak, bu uygarlığın III. yüzyıl sonundan itibaren devrini tamamladığını ve toprağın hemen hemen

---

[16] Bu dönemin kentiyle ilgili bir sentez için bkz.: P.A. Fevrier, "Vetera et Nova: le poids du passé, les germes de l'avenir, III-VI e III-VI e siècle; G. Duby (ed) 1980, 397-493.

herşey olmaya başladığını söylemek mümkün. Pazarın daraldığı, ticari sermayenin büyük darbe yediği, kentlerin küçülüp surların gerisine çekildiği bu yeni dönemde (284-476) Latin-Roma ekonomisiyle gerçek bir kopuşun yaşandığı görülmekte.

Sonuç olarak, tarımsal artığın hovardaca göz alıcı gösterilerde, parlak şölenlerde, kültürel-sportif etkinliklerde, tüm bunların yer aldığı fiziksel mekanın (görkemli devasa yapılar ve kentsel villalar) yaratılmasında sarfedildiği; ekonomik olduğu kadar sosyo-kültürel alışveriş ortamının da oluşturulduğu bir buluşma-toplanma yeri olan kentsel alan, sunduğu ekonomik hizmetlerden çok Roma egemenliğini sarsıntısızca yerleştirebilecek, kırsal ekonomik artığın sancısızca ele geçirilip aktarılmasını sağlayabilecek vazgeçilmez bir politik/kültürel/ideolojik işlev, bir canlı iletken doku görevini görmekte. Elbette bu kentin ekonomik-malisiyasal-kültürel-yönetsel işlevlerinin karmaşık bütünlüğünü kavrayabilmek gerekiyor. Ancak onun üretime dayalı olmadığı gibi ticaret sayesinde de ayakta durmadığını da görmek gerekli. Galya-Roma kentinin Roma açısında bir ekonomik zorunluluk oluşturması ise, kırsal artığın sağılması ve merkeze aktarılmasında vazgeçilmez bir işlev görmesiyle ilgili.

Özetle söylersek, **Diocletien**'in (284-305) tüm reform çabalarına karşın İmparatorluğun fiilen ikiye bölünmesi (ayrılma 395'te resmileşir) önlenememiş, **Roma** kenti başkentliğini yitirmiş; altın para **solidus** bir ödeme-değişim aracı olmak yerine gömüleme ve ölçü aracı olarak kalmış; dolaşımdaki gümüş (hatta bronz) paranın sürekli değer kaybı fiyat artışlarını daha da körüklemiş, narh uygulaması başarısızlıkla sonuçlanmış ve aynî ekonomi tüm alanlarda (askerlerin ücret ödemeleri dahil) ilerlemiştir. Toptan düzenleyici iktidar anlayışı tüccar ve zanaatkarları katı kurallarla mesleklerine bağlamakla kalmamış, sayıları giderek artan toprak emekçisi **kolon**ları da toprağa bağlamış (332 yılı), arttırdığı vergi yüküyle de istemeden **koruyuculuk** (**Patronage**: küçük köylü

veya kolonun iç güvensizlikten ve vergi tahsildarlarından kurtuluşu, güçlenen büyük toprak sahibinin koruyuculuğunda bulması) sisteminin gelişmesini hızlandırmıştır. Böylece bir yanda küçük köylü-kolon çiftlerini öte yanda köle-kolon emeğine dayalı doğrudan malikaneyi (**domaine**) birleştiren yeni villa tipinin maddî temelleri oluşmaktaydı.

IV. yüzyıl sonundan başlayarak V. yüzyılda yoğunlaşan ikinci ve asıl büyük ve kalıcı Cermen istilası böyle bir yapı bulmuştur. Cermen askerî aristokrasisinin bütün "villa" sahiplerini toptan mülksüzleştirip yıkıma uğrattığı söylenemezse de, fethedenlerin kendi toprak mülkiyet-tasarruf şekillerini de yaymaktan geri kalmadıkları kesin. Toprak dağıtımından paylarını alan Cermen askerî soylularının villa'ların hakim olduğu yörelerde devraldıkları ikili işletme yapısının insan unsurunu az çok eski statülerine yakın konumlarda kullandıkları da söylenebilir. Her halükarda Roma **villa**'sının Barbar istilalarına rağmen gelişimini kesintisiz sürdürdüğü ve olduğu gibi Frank feodal devletlerine aktırıldığı görüşü bugün artık terk edilmiştir.

6. MEROVENJ KENTİ VE EKONOMİSİ

— **Merovenj Kenti:** Galya-Roma kentinin evrimindeki bir yenilik, IV. yüzyıldan itibaren resmi din/ideoloji düzeyine yükselen Hıristiyanlığın da kendisine merkez olarak kentsel mekanları seçmesidir. **Pagan** (çok tanrılı) kırsal dünya İsa'nın dinine katıldıkça kırsal kiliseler/manastırlar da bir bir boy vermeye başlayacak ve kilise malikaneleri, Merovenjiyen dönemden itibaren feodal üretim ilişkilerinin yayılmasında kilit rolünü oynayacaklardır.

Galya kentinin Roma'nın son iki yüzyılında ve Merovenjiyen dönemde öne çıkan bir başka rolü de askerî-stratejik işlevidir. Duvarlarının arkasına çekilen ve çevresinden yalıtlanmaya başlayan kentin yeni unsurları, dinsel kastın temsil-

cileri ve savaşçılar, giderek sayıları ve özellikle güçleriyle kente hakim olmakta gecikmeyeceklerdir.[17] Otorite bölünmüştür ve gerek kentte ve kırsal dünyadaki servet ve toprak varlığına göre, gerekse de güvensizlik tehlikelerinin artması durumuna göre gruplardan birinin tekeline geçme eğilimini hep taşımaktadır.

"Kentin köylü ekonomisi üzerinde kurduğu tahakkümün ve politik ayrıcalıklarının ansızın ve köklü olarak daralışı"[18], **pax romana** dönemi kentleriyle olan en belli başlı kopuş ve ayrılık noktasını gösterir: **Kent, kırsal artığın ele geçirilmesinde vazgeçilmez bir merkez, zorunlu bir uğrak değildir artık.** Bu rolünü bütünüyle yitirmemiş olsa da, kırın nüfuzlu güçleri hâlâ bir ölçüde kentte bir araya gelseler de, artık kırsal dünyada almaşık iktidar odakları türemiştir ve kentte zaman zaman yön değiştiren güç dengeleri de bundan etkilenmektedir. Dikkat edilirse, IV. yüzyıldan sonra Antikite'nin tipik kentleriyle **kopuş** kent olayının tümden silinmesi ile gerçekleşmemektedir. Gerçi kentler "tartışmasız zayıflamakta, yoksullaşmakta, nüfusları azalmakta, gerilemektedirler"[19], ama kent olgusu sürmektedir. Kent, feodal toplumda Antik toplumdan farklı bir rolde varlığını korumaktadır. Roma ekonomisi, bu dev sömürü makinesi, kentsiz işleyemeyecek bir yapıdadır. Şekillenme aşamasındaki feodal ekonomi ise, küçülen ve işlevleri farlılaşan kentlere **mutlaka** gereksinme duymakla birlikte, bu gereksinme ekonomik/tarımsal artığın ele geçirilmesinde aynı derecede yoğunlaşmamaktadır. Kentlerin varlığı her iki ekonomide de bir tarımsal artığın zorunlu varoluşunu gerektirdiği için, kentin bir vergisel-ticari akımın varış noktası olması zorunludur. Kent olgusuna ortak olan başka ekonomik-kültürel işlev benzerlikleri de esasen korunmaktadır; süreli pazar yeri olması,

---

[17] Bkz.: G.Duby (1980), 18-21; P.A. Fevrier (1980), 461-462.

[18] G. Duby (1980), 19-20.

[19] Aynı yerde, 20.

kentte toplanma geleneğinin sürmesi, kültürel ideolojik (dinsel) değerlerin yayılma merkezi olması gibi.

III. yüzyıldan itibaren küçülen kentler, Güney - Doğu Galya kentleri hariç tutulursa, Merovenj döneminde daha da küçülmüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Yavaş yavaş yeni bir ekonomik merkez oluşturmaya başlayan Kuzey Galya'nın Roma etkisini pek fazla taşımayan kentlerin sur içi alanları 6 ile 25 hektar arasında değişmekte, nüfusları ise 1500'den (Paris) başlayıp en iyi olasılıkla 5000 veya 6000'i (**Reims**) bulmaktadır[20]. Bu boyut ticari etkinliklere engel değilse de ticaret hacminin sınırlılığını gösterir. Kentsel yaşam, nehir ve deniz (Kuzey Denizi) kıyılarında özellikle yeni kentsel oluşumlarla (**vicus ve castrum**) görece canlılığını korumaktadır.

Bu dönemde orta ve uzak mesafe ticareti Akdeniz yanında, Kuzey Denizi üzerinden Batı (İngiltere, İrlanda) ve Kuzey (İskandinavya) yönünde iki yeni eksenin daha önem kazanmasıyla sürdürülmüştür. İzleyen dönemde bu yeni ticari eksenler Kuzey'in ekonomik rolünü iyice arttıracaktır.

— **Para ve değişim ekonomisi:** Merovenjler bu alanda Geç Roma'nın hastalıklarını sürdürmüşler, korudukları altın paraya (**solidus**) bir türlü değişim aracı işlevi yükleyememişlerdir. H. Pirenne, Karolenjleri gümüş para sistemine geçtikleri için küçümsemektir. Oysa Merovenjler de çift metalli bir sisteme sahiptir. Üstelik dolaşımdaki gümüş para kötü kalitede ve farklı ayarlardadır. Burada Pirenne'in tezlerinin bir kez daha çöktüğünü görüyoruz. Karolenjlerin para basma tekelini ellerinde tutamamalarını politik iktidarın feodalleşmesi olarak gören H. Pirenne, Merovenj Krallığında yaklaşık 5000 kadar **özel** para basımcısının 800 den

---

[20] G.Fourquin, **Histoire économique de l'Occident médiéval,** Paris, Armand - Colin, 2. bs.: 1971, 85.

fazla darphanede gümüş para bastıklarından tamamen habersiz miydi?[21] Demek ki Karolenjlerin tek metalli para sistemine geçmeleri bir gerilemenin işareti değil, para birliğinin kalmadığı, "iyi" gümüş paranın bile dolaşımdan çekildiği, altının yetersiz olduğu bir ortamda gerekli bir reformdu. Kaldı ki, Merovenjlerinkinden iki kat daha ağır olan Karolenj **denier**'sinin satın alma gücü hesaba katıldığında (1 denier ile 1 hafta yetecek gıda maddesi alınabiliyordu), bu geçişi, ticaretin daralmasının göstergesi sayan görüş savunulamaz.[22]

— **Kırsal Ekonomi:** Burada yalnızca Merovenj villa'sının kökeni üzerinde duralım. Bunların Aşağı İmparatorluk **villa**'sının çizgisel bir uzantısı olmadığının en belirgin kanıtı, Roma etkisinin en güçlü olduğu, en fazla romanize olmuş bölgelerde, örneğin Güney Galya'da, Merovenj **villa**'larının izine az rastlanılmasıdır.[23] Bunlar V.-VIII. yüzyıllar arasında başta krala ve kiliselere ait olmak üzere Loire ile Ren arasındaki bölgede yoğunlaşmışlardı. Hatırda tutulması gereken bir nokta da, Merovenj döneminde şekillenme halinde olan bu domanial örgütlenme biçiminin, bu dönemin hakim kırsal işletme biçimini oluşturmadığı, henüz özgür küçük köylü ve komünal üretim şekillerinin egemen olduğudur. Aslında, Karolenjiyen dönemde bile, çok daha yaygınlaşmakta birlikte domanial rejimin, tüm bölgeleri, toplumun tüm tarımsal üreticilerini, tüm mülkiyet biçimlerini (**alleu**) etkisi altına alamadığı[24], feodal üretim ilişkilerinin ancak "hiçbir toprak senyörsüz olamaz" özdeyişinin ortaya çıktığı XI. yüzyıldan, olgunlaşma

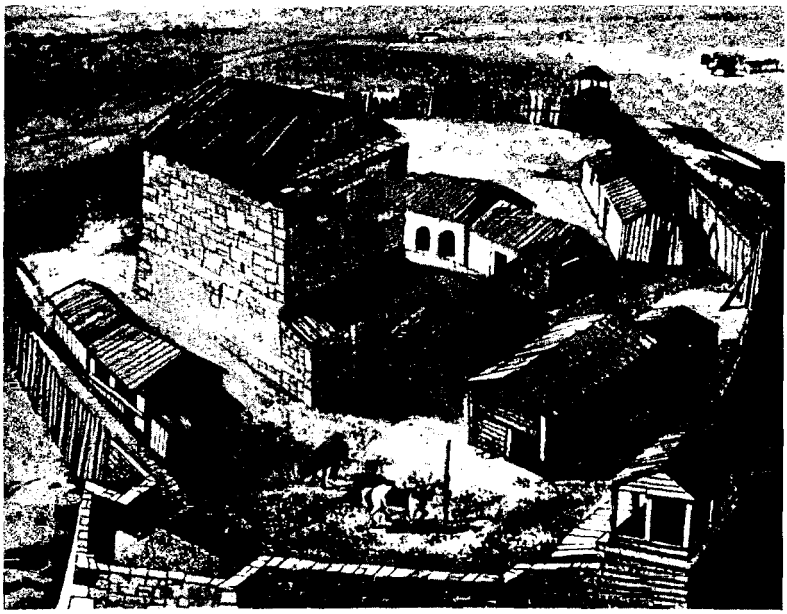
---

[21] Aynı yerde, 38-52.

[22] M. Fixot, "Une image idéale, une réalité difficile: les villes du VIIe au IXe siècle", G. Duby (ed) 1980, C. 1, 527.

[23] G.Fourquin (1971), 61-66.

[24] H. Pirenne, önermelerinin zorunlu sonucu olarak aksi kanıdadır: (1970), 199. Aksi görüş için, başkaları yanında, bkz.: G. Duby, **L'économie rurale et la vie des campagnes l'Occident médiéval,** 2 cilt, Paris Aubier, 1962, C. 1, 124 vd.

Merovenj döneminde (VI.-VII.yy.'lar) bir Frank "villa" merkezini (curtis) gösteren temsili resim.

döneminden sonra tüm toplumu kucaklayabilecek (gene de istisnasız değil) bir evrenselliğe eriştiğini de hatırlayalım. Her halükarda, Pirenne'in **domanial** rejime bağlayarak dönemlendirdiği feodal ekonomik ilişkiler, döneminin her iki sınırından da taşmaktadır.

— **Batı'nın merkezinin yer değiştirmesi :** Arap yayılmasına kadar Batı'nın (Merovenjlerin) Akdeniz karakterini koruduğu doğru değildir. Cermen kökenli Frank toplumunun, yetersiz nüfusu nedeniyle, çok daha Romalılaşmış Güney Galya'ya (Akdeniz'e) ulaşması ancak VI. yüzyılın ilk çeyreğinden sonradır (536 yılı). Bu tarihten sonra kuzey güneye değil, güney kuzeye ve daha çok onun politik değerlerine bağlanmıştır. Frank-Merovenj Krallığının

başkentleri hep Loire ve Ren arasında yer almıştır. V. yüzyıldan itibaren batının politik merkezinin kuzeye kayışı VI. yüzyılda Merovenj Krallığının kuzey-doğuya doğru hızla yayılmasıyla (560) daha da hızlanmış ve "Cermenya ilk defa olarak merkezi Ren'in batısında kalan bir güce tabi olmuştur."[25] (Pirenne'in başta belirtilen görüşlerine bakınız).

H. Pirenne'in kültürel merkezin yer değiştirmesinde belirleyici gördüğü tarihsel dönem ve olaylar da onun ideolojik formasyonunun abartılı ürünleridir. Kendi yazı dilini geliştirememiş olan fetheden gücün fethedilenin yazı dilini ve yetişmiş kadrolarını kullanması tarihte çok görülmüştür. Akdeniz'e yakın bölgelerde Latince'nin bir süre daha konuşma dili olarak kullanılması dilde birliğin henüz sağlanamadığı bir ortamda doğaldır. Ama merkezi politik kurumları dimdik ayakta duran Doğu Roma İmparatorluğunda Latince'nin bırakılmasına ne demeli? Bunu da Müslüman saldırısına bağlayabilir miyiz? Karolenj Krallığının, tarihsel koşullar oluştuğunda, dil kargaşasını düzene koyucu dil devrimi ve Roma-Cermen sentezinde oluşturduğu kültür birliği hangi tutucu **klâsisizm** ölçütüne göre bir gerileme sayılabilir? Kaldı ki, bugünkü Avrupa ulusal dillerinin Charlemagne (768 - 814) reformunun damgasını taşıdığını Pirenne'in kendisi de kabul etmektedir.

Şimdi Merovenj ekonomisinden geri olduğunu söylediği Karolenj ekonomisinin de onun çizdiği tablodan ne kadar farklı olduğunu görelim.

7. KAROLENJİYEN DÖNEMDE KENTLER VE TİCARET

H. Pirenne, ekonomik, politik, kültürel üstünlüğün Kuzey Avrupa'ya geçmesi olgusunun önemini vurgulamış ama bunu

[25] L. Musset'ye atfen G. Fourquin (1971), 14.

yanlış döneme yerleştirdiği gibi ikincil önem ve etkideki tarihsel olaylara bağlamıştır. Gerçekte Batı'nın merkezinin Akdeniz'den uzaklaşması, V. yüzyıldan itibaren filizlenip gelişmiş, Arap istilası bunu ancak hızlandırmıştı. H. Pirenne'in dar bakış açısının kendisini asıl ele verdiği alan ise, ağırlık merkezinin bu yer değiştirmesinin uzun erimde hangi derin ve köklü dönüşümlerin hazırlayıcısı olduğunu görememesidir. Batı uygarlığının ve ulusal devletlerinin oluşması, gelişmesi için yaşamsal önemi olan, sonraki Atlantik merkezli yeni açılımın da ilk kaynağında olan bu ilerletici "geri" çekilişi ve bunun arkasındaki belirleyici mayalanma dönemini tutucu ve hayalci bir **klasisizm** anlayışıyla karalamakla uğraşıp durmuştur. Ne Latin-Akdeniz kültürlü toplumların kendi çağında ulaşabildiği geri düzey, ne kendisinden yarım yüzyıl önce yazılanlar[26], ne de kendi analizinin büyük boşlukları, ona bu taze güçler ve dinamikler üzerinde temellenen öz olarak ilerleme dönemini (Karolenjiyen) dikkate alması için uyarıcı olmuştur.

Karolenj dönemiyle ilgili saptamaları ticaretin maddî koşulları çerçevesinde yapabiliriz.

7.1. Kırsal Talep

Terkedilmesi gereken ilk görüş, domanial rejimin, içine tamamen kapalı bir küçük evren oluşturduğudur. Tüm toprakların en azından yarısından çoğuna hakim olan en güçlü feodal sınıfın üyeleri (kral ve özellikle toprakların üçte birinden fazlasına sahip kilise başta olmak üzere, diğer güçlü laik soylular) birden çok villa'ya (malikaneye) sahip olduklarından, tek tek villalar daha

[26] F.Engels şöyle yazmaktaydı (aktaran, Ch. Parain, "Evolution du système féodal européen", CERM (ed.,1974, 28): "IX. yüzyılın toplumsal sınıfları, gerileyen bir uygarlığın çöküntüsü içinde değil, yeni bir uygarlığın doğum sancıları içinde oluşmuşlardı. Romalılar için Antik dünyanın umutsuz bir çöküş biçimini oluşturmuş olan güçlü toprak sahipleri ile köylüler arasındaki ilişkiler, yeni nesil için şimdi yeni bir gelişmenin başlangıç noktasıydı".

geniş bir ekonomik bütün içinde yer alıyorlardı. Birbirinden çok uzak bölgelerde de yer alabilen malikaneler, duruma göre belirli üretimlerde de az çok uzmanlaştıklarından (tahıl, bağ, zeytin vb.) aralarında geniş bir eksene yayılan bağlantılar kuruyorlardı. Belirli bir **ulaştırma dokusunun** varlığını öngören bu bağlantılar, özellikle **yerleşik** niteliği ağır basan büyük ruhani soylular için önemliydi. Bunlar, güç ulaşılan mesafeler söz konusu olduğunda, ürünleri yerinde paraya çevirip ihtiyaçların karşılayabiliyorlardı.[27] Öte yandan, **reserve**'den (**domaine:** toprak beyinin doğrudan işlettiği alan; hassa çiftlik) ve köylülerin sınırlı aynî ödemelerinden elde edilen tüm tarım - zanaat ürünleri stokunun da toprak beyi ve maiyetinin tüketimine harcanmadığı, bunun sınırlı bir bölümümün pazarlandığı açıktır. Bu pazarlamanın, aynı zamanda, başka malların alımına harcanmak üzere nakit para elde edilmesi gereksiniminden kaynaklandığını, bu dönemde düzenli pazar (ve fuar) ağının yaygınlığı ve paranın tüm olumsuz ortama rağmen oynadığı vazgeçilmez değişim aracı rolünü[28] göstermektedir. Kent, kent-altı ve köy yerleşim birimlerinde haftalık pazarların oynadığı —önemi yanlış olarak küçümsenen— rolün bir başka dayanağı, tarım emekçilerinin değişim gereksinmeleridir. Bunu anlayabilmek için, özgür kökenli ve bedensel hizmet yükümlülüğü ihmal olan serf kategorisinin (**ingenuile manse** tasarruf eden serfler), Cermenya hariç tutulursa, başlangıçta bağımlı köylülerin çoğunlukla en kalabalık grubunu oluşturduğunu bilmek gerekir[29]. Bu tür köylülerin villa dışına açılabilmelerini daha da kolaylaştıran bir olgu da, villanın genellikle birbirine bitişik olmayan toprak parçalarına yayılan topografik özelliğidir. Villa'nın etrafı çevrili dışa kapalı bir mekan olmamasının, doğrudan üreticilerin civardaki diğer bağımlı-bağımsız köylülerle ilişkilerini kolaylaştırdığını, onlarla birlikte

---

[27] Bkz.: G. Duby (1962), c.1, 107-17; G. Fourquin (1971), 75-79.

[28] M. Fixot (1980), 528-529; G.Duby (1962), 112. H.Pirenne (1970, 191), bu dönemde **Saint - Denis** fuarından başkasını görmemektedir.

[29] G. Fourquin (1971), 71.

boz toprakları işleyebildiğini, kendi çifti (**manse**) dışında bağımsız veya bağımlı (başka senyörlüğe) başka topraklar edinebildiğini ve buna benzer çok çeşitli ilişkilere girebildiğini düşünmemizi gerektirir. Villa çerçevesine hapsolmayan bu toplumsal ilişki yumağının değişim ilişkilerine uygun bir ortam yarattığı, esasen nakdi yükümlülükleri (ve parasal cezalar) nedeniyle az çok nakde ihtiyaç duyan bağımlı köylülerin de değişim ilişkilerini zorladığı akıldan çıkarılmamalıdır[30]. (Gene de bu dönemde senyörün temel gelir kaynağını aynî-nakdî ödemelerden değil **domaine**'inden elde ettiğini vurgulayalım). Bu ilişkileri zorlayan bir başka etken de, özellikle kraliyet malikanelerinin kralın muhtemel ziyaretlerine karşı çeşitli ürünlerden oluşan bir stoku hazır bulundurma ve ekilecek tohumlukları üretilen üründen değil pazardan, **en iyilerinden**, sağlamak zorunluluğunda bulunmalarıdır.[31] Bütün bunlardan, genellikle çok basite indirgenerek açıklanan domanial ekonominin, başta kendi yakın çevresi ile (bölgesel ve daha uzak ticaretin varlığını dışlamadan) olmak üzere hacmi ne olursa olsun bir değişim ekonomisinin çıkış noktasını oluşturduğunu görüyoruz. Üstelik değişim faaliyetine sadece soyluları ve **reserve**'lerini değil (bunlar daha fazla olmakla beraber) köylüleri de çoğunlukla katarak.[32] Villaların içine kapalılığı hakim nitelik olmakla birlikte mutlak değildi. Basitleştirme uğruna gözden kaçırılan budur.

7.2. Kentler ve Kentsel Talep

Değişim ilişkilerinin nedenlerinden —ama aynı zamanda belirli ölçüde sonuçlarından— birisi de kentlerin varlığıdır. Ticaretin bir yönü soyluların kırsal "domaine"leri ise diğer bir yönü de

---

[30] G. Duby (1962), c.1, 110, 124 vd; G. Fourquin (1971), 53, 176-177.

[31] Aynı kaynaklar (Duby, 111 ve Fourquin, 78).

[32] Tarımsal üretimin pazarlanan oranının, bırakalım XII. yüzyıl ve sonrasını, 18. yy.'da Devrim öncesi Fransa'sında bile %50'yi bulmadığını unutmadan değerlendirmeliyiz bunu.

soyluların (özellikle üst düzeyde ruhbanların) kentsel ikametleridir. H. Pirenne'e göre "Karolenj dönemiyle başlayan dönemde, sözcüğün ne toplumsal, ne ekonomik ne de yasal anlamında kentlerin varolmadığı sonucunu çıkartmak yerinde olur. Kasaba ve kalekentler, yalnızca istihkam ve yönetim merkezleriydi. Buralardaki halkın ne **özel yasaları,** ne de **kendi kurumları** vardı; onları toplumun geri kalan bölümünden ayıracak kendine özgü bir yaşam biçimleri de yoktu".[33] (a.b.ç.). Büyük yanılgı. Yanılgının birinci kaynağı, H.Pirenne'in daha önce sözünü ettiğimiz çarpık tarih anlayışında gizli. Orta çağ kent olgusuna yaklaşımı, kendi çağının Orta ve Geç Ortaçağ kenti konusunda idealize edilmiş görüş açısını yansıtıyor. Tarihe yaklaşımı, analizinin ekseninde hep örtük olarak var olan "ekonomik bağımsızlık", "kişisel girişim" "özerk kurumlar" gibi baştacı ettiği değer yargılarının izlerini taşıdığından, öznel ve giderek tarih bilimine yabancı kalıyor.[34] Yanılgının ikinci yüzü, olgusal temelde. H. Pirenne'in nüfuslarının hiçbir zaman birkaç yüz ile iki-üç bin sınırını aşmadığını, bunların özünü de şövalye ve rahipler ile maiyetlerinin oluşturduğunu ve ticari ve sınai etkinliğe tamamen yabancı olduklarını söylediği kent denemeyecek bu yerleşim birimleri konusunda her şey onu yanlışlıyor: **Paris,** şu Merovenj döneminin kasabası, IX. yüzyılda (başkent değil) surların dışına taşmış ve 15.000-20.000 kişiyi barındırıyor. (Bugünkü ölçütlerden bakmayalım; bu büyüklük, Erken Ortaçağ için çok önemli bir kentsel oluşumu vurgular. Ayrıca, kentsel niteliğini koruyan aynı dönemin gelişmiş İtalyan sitelerine hemen hemen eşit bir boyutu gösterir). Aynı şekilde **Metz** IX. yüzyılda benzer bir nüfusa sahip. Öteki büyük kentlere gelince, 10.000'e yakın (bazılarına göre 4.000-8.000 arasında değişen) bir sayıya ulaşırlar. Ruhani tabakanın kent sakinlerine oranı ise ancak 10'a 1 veya 15'e 1'dir. Sur içi alan ise ortalama 40 ha. civarına çıkmıştır.[35]

---

[33] H. Pirenne (1982), 59.

[34] Oğul J. Pirenne de "dünya tarihi"ni aynı ölçütlerden yola çıkarak yazmıştır.

[35] M. Fixot (1980), 524-525.

Kentlerin VIII. yüzyıldaki görünümüne, Pirenne gibi anıtsal yapıları açısından eğilirsek, ilk bakışta göreli bir gerileme içinde oldukları izlenimi edinilebilir. Ciddi bir dış tehdit unsurunun kalmadığı bu yüzyıldan IX. yy başına kadar kentlerin surlarının ve eski Roma yapılarının yeni kent binalarına, kiliselerine yapı malzemesi oluşturduğu, yolların bakımsız kaldığı doğrudur. Ama Norman saldırılarından sonra ve özellikle bunların gelip geçici olmadığı iyice anlaşıldıktan sonra kentler yeniden zırhlanırlar, askerî - stratejik önemleri IX. yüzyılın ikinci yarısından sonra eskisinden daha da fazla artar. Ancak Norman daha sonra Macar saldırılarının hem siyasal feodalleşme hem de kentlerin sürekliliği konuları açısından önemi fazla abartılmamalıdır. Birkaç kent dışında bunların yıkıcı etkileri sürekli olmamış, kentlerin **büyük çoğunluğu** yeniden toparlanmışlar ve yeni kent nüvelerinin oluşma süreci durmamıştır.[36] Ayrıca karışıklıkların, üst yapıdaki feodalleşme eğilimini başlatıcı değil ancak yer yer hızlandırıcı rolleri olmuştur. Tehdit altındaki —bu defa Müslüman tehdidi— bir başka yöre de Güney - Doğu Fransa idi. Buradaki kentlerin ticari işlevleri tamamen sönmemekle birlikte, surların dışına uzun süre taşamadıkları bir gerçek.

Kent dinamiğinin görece en canlı olduğu ve sonraki gelişmelerin odağı olan bölge ise Loire ile Ren arasındaki bölgedir. H. Pirenne'in "aktif transit ticaret noktaları" dediği çoğunlukla ya eski bir kentin yakınında ya da yeni bir birim olarak kurulan genellikle gemilerin yanaşma yerindeki mahalleler olan **portus**'lar aslında çok erkenden belirirler. "Gemiciliğe uygun bir su yolu üzerinde bulunan hemen hemen tüm kentler bir liman mahallesine

---

[36] C.Goudineau ve diğerleri (1980), 123-127; M. Fixot (1980), 521-522; G. Fourquin (1971), 97-104; A. Chedeville, "De la cité à la ville", G. Duby (ed. 1980), c.2, 34-36. Bu konuda M. Bloch (**La société féodale** Paris, Ed. A. Michel, 1968/1939, 39-95) da, Pirenne gibi, bugün terkedilmiş aşırı karanlık bir tablo çizer.

sahiptiler. Tüm bu limanlar geçiş ücretleri ve çeşitli harçlar alınması fırsatlarıydılar. Bu, bu yerin çoğu kez para atölyesinin bulunduğu yerde olmasını açıklamaktadır."[37] Kuzey Denizi'ne doğru akan nehirler (Escaut, Meuse, Ren) boyunca çok sayıda **portus**'un Karolenjiyen dönemde ortaya çıkmasını —tabi XI. yüzyıldaki gelişmelerle karşılaştırılamayacak ölçüde— Pirenne çok eskiye çıkmayan ve Norman istilasıyla sona erecek bir olgu olarak görür ve XI. yüzyıldaki gelişmeyle bunlar arasında bir süreklilik görmez. Oysa, episkopal kentlerle birlikte Galya'nın orta ve kuzey bölgelerinde ihmal edilemeyecek bir kentsel yaşamın (burgus ve vicus'ler, castra'lar vd. dahil) kendi kendini yenileyerek **Karolenjiyen** (hatta Merovenjiyen) **dönemden XI. yüzyıla taşındığını** Pirenne'in döneminden itibaren yapılan çok sayıda araştırma göstermiştir.[38]

8. KENTLERİN FEODAL ÜRETİM TARZI İLE BÜTÜNLEŞMESİ

Yukarıdaki açıklamalardan iki önemli sonuç çıkarabiliriz. **Birincisi** kentlerin varlığının uzak ticaretle, büyük ticaretle açıklanmasının yanlışlığıdır. Uzak mesafe ticari küçük bir azınlığın talebine göre çalışır. Oysa kentsel yaşam, genel olarak kentlerin kendi bölgeleriyle, toprak ve tarımla kurdukları sıkı ilişkiler çerçevesinde süreklilik ve istikrar kazanır. M. Lombard ve H. Pirenne, çelişmeli bir şekilde olmakla birlikte, ikisi de uzak ticareti açıklamalarının merkezine koyarak yanılmışlardır.[39] Kaldı ki bu dönem-

---

[37] M.Fixot (1980), 534 - 535.

[38] Bu konuda bkz. not 36'daki kaynaklar. G. Duby (1980, 24) şöyle diyor: "Rönesans düşüncesiyle aklını bozmuş geleneksel tarih, bunlardan kent öncesi çekirdekler olarak söz ediyor. Bunlar hep, sadece, geçmişlerinden güç alarak, kent olmuşlardır."

[39] M. Lombard ("L'or musulman du VIIe au Xle siecle", **Annales E.S.C.,** 1947, 143 - 160), İslam yayılmasının Doğu-Batı ticaretini azaltmak yerine arttırdığını öne sürerek başka bir yanlışa savrulmuştu. Bu görüşleri iki ünlü oryantalist

de batı ve kuzey eksenli uzak ticaret önceki döneme göre önemi artarak sürmüştür.

İkinci sonuç, kentlerin malikane rejiminin hakim olduğu dönem dahil, feodal üretim tarzının ayrılmaz bir parçası, kurucu unsurlarından biri sayılması gereğidir. Olgunlaşma aşamasında feodal senyörlükler (yeni malikane tipi) ile kentler ve ticaret arasındaki organik ilişki artacaktır. Ama bu ilişki, yukarıda görüldüğü gibi, incelediğimiz dönemde de kurulmuştur. Büyük villaların üretim fazlaları, ticaretin ve kentlerin gelişmesini (eski kentler yanında özellikle portus gibi yeni kent nüvelerini) desteklemiştir. Aynı şekilde ticaret ve kentler, hareketsiz ve kapalı unsurlar olmadığını gördüğümüz villaların ve toprak üzerinde düğümlenmiş üretim ilişkilerinin sürdürülmesi ve yaygınlaştırılması için (kutsal-kentlerin domanial rejimin yaygınlaşmasındaki rolünü hatırlayalım) gereken ekonomik, ideolojik, kültürel politik **zorunlu** çerçeveyi sağlamışlardır. Bu ilişkiyi gören ve önemini vurgulayan Ortaçağ kenti tarihçileri şöyle diyorlar. "Domanial örgütlenmenin **maximum**'u ve kentsel ekonomik merkezlerin ortaya çıkışı birlikte olan olaylardır."[40] "Karşılıklı bağlantı (korelasyon) sadece kronolojik değil aynı zamanda coğrafidir: VI. yüzyılda Akitanya (Orta ve Güney Batı Fransa) kırlarının ve kentlerinin gelişimi, daha sonra VII. yüzyılda Galya'nın ağırlık merkezinin Loire vadisi ve Paris havzasına doğru yer değiştirmesi bu görüşleri doğrulamaktadır; Karolenjiyen dönem yazarları bunun belli bir bilincine varmışlardı. **Ernold le Noir,** 826'da, belirttiği kentlerin zenginli-

---

tarafından eleştirilmiştir: Cl. Cahen, "Quelques problèmes concernant l'expansion économique musulmane au Haut Moyen Age", **Rapport aux Settimane del Centro di Studi sull'alto medioevo,** 1964/XII (basılışı, 1965) 391-432; E. Ashtor, "Qq - observations d'un orientaliste sur la thèse de Pirene", JESHO, 1970/XIII, 166-194. Buna karşılık, M. Lombard, Avrupa'nın ekonomik merkezinin yer değiştirmesinin olumlu yanını Pirenne'den daha iyi sezmiştir.

[40] G.Des Marez'e atfen M.Fixot (1980), 531.

ğini esas olarak kırsal çevrelerinin zenginliği ile tanımlıyordu. (...) Aynı şekilde, Paris'in gönenci, **Miracles de Saint - Benoit**'da, sakinlerinin büyük sayıda oluşu ve toprağın verimliliği olmak üzere iki şekilde tanılanmaktadır. Esas olan demek ki bir artığın mevcut olabilmesi ve değişimlere olanak sağlayacak parasal dolaşımın yeterli olmasıdır, ki belgeler bize bunun yaygın bir kullanımı olduğunu göstermektedir."[41] Buna bir de **geçit yolları** üzerinde olmanın da kentlerin gelişmesini etkilediğini çağın yazarlarının gördüğünü ekleyelim.

Öte yandan, XI. yüzyıldan sonraki dönemde, kentlerin M.M. Postan'ın deyişiyle "feodal denizde feodal olmayan adacıklar" şeklinde değerlendirilmeleri yanıltıcıdır.[42] Bu dönemin kent komünlerinin (eğer oluşmuşsa) "kollektif senyörlük" nitelikleriyle kapitalist değil feodal yapılara bağlandığı, aynı şekilde, **küçük üretime ve küçük ticarete,** feodal tabakalaşmaya, katı normlara ve tahditlere bağlı, feodal senyörün (ve genelde onunla ittifak halindeki büyük tüccarın) çeşitli sömürü mekanizmalarından tam kurtulamamış kent zanaatkarlarının ve bunların loncalarının **feodal** ekonominin bir türevi olduğu unutulmamalıdır. Bütün olarak kentler, bağımsızlık veya özerkliklerinin derecesi ne olursa olsun feodal ekonomiyle, onun politik üst yapısıyla bütünleşmiş durumdadırlar. Özgürlük şartnameleri, bu tür kentlerin üzerindeki feodal denetimi bütünüyle kaldırmamıştır. Ayrıca yeni açılan topraklarda yeni kentlerin (**villes neuves**) kurulmasında feodal senyörlerin payı; zenginleşen kent burjuvazisinin servetlerini feodal mülk edinmeye yatırarak kırsal senyörleri taklit etmeleri, köylü savaşla-

---

[41] Aynı yerde.

[42] M.M.Postan (**Medieval Economy and Society,** 1972, 212), R. Hilton ("Towns in English Feudal Society", **Review**, 1979/ III/ 1,3-20, özellikle 10 vd.) tarafından eleştirilmektedir. Aynı konuda bkz.: R. Hilton, "Introduction", M.Dobb - P.Sweezy (1977), C.1, 24 vd; J. Le Goff, "L'apogée de la France urbaine médiévale", G.Duby (ed., 1980) c. 2, 241-247. Daha erken bir tartışma için bkz.: G.Procacci, "Présentation", M.Dobb - P.Sweezy (1977/1955), 203-205.

rında ruhban ve laik senyör sınıfıyla dayanışmaları vb. unutulmamalıdır.[43] Gerçi kentsel gelişme, tarımda angarya emek ve domanial sistemin çözümüyle atbaşı gittiği için yeni feodal örgütlenme ve serflik biçimlerinin oluşumunu hızlandırmış, kırsal komünlere örnek olmuştur. Ama serliğin gerçekten çözülmesine etkisi bu dönemde sınırlıdır ve ancak XV. yüzyıldan sonra anlam kazanabilecektir. XI.-XII. yüzyıllar yanlış olarak kapitalizmin doğuşuyla ilişkilendirilince, XV.-XVI. yüzyılların ve sonrasının bu bakımdan gerçek etkilerinin önemi de ikinci plana atılmaktadır.

9. XI.-XIII. YÜZYILLAR ATILIMININ DİNAMİKLERİ

H. Pirenne, ticareti çağ açıp kapayan temel belirleyici değişken olarak aldığından, XI. yüzyıl sonrasının kır ve kentindeki sosyo-ekonomik dönüşümleri ancak sonuçları açısından incelemekte, bunun nedenlerini karanlıkta bırakmaktadır. Esasen bunun aksini yanmak Pirenne'in kendi söylediklerini tümüyle yadsıması anlamına gelirdi. Çünkü her yönüyle "geri" (ve "gerileyen") niteliğini kanıtlamaya çalıştığı bir ekonomiden, çarpıcı bir biçimde "ileri" ve "dinamik" gördüğü bir ekonomiye geçişi, birincisinin içsel dinamikleri temelinde açıklamaya kalkışmak, herhalde içine düştüğü çelişkilerin ve tutarsızlıkların en büyüğü olurdu. (Sweezy'nin Pirenne'i izlemekle benzeri açmazlara düştüğünü Dobb - Sweezy tartışmasını izlemiş olanlar bilirler). Sonuçta dıştan gelen dinamiklere yani "kökü dışta" (hangi dışta?!) tacirlere bel bağlamak zorunda kalmış ve açıklamaya çalıştığı bir sosyo-ekonomik dönüşümü karanlığa boğabilmiştir.

Pirenne'in "Karanlık Çağlar"dan çıkışta nüfus faktörüne de önem verdiği bilinir. Ama ticari ve kentsel gelişmenin önemli bir

[43] G.Duby (1980), 27-29; R. Hilton (1977 / 1952), 193-194; J . Le Goff (1980), 245.

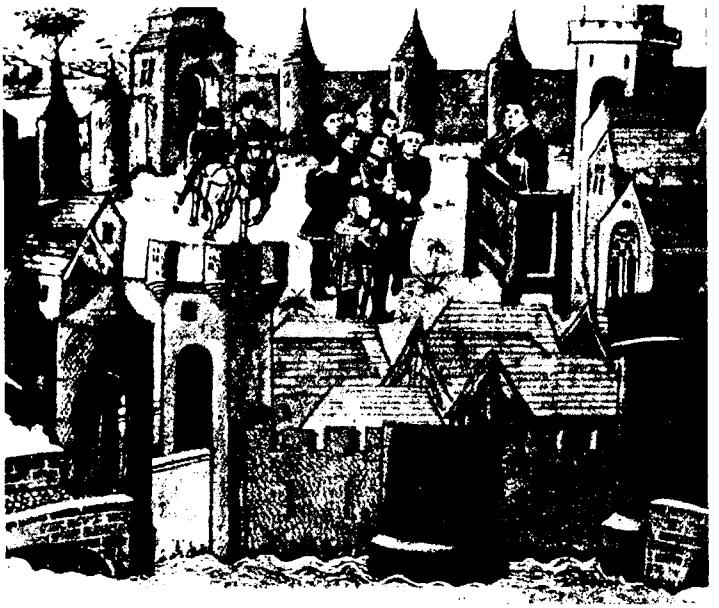
etkeni olarak gördüğü bu nüfus artışını da sadece sonuçlarıyla ele alır: "Sonuçta, Sarezen'lerin (Arapların), Kuzeylilerin ve Macarların yağmasından kurtulan Batı Avrupa'nın nüfusu, X. yüzyılın ortalarından itibaren, **tam ayrıntılarını bilemediğimiz ama sonuçları** bir sonraki yüzyılda açıkça ortaya çıkan bir artış gösterdi."[44] (a.b.ç.) Böylece nüfusun da, hem tarımsal örgütlenme biçiminin hem de ticaret ve kentlerin değişim ve gelişiminin açıklanmasında bağımsız bir değişken olarak zaman zaman devreye sokulduğu görülmektedir. Ama, pek tabii, nüfus artışına olanak veren gelişmelerin "tam ayrıntıları bilinmemekte" veya örtük olarak sadece saldırıların durmasıyla ilişkilendirilmek istenmektedir (gene dış etken!).

Nedir gerçekte bu kentsel - ticari gelişmenin ve bunun önemli açıklayıcı faktörlerinden (biri) olan nüfus artışının gerisindeki temel maddî önkoşullar? Bunlar, Pirenne'in analizine sokmadığı **kırsal ekonomideki** ve **kırsal toplumdaki** (özellikle) XI. yüzyıldan sonra iyice ortaya çıkan dinamizmdir.[45] Kentsel gelişmeyi ve bunun insan unsurunu (tıpkı ticaretin olduğu gibi) sağlayan **kırsal ekonominin** gelişmesi ve **kırsal nüfusun** artan hareketliliğidir. Köksüz gezginler, marjinal unsurlar değil. (Bunların da payı yok olmamakla birlikte). H. Pirenne, M.Bloch gibi, bu dönemde tüm kırsal toplumun bağımlı nitelikte olduğu varsayımını yaparken aşırı basitleştiricidir. XI.-XII. yüzyılların teknik iyileştirmeleri, geniş toprak açma hareketi esasen belirli farklılaşma içindeki tarımsal nüfusu eskisine göre daha hareketli yapmış, kırsal zanaatkarların bir kısmı kentlere yerleşirken, bazıları kimlik değiştirmiş (balıkçı-gemici), ticarete yatırılan fonların da ilk çıkış kaynağı kırlar olmuştur. Kentlerle bağlarını tümden koparmayan

---

[44] H.Pirenne (1983), 59.

[45] Pirenne'i bu açıdan Türkiye'de ilk eleştiren de galiba Ü.Nalbantoğlu, bkz.: **Sosyal yapı değişmesi açısından Türkiye'de sanayileşme ve kentleşme süreçlerine teorik bir yaklaşım denemesi,** Ankara, Hacettepe Ü., 1974. (Basılmamış doktora tezi)

Kent meydanı (XV. yy. el yazmasından). Kentlerin, ticaret ve zanaat merkezi olduğu kadar, kültürel ve toplumsal ilişkilerdeki vazgeçilmez rolü de yansıtılıyor.

kırsal senyörün bizzat veya meslekten bir tacir (ki kökleri Karolenj dönemine uzanır)[46] aracılığıyla ticarete para yatırması gibi, saray ve kiliselerin bağımlı tüccar kahyaları (ministeriales) arasından bir bölümünün çok erkenden görevleri yanında kendi hesaplarına da ticaret yapmayı bağımsız tüccarlığa kadar götürdükleri görülmüştür.[47] İlk ivmesi kırdan gelen ticaretin daha sonraki aşamada kendi fonlarını tekrar ticarete yatırmak yoluyla etki çapını genişlettiği muhakkak; ama bu ticaretin sürekliliğini sağlayan salt soyluların lüks mal talebi değil; genel olarak büyüyen

[46] M.Fixos (1980), 532-533.

[47] J.Le Goff, "Introduction", G.Duby (ed., 1980), C. 2, 18, G.Duby (1980), 24.

kırsal talep ve tarımsal üretim, aynı çerçevede de büyüyen ve sayısı artan kentler ve zanaat üretimi olmuştur. Kentsel ve ticari genişlemeyi bu karmaşık etkileşme içinde düşünmek gerekli. Aynı şekilde, XI. yüzyıldan sonraki genel ekonomik açılımın önemli bir nüfus artışıyla desteklediğini de unutmadan. Aslında burada da etkileşim çift yönlüdür. Tarımsal tekniklerin geliştirilmesi ve buna bağlı olarak etkili alanların genişlemesi, nüfus artışının hem nedeni hem de sonucudur.

Nedir ilkönce bu teknik gelişmeler? Atın çeki hayvanı olarak kullanılmaya başlanması, nal kullanımının yayılması, gerek at gerekse yaygın olarak kullanımı devam eden öküzün koşum tekniğinin iyileştirilmesi, bazı bölgelerde saban yerine pulluk kullanımının, tahtanın demirle ikamesinin yayılması, üçlü rotasyonun yaygınlaşması, su değirmenlerinin yayılması gibi. Bu gelişmeler XI. yüzyılda hemen her yerde yaygınlık kazanmadığı gibi birdenbire ortaya çıkmadıkları da bir gerçek. Örneğin su değirmenleri, üzüm-şarap sıkıcıları, ekmek fırınları Roma zamanında ortaya çıktığı halde daha ziyade Kuzey İtalya'da göreli bir yaygınlık kazanmış, Galya'da istisnai olarak görülmüştür. Oysa Karolenjiyen dönemde (IX. yy.) bunları sayılarının önemli ölçüde arttığı biliniyor. Demir pulluk ve çok önemli bir ilerleme olan üçlü rotasyonun da özellikle bazı büyük kilise villalarında en azından Karolenjiyen dönemden beri uygulandığı ve belirli bir yaygınlık kazandığı biliniyor.[48] Demek ki genel olarak Batı Avrupa feodalizmi ve özel olarak Karolenjiyen dönem Antikite'ye göre geri bir adım değil; genelde potansiyel olarak ve tarımsal üretimde belirgin olarak ileriye doğru atılmış bir adım. Bütünsel tarihsel gelişme açısından ilerleme küçük adımlarla, bazen duraklama ve geçici gerilemelerle

[48] Bkz.: Ch.Parain, "The Evolution of Agricultural Tecnique", M.M.Postan (ed), **Cambridge Economic History of Europe,** C. 1: **The Agrarian Life of the Middle Ages,** Cambridge, C.University Press, 1966, 125-179; Ü.Nalbantoğlu (1973/1975).

olsa da. Örneğin nüfusun 750-850 dolaylarında artması sonra 950'lere kadar duraklaması hatta yer yer gerilemesi gibi. Ama sınırlı sayıdaki bazı yörelerde daha IX. yüzyılda yer yer nüfus artışı dolayısıyla köylü çiftlerinin (manse) bölündüğü, yarım-çift ve çeyrek-çiftlerin ortaya çıktığı biliniyor. Bu göreli tarımsal nüfus fazlası teknik iyileştirmeler ve diğer gelişmelerle birlikte XI. yüzyıldan sonra tarımsal işletme biçiminde ve serflik statülerinde değişikliklerin önemli nedenlerinden birisi olacaktır.

Özetle söylersek, köylü çiftlerinin parçalanması, dolayısıyla serflerin yetersiz çiftlerinden kaçınılmaz kopuşunu durdurmak için senyörün **reserve'**inden (aynı zamanda toprağa bağlılığın **hukuki** çerçevesini oluşturarak) yeni çiftler ayırması, angarya emeğe karşı köylü tepkileri ve bu tür emeğin giderek verimsizliğinin artması, paraya gereksinimi artan senyörlerin kişisel hizmet yükümlülüklerini parayla satmaları ve ürün-ranttan veya parasal yükümlülüklerden daha kazançlı çıkacaklarını görmeleri (gerçekten bir bütün olarak serflerin sömürü dereceleri azalmamış, tersine artmıştır), teknik iyileştirmelerin toplu bedensel yükümlülüklere olan gereksinmeyi azaltması vb. gibi gelişmeler şu sonuçlara yol açmıştır: **Reserve** küçülmüş, köylü çiftleri sayıca artmış, artık-emeği ele geçirme biçimi özde aynı kalmakla birlikte daha etkinleşerek mevcut bir biçimi (ürün-rant, para-rant) öne çıkarmış, çeşitli serf statüleri tek biçimli bir statüye yaklaşmış, serflik genelde yumuşamış ama aynı zamanda tüm toplumu kavrayacak kadar yaygınlaşmıştır. Demek ki XI. - XII. yüzyıllarda kentlerin ve ticaretin gelişmesi yeni serflik biçimlerinin gelişmesi ve **domanial** rejimin **senyörlük** rejimine evrimiyle birarada olmuştur. (İngiltere hariç). Bu iki hareket birbirini **tamamlamıştır**; ve X. yüzyıl ortası veya XI. yüzyıl başından itibaren **feodalizmin tam** zafer kazandığı bir döneme girilmiştir.

10. SONUÇ

Peki Pirenne'in tezlerinden geriye kalan nedir? Bunların hiçbir katkısı olmamış mıdır? H. Pirenne'in tezleri ilkönce çok sayıda yeni araştırmayı tahrik ettiği için genelde olumlu bir işlev görmüştür. Ayrıca, önemini aşırı derecede abartmış olmakla birlikte sıfırdan yükselen gezginci - köksüz tüccar tipinin (Godric) oynadığı rolü belirtmiş, daha da önemlisi Ortaçağ kentinin ekonomik işlevini vurgulayan ilk tarihçi olmuştur. Tüccar ve pazar unsurunun, sur dışı mahallelerin (faubourg) kentlerin tutunmasındaki önemini; ve (belirli) kentlerde büyük tüccarların oynadığı hakim ekonomik-politik rolü (farklılıkları dikkate almalarına karşın) göstermiştir.

Bununla birlikte H. Pirenne'in kentlerin oluşması ve iç yönetimleriyle ilgili olarak çizdiği tablo esas olarak Flaman bölgesi ve biraz da Hansa kentleri için geçerlidir. Ama H. Pirenne tezlerinin çıkış noktası olan Flaman bölgesi için bile analizinde önemli boşluklar olduğu halde (Viking saldırılarının kentsel yaşamı sona erdirmediği, Karolenj döneminden beri kentlerin ve tüccarların varlığı, Flândra kontlarının kentlerin kurulmasında oynadığı rol gibi), bunları daha kapsamlı iddialar içinde bütün Batı Avrupa'ya genelleştirmekten kaçınmamıştır.[49] Kentsel gelişmenin de önüne koyduğu ticari gelişmeyi, feodalizm ve serfliği çözen birincil etken olarak almakla da, sonradan Sweezy'nin tekrarlayacağı hataya düşmüştür. Aslında tam tersi sonuçlara da yaygın olarak varılmıştır: Eğer, feodalizmin daha köklü olduğu yerlerde ticaret ve pazarın, ticari yolların yakınlığı senyörlüğü değişime yönelik üretime zorluyorsa, bu, serfliğin koyulaşmasına yol açabilmektedir. Örnek: Güney ve Doğu İngiltere ve XV.-XVI. yüzyıldan sonra Doğu Avrupa.[50]

---

[49] G.Fourquin (1971), 226 vd.

[50] Bkz.: M.Dobb - P.Sweezy (1977); özellikle aynı derlemede K. Takahashi, "Contribution à la discussion", 107-109; R.Hilton'a göre (1977/1952, 178)

Sonuç olarak, ticaret tek başına ne feodalizmin çözülmesini açıklayabilir ne de kapitalizmin gelişmesini. H. Pirenne'in görüşleri bugün toptan terkedilmelidir ve esasen terkedilmiştir. H. Pirenne'in görüşlerinin tarihsel gerçeklere ulaşmada, onların dinamik hareketini ve bilgisini kavramakta bugün bu denli yetersiz bir görünüme bürünmesi, Türkçe'ye kazandırılan eserlerinin okunmamasını değil, tam tersine, bu konularda ihmal edilen bilgi birikiminin ne denli yeni çeviri ve özgün araştırma çabalarıyla tamamlanması, desteklenmesi gerektiğini göstermektedir. Bu konuda yayıncılarımıza düşen asgari görev, el attıkları "klasik" yabancı eserlerin mutlaka (konunun gerçek uzmanlarının) kapsamlı tanıtma yazılarıyla okuyucuya sunulmasını sağlamak olmalıdır.

H.Pirenne, X. yüzyılda ortaya çıkan kentli orta sınıfın neden XVII ve XVIII. yüzyıllardan önce hakim bir toplumsal güç olamadığını, niçin bu 700 yıllık dönemde hep "yükselen" bir sınıfın böyle bir konuma ulaşamadığını açıklayabilmeliydi. H.Pirenne'in geç Ortaçağ ile ilgili görüşleri şu eserde bulunabilir: L.Halphen ve P.Sagnac (ed), **Peuples et Civilisations. Histoire Générale,** t. VII: **La fin du Moyen Age,** 2 vol, Paris, PUF, 1931.

1980'LER TÜRKİYE'SİNDE FEODALİZM TARTIŞMALARI ve BİR FEODALİZM ANLAYIŞI

1. GENEL ÇERÇEVE

Türkiye'de feodalizm üzerine görüş belirtmenin geçmişi Cumhuriyet başlarına kadar gitmekle birlikte, daha geniş çevrelerde "tartışma" konusu olması ancak 1960'lardan sonradır. Bu ilginin kaynağı, Türkiye'nin mevcut ekonomik, toplumsal, siyasal, hukuksal ve ideolojik biçimlenişi ve yönelişleri konusunda soru sormaya başlayan yeni kuşakların, bu oluşumların tarihsel kökenlerini sorgulamak bilincine giderek varmalarıdır. Tarih ve ilginin asıl odağı olan Osmanlı tarihi konusundaki bakış açılarını yönlendiren bilgi kaynağı ise Osmanlı tarihçilerinin araştırma ve incelemeleri olmuştur. Kabul etmek gerekir; yerli ve yabancı Osmanlı tarihçilerinin ve özellikle iktisat tarihçilerinin ayrıntılı araştırmaları olmaksızın iktisatçı, siyaset bilimci ve toplumbilimcilerimizin Osmanlı tarihi üzerine akıl yürütmeleri herhalde düşünülemezdi. Ama, tarihçilerin Osmanlı toplumuna, bu arada konumuzu asıl ilgilendiren feodal toplum üzerine birbirine oldukça benzeyen genel bakış açıları başlangıçta pek tartışılmaksızın kabul edilince, kaçınılmaz olarak bazı olumsuzluklara yol açılmıştır. Bu olumsuzlukların bizce en önemlisi, Osmanlı toplumunun feodal topluma göre bilimsel temeller üzerinde karşılaştırmalı olarak incelenememesidir. Feodalizm, bir kere tanımlanıp üzerinde herşey söylenmiş kalıplaşmış bir kavram olarak ve özellikle XIX. yy. sonu XX.

yy.'ın ilk çeyreğindeki anlayışların etkisi altında ele alınınca, bu tür bir incelemenin maddi/bilimsel temelleri oluşamamıştır.

1960'lardan sonra feodalizmin bilimsel bir tartışma zeminine oturtulamamasının ikinci bir nedeni, bu tarihlerde dünyada ve bu arada Fransa'da yeniden büyük ilgi toplayan "asyagil üretim tarzı" (AÜT) tartışmalarının Türkiye'ye çeviri ve yerli incelemeler çerçevesinde aktarılmasının köstekleyici etkileri olmuştur. Henüz feodalizmin doğru düzgün tartışılmadığı bir bilimsel boşluk ortamında (bir-iki makaleyi bunun dışında tutuyoruz), AÜT tartışmalarına girişilmesi ve Osmanlı toplumunun bu tür bir yaklaşımla incelenmesinin yarattığı çarpıcı etkileri yeterince sergileyecek kapsamlı eleştiriler bile yapılmamıştır. Bunda Türk aydınının sorumluluk payı da az değildir.

Son otuz-kırk yıl içinde dünyada feodalizm konusunda bugün yakalanması güç bir mesafe katedilirken, Türkiye'de ilgi alanı feodalizmin bilimsel tanımı ve geliştirilmesinden uzaklaştırılınca, ortada feodalizmin karikatüründen başka bir şey kalmamıştır. Batı'nın "tipik" feodal toplumları Osmanlı toplumu incelemelerinde referans olarak kullanıldığında, bu iki toplum tipinin benzemezliğini vurgulamak için, genellikle Batı feodalizminin farlı aşama ve evrelerinin eşanlı olarak bir arada tam olarak bulunması olanaksız bir takım özelliklerinin ardarda sıralanması yolu seçilmiştir. Örneğin, Batı feodalizminin ekonomik temeli tanımlanırken, genellikle oluşma aşamasının *domanial (manorial)* örgütlenme biçimi temel alınmış ve buna bağlı olarak emek ranta dayalı serflik tipi, yaygın ve temel belirleyici biçim olarak görülebilmiştir. Öte yandan, feodal senyörlüğün, feodal üstyapının bir bütün olarak kurumsallaştığı serpilme/olgunluk aşamasında hızla tasfiye olan bedensel yükümlülükler yerine bir anlamda telafi edici olarak geliştirdiği (siyasal anarşiyi düzene koyucu/koruyucu bir rol üstlenerek) ve bir ekonomik sömürü aracı olarak kullandığı, ekonomik/hukuksal temelli yöresel kumanda hakları da *(droits de ban,*

banalite veya *banality),* kuruluş aşamasının "klasik" *domanial* rejimiyle *birlikte* feodalizmin ortak özü olarak sunulabilmişlerdir. Keza, feodal üretim tarzının tanımlanmasında, yanlış olarak, siyasal/hukuksal üstyapı da her zaman devreye sokulmuş; üstelik, Batı'da siyasal/yargısal iktidarın bölünmesi ve yerelleşmesi her aşamada farklı derecelerde ve özelliklerde olmasına rağmen, standart bir yerelleşme modeli her dönem için örtük olarak geçerli sayılmıştır.

Şu soru sorulabilir: Batı Avrupa feodalizminin temel kurucu unsurlarını ayırdetmek gerektiğinde, a) onun belirli bir aşamasını ve bunun özelliklerini saf/katıksız kabul edip feodalizm tanımımızı bununla mı sınırlandıracağız, yoksa b) çeşitli aşamaların bir arada bulunması olanaksız görece özerk özelliklerinin keyfi bir bileşimini mi seçip alacağız ve nihayet, c) tüm bu aşamalara ortak olan özü mü çekip çıkarmaya çalışacağız? Birinci yolun seçilerek dar bir feodalizm anlayışının sınırları dışına çıkılamaması Batı tarihçiliğinde çokça görülmüştür.[1] Türkiye örneğinde, tarihçi ve tarihle ilgilenen diğer formasyonlardan (genellikle üniversiter çevreden) aydınlarımızın, feodalizm konusundaki bulanıklık ortamında, bilinçli/bilinçsiz genellikle ikinci yolu seçerek tarih dışı bir feodalizm tanımına savruldukları görülebilmiştir. Biz neden üçüncü ve gerçek bilimsel yolun seçilmesi gerektiğini *Üretim Tarzı Kavramı ve Feodalizm* başlıklı giriş yazısında belirtmiştik.

Şimdi feodalizm üzerine çeviri ve özgün çalışmaların yeni bir ilgiyle sürdürüldüğü 1980'ler Türkiye'sine gelelim.[2] Çeviriler

---

1 Bir örnek için bu kitapta önceki ayırımda yer alan, "Batı Avrupa feodalizmi ve Pirenne'in tezleri" bölümüne bakınız.

2 İki örnek var: "M.Ali Kılıçbay'ın **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı** (Ankara, Gazi Ü., 1982) ile H.Berktay'ın **Kabileden Feodalizme** (Ankara, Kaynak Yn., 1983) adlı çalışmaları (burada sayfa göndermeleri, bu kitapların bu ilk baskılarına yapılmaktadır). Bizce bunlardan birincisi ne kadar olumsuz bir örnek oluşturuyorsa, ikincisi de o kadar olumlu bir örnek

konusundaki görüşümüzü başka bir yazımızda belirtmiştik. Burada özellikle üzerinde durmak istediğimiz, *Yarın*'ın Temmuz 1983 sayısında da görüşleri sergilenen M.A.Kılıçbay'ın *Feodalite ve klasik dönem Osmanlı üretim tarzı* adıyla yayınlanan doktora tezinin ana fikirleri ve dokusu. İlk önce, Kılıçbay'ın yukarıda belirttiğimiz birinci yolun dar tanımını seçerek feodalizmi esas itibariyle Batı Avrupa feodalizminin oluşma aşamasındaki biçiminde teşhis edip dondurduğunu vurgulayalım. Kılıçbay bunu yaparken Türkiye'de şimdiye kadar, özellikle akademik tarihçi çevrelerde, feodalizmin "karma" (ikinci yol) tanımının dışına çıkılamadığının farkındadır ve Osmanlı toplumunun *sui generis* niteliğinde direnen bu çevrelerin zayıf noktalarını kendince yeni kanıtlarla güçlendirerek adeta onların yardımına koşmaktadır. Yazarın feodalizm konusunda savunduğu dar ve partikülarist anlayış çok eskilere gitmektedir. Bu alandaki "yeniliği", kimi modellerden ve birkaç marksist kavramın temelsiz yorumundan esinlenerek, şekillenme döneminin *domanial* rejimini hiçbir zaman ve mekanda rastlanmaz hipotetik bir biçim altında incelemesidir. Osmanlı konusundaki "yeniliği", tarihçilerimizin yarım yüzyıldır söylediğini, deforme marksist terminolojiyle süsleyip nevi şahsına münhasır bir *"Osmanlı" üretim tarzı* bulup çıkarmasıdır.

2. BİR FEODALİZM ANLAYIŞININ ANATOMİSİ

Burada yerimizin elverdiği ölçüde bir düşünce çarpıklığını sergilemeye çalışacağız: Ayrıntılara daha sonra girmek üzere ilk

---

oluşturuyor. Üçüncü bir örnekten de söz edilebilir. Gene H.Berktay'ın **Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü** (Ankara, Kaynak Yn., 1983) adlı çalışması, özellikle 1950'ler öncesi Türkiye'sinde tarihe ve Türk tarihine yaklaşımın ideolojik ve yöntemsel çerçevesini F.Köprülü örneğinden kalkarak çiziyor. Bu deneme, artık enine-boyuna tartışılması gereken Türk aydını konusu için de, bize göre, yeni bir başlangıç oluşturacak nitelikte. (Metinde yapılan göndermeler, tekrar vurguluyoruz, yukarıda belirtilen tarihlerdeki baskılara yapılmaktadır).

önce Kılıçbay'ın feodalizm (Batı Avrupa) konusuna yaklaşım tarzını kısaca özetleyelim. Yazarımızın feodalizmin dönemlendirilmesi ve tanımına ilişkin görüşleri esas olarak Pirenne'ci görüşlerin etkisini taşır. Ona göre feodalizmin ekonomik temeli ve üst doku kurumları IX. yy.'da oluşumunu büyük ölçüde tamamlamış ve "IX.-X. yy.'larda tam egemen olmuştur" (s. 217) Dönemin üst sınırı konusunda kesin birşey söylememekle birlikte, IX. veya XII. yy. için çözülme aşaması dediğine (s. 169n. 139) ve XIII. yy.'ı kapitalist gelişmeye bağladığına göre (s. 79) bilinçli olarak açık bıraktığı bu konu netleşmektedir. Sistemin ekonomik temeline değin ısrarla vurguladığı nokta ise kıt emek/bol toprak ilişkisinin varlığına indirgediği feodalitede artığın ele geçirilmesinin emek rant biçiminde olduğu ve bundan uzaklaşıldıkça feodaliteden de uzaklaşıldığıdır. (Burada B. Hindess ve P.Q. Hirst'in ve W. Kula'nın[3] görüşlerinden esinlenir). "Tezini" desteklemek için kullandığı bazı hipotetik önermeler ise serf çiftlerinin büyüklüğünün aile büyüklüğüne eşit olduğu, feodal rantın emek ranta (angarya emek) eşit olduğu ve olması gerektiği, dolayısıyla artık emeğin gerekli emeğe eşit olduğu ve olması gerektiğidir.

Yerli feodalizm teorisyenimizin genel olarak feodalizmin ve özel olarak Batı Avrupa feodalizmi ile Osmanlı toplumunun özüne

---

3 B.Hindess ve P.Q.Hirst, **Pre-capitalist Modes of Production,** London, Henley ve Boston, RKP, 1977. Bu kitapta geliştirilen feodal rant çözümlemesi (s. 221-259), tarihsel gerçekliklerle bağdaşmaz bir soyutlama düzeyinde. Bu tarih dışı görüşlerin çok tartışılır olduğunu ve tartışıldığını belirtelim. Ama, hiç olmazsa, kafalarının arkasında XII. yy. İngilteresi olduğunu sandığımız yazarlar, bu hipotetik modeli Karolenjiyen döneme uygulama talihsizliğini göstermiyorlar. Ünlü Polonyalı tarihçi W.Kula ise (**Théorie économique du système féodal. Pour un modèle économique de l'économie polonaise -XVIe-XVIIIe siecle**, Paris-La Haye, Mouton, 1970; veya, İngilizcesi, **An Economic Theory of the Feudal System**, Londra, NLB, 1976), **ikinci serflik** dediğimiz, Doğu Avrupa'da XVI. yy.'dan sonra yenilenen serflik olayını, Polonya örneğinde inceleyebilmek için bir model denemesine girişmektedir. Bu "model denemesini", X. yy. öncesinin Batı Avrupa'sına uygulanır sanmak bir aykırılıktır.

ilişkin yaptığı çarpıtmaları daha iyi değerlendirebilmek için, ikincil planda kalmakla birlikte kitabının birçok yerinde karşımıza çıkan daha küçük boyutta ama önemli bazı çarpıtma, tahrif ve bilinçli/bilinçsiz maddi hatalara değinmemiz yararlı olacaktır. Çünkü kitabının ve ana tezinin dokusunun örülmesinde -elbette doğrular yanında- bunların payı küçümsenecek gibi değil.

2.1. BİR İKTİSAT TARİHİ "ARAŞTIRMASI" NASIL YAPILIR? GAYECİ YÖNTEM Mİ, TAHRİF Mİ?

Kılıçbay kitabına "Giriş"inin ilk cümlesinde "çalışmasında bir iktisat tarihi *araştırması* yapmaya çabaladığını" söylemekte. İkinci el kaynaklardan ve aşağıda sergileyeceğimiz biçimde yazılan bu eklektik çalışmanın ne ölçüde bir iktisat tarihi *"araştırması"* sayılabileceğini ve yazarımızın "çabalamalarının" hangi sonuçlara vardığını birlikte değerlendireceğiz. İlk önce "Giriş"i okumayı sürdürerek bir noktaya işaret edelim. Yazarımız, "bazı araştırmacıların gayeci *(teleologique)* yöntemi benimsemiş olmalarına" karşı tavır almaktadır. "Osmanlı sisteminin şu veya bu olduğuna *a priori* karar veren bu araştırıcılar, tüm çabalarını bu kararların kanıtlanmasına yöneltmektedir" (s. 7). Güzel, buna katılıyoruz. Sürdürelim: "Biz bu çalışmamızda, günümüzü veri alarak, geçmişe oradan bakmak yerine, geçmişi bugünü unutarak incelemeyi yeğledik. Bunun yöntemsel açıdan en tutarlı yol olduğuna inanıyoruz. Çünkü böylece, hiçbir şeyi hiçbir şeye uydurmak zorunda kalmadık" (s. 7). Bunu ne ölçüde gerçekleştirdiğine geçmeden önce şu "geçmişi, bugünü unutarak inceleme" savına değinelim. François Sigaut bir eleştirel tanıtma yazısında[4] şöyle demekte: "E.Le Roi Ladurie bir keresinde 'tarih içi boş bir çerçevedir. Saf tarihçinin kaynaklarına soracağı önceden oluşturulmuş (önyargılı) soruları yoktur' demişti. Bu tür bir ilk masumiyet çoğunlukla yöntem düzleminde bir avantajdır. Fakat çoğunlukla da bir handikaptır: bu, diğer disiplinlerin

4 **Annales E.S.C.**, Mayıs-Haziran 1981/3 içinde, s. 440.

uzmanlarının tarihe yeni bir sorunsalla gelmelerinde tersine olarak görülmektedir (Bairoch, Fourastie, Simiand, Toutain...)." Tarihe yeni bir sorunsalla gelen isimlere M. Dobb'u da eklemeden geçmeyelim ve şunu soralım: Bir sorunsalı olmayan iktisatçının tarihle uğraşması neden? Bu sorunsalın da, yaşanılan çağın dayattığı tarihe dönük bir güncellik olduğu açık.

Öte yandan her çalışmanın temel bir tezi olmak zorundadır. Ancak araştırma sürecinin kendisi de edilgen değildir ve o da tezi yönlendirir veya tezin şu ya da bu sivriliklerini törpüler, nüanslandırır veya hatta bu tezden bütünüyle vazgeçilmesini gerektirebilir. Bu anlamda *kaçınılması gereken*, bir tezi kanıtlama (ve orijinallik) çabasının her ne pahasına olursa olsun sürdürülmesi, yani yolumuza çıkan tezimize aykırı olguların özlerini çarpıtarak veya bunları ayıklayarak görüşümüze uydurmak "yöntemi" olmalıdır. Yazarımız "Giriş"te *gayesini* "Osmanlı sisteminin neden Batı modelinden farklı olduğunu ortaya koyabilmek" olarak belirlediğine ve kitabının büyük bölümünü Batı feodalizminin oluşma ve kurumsallaşmasına ayırdığına göre bu ısmarlama amacına nasıl ulaştığını konumuzu şimdilik Batı feodalitesi ile sınırlandırarak değerlendireceğiz.

M.A. Kılıçbay çok kaynak kullanmayı ve bunları göstermeyi seviyor. Buna ancak sevinilir. Ancak kaynak gösterilmeksizin "ödünç" alındığı izlenimini uyandıran birkaç pasaj dikkatimizi çekince iki-üç kaynağı temel alarak ve bunlara bir iki paragraf sonra yapılan göndermeleri esas alarak bir karşılaştırma yaptık. Sonuç doğrusu çok yadırgatıcı çıktı: Yazarımızın bazı tarihçilerin çok özgün görüşlerini ve terimlerini kaynak göstermeden "temellük" edebildiği gibi tırnak kullanmayı da pek sevmediğini öğrendik.[5] Bize göre daha önem taşıyan husus ise yazarın gönderme

---

5 Aynı yılların baskılarını ortak kullandığımız ve yazarın da çok kullandığı şu iki kaynağı ölçü aldık: H.Pirenne, **Mahomet et Charlemagne**, Paris, PUF, 1970 ve M.Bloch, **La société féodale**, Paris, Ed. A.Michel, 1968. Tırnaksız ve/veya

yaptığı kaynakların söylemediği şeyleri onlara söyleterek görüşlerine ünlü isimlerden destekler araması veya yaratmasıdır. Birkaç örnek verelim. Yazarımız deniz aşırı lüks mal ticaretinin yabancı unsurlar eliyle Merovenj döneminde sürdürüldüğünü söyleyecektir. H. Pirenne (1970, 54)'e atfen (tırnaksız) şöyle der: "Örneğin, Narbonne'un 589'daki nüfusunun *yarıdan fazlasını* Suriyeli, Yahudi ve Yunanlılar oluşturmaktaydı" (s. 138). Oysa Pirenne sadece şunu söylüyor: "589'da Narbonne'un nüfusu Gotlar, Romalılar, Yahudiler, Yunanlılar ve Suriyelilerden oluşmaktadır". Yazarımızın "araştırmasında" hayal gücünü kullanmadığını söylemek kendisine haksızlık etmek olacaktır; öyle ya, 5 ayrı etnik unsur sayıldığına göre bunun 3/5'i çoğunluktur! Bunu Pirenne nedense akıl edememiş, yerli teorisyenimiz de katkılarını esirgememiş. Öte yandan, somut bazı tarihi olayları hiç kaynak göstermeden aktardığı bir paragrafta (s. 194, sonuncu paragraf) M. Bloch'un Norman saldırılarıyla ilgili çizdiği karanlık tabloyu daha da karartmayı görev bilir. Bloch (1968, 73), "861'de küçük filolarıyla kaçan Parisli tacirler Norman kayıklarına yakalandılar ve tutsak edildiler" mi demiş ne eksik ne de fazlasıyla, yazarımızda bu ifade şu şekle bürünür: "861'de gemileriyle beraber *kentlerini* bırakıp kaçan Parisli tüccarlar Sen nehri üzerinde Normanlar tarafından yakalandılar, *gemileri batırılıp*, kendileri *köle* haline getirildiler" (s. 194-195, a.b.ç.). Yazarımız "mutlaka gemilerini de batırmışlardır ve köleleştirmişlerdir ve barbar Normanlar" diye düşünüp "iktisat tarihi araştırmasına" bireysel katılarını esirgemiyor...

---

kaynaksız "alıntılar"ın bazıları için yazıda zaman zaman notlar düşeceğiz. Şimdilik başka bir kaynaktan örnek verelim. Yazar, F. Lot'dan (**La fin du Monde Antique et le début du Moyen Age**, Paris, La R. du Livre, 1927 -Kılıçbay, 1968 baskısını kullanıyor-) aynen "temellük" ettiği bir pasaj için başka bir kaynağa göndermekte sakınca görmüyor (s. 126'daki 3 üncü paragraf). Bu paragrafa aşağıda **alleu** konusunda geleceğiz.

2.2. ROMA-CERMEN SENTEZİ

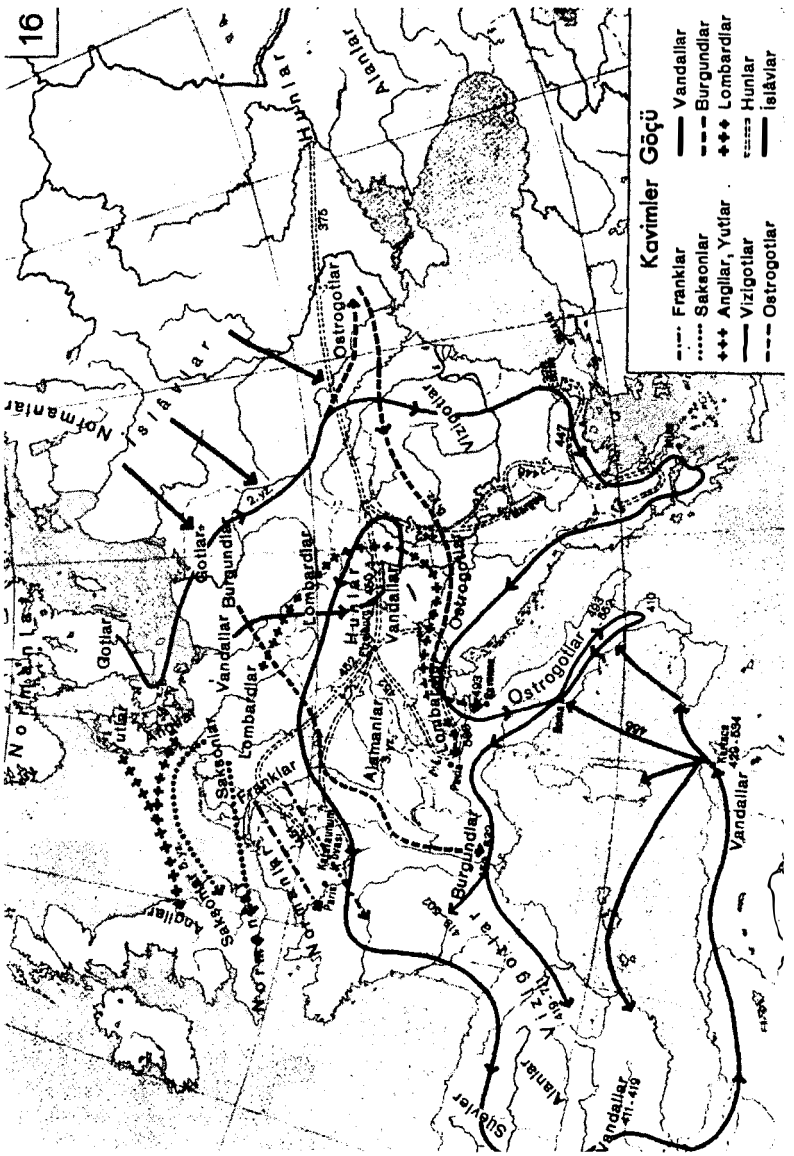
Geçelim. Yazarımız, "Batı feodalitesinin bir Roma-Cermen sentezi olduğunu iddialarına oldukça büyük bir darbe vurduğunu" söylediği Vandaller örneğini yalnızca H. Pirenne'e (1970, 26-27) atıfta bulunarak aktarır. Ama nasıl? Bu konuda gösterdiği tek kaynak Pirenne olmasına karşın ona atfen onunla taban tabana zıt şeyler söyleyerek! H. Pirenne, Kuzey Afrika'ya yerleşen Vandallerin kralı Genseric'in İtalya fatihi Ostrogotların kralı Teodorik gibi bir Roma memuru niteliğinde olmadığını tam tersine onun bağımsız davrandığını ama buna rağmen "istilacıların Cermen karakterinin gene de Roma adet ve kurumlarına yerlerini bıraktığını" söylemekte. Keza Roma etkisinin yoğun olarak bu topluluğu sardığını, "krallarının Roma'nın patikalarında yürüdüğünü", Roma dil ve kurumlarının (hukuk, ekonomi) canlı kaldığını; "kısacası, Vandallerde Ostrogotlardan daha da az cermenik izler kaldığını" söylemekte. Pirenne'i aktaran teorisyenimize göre (s. 118-120), "Vandaller, germanik karakterlerinden çok şey yitirmişlerdir, *ama Roma sistemini de* benimseyememişlerdir" (a.b.ç.). Yazarımız bunun nedenlerini de bir güzel sıralar ve "çarpıcı" sonucuna varır: "Zaten başlangıçtan beri Roma'nın Batı'sından farklı bir kader izlemiş olan Kuzey Afrika (...) böylece Batı Avrupa oluşumundan sapmaktadır (...) Vandaller Germen kökenli olmakla birlikte, Batı Avrupa feodalleşme sürecinin dışında kaldılar. (...) Barbarlar, burada Roma temeli üzerine oturmalarına rağmen neden diğer barbarlarda olduğu gibi *Roma kurumlarını benimsememişlerdir?* Bunun cevabı kanımızca, Kuzey-Batı Afrika'nın Roma oluşumlarına da marjinal olmasıyla ilgilidir". Şimdi yorumlayalım. Pirenne, ayrıksı gibi gözüken Vandal örneğini kendi bakış açısına göre inceleyerek bunun da yoğun olarak Roma etkisi altında biçimlendiğini göstermeye ve böylece Cermen etkisi ve katkısının hemen hemen bir hiç düzeyinde kaldığını kanıtlamaya çalışır. Yazarımız ise, Cermen etkisini sıfırlamada Pirenne'in görüş açısını aynen benimseyip kullanmakla birlikte, Vandal

örneğini -gene Pirenne'in ismi arkasına sığınmasına rağmen- onun görüşlerinin özünü tahrif ederek kullanır. Böylece Roma kurumlarını benimseyememiş barbarların kendi kurumlarıyla feodaliteyi oluşturamadığı ve oluşturamayacağı genellemesine varmak ve buradan, dolaylı olarak gene Pirenne'le buluşarak, Cermen etkisinin önemini küçümsemek ister. Bu arada, kitabının başlarında Roma İmparatorluğu'nun salt Doğu'su ile Batı'sı arasında farlılıklar görüp sıralarken şimdi Kuzey-Batı Afrika'yı ve Vandallerin yoğun olarak yerleştiği Kuzey Tunus'u da Roma oluşumlarına (kaynak göstermeksizin) "marjinal" görmek durumunda kalır. Oysa Kartaca'nın yer aldığı bugünkü Tunus yöresi Roma'nın en erken İtalya dışı fetihlerindendir ve Roma etkisinin en yoğun olduğu bölgelerden biridir.[6] Yazarımız Vandal örneğiyle ilişki kurarak Britanya örneğini de çarpıtmakta sakınca görmez (s. 120 n. 32). Britanya adalarındaki oluşumun salt "Roma bazından hareket ettiği için bu tarza (feodaliteye) geçebilmiş olduğunu" söylerken başka bir yerde de (s. 197) sadece 1066 yılının Norman fethiyle ilişki kurarak "Fransa'dan kaynaklanan İngiliz ve Alman feodaliteleri ithal malıdır" diyebilmektedir!

Bir kalemde geçilen bu konuyu biraz açalım. V. yy.'dan sonraki istilacıların (Angl, Jüt ve Saxonlar) Keltleri sürmelerinden sonra Roma etkisinin iyice azaldığı İngiltere'de, VIII. yy.'dan sonra köylülerin bağımlılaşma süreci, yeni göçler ve saldırıların (özellikle VIII. yy. sonundan itibaren Vikingler/Danimarkalılar) kışkırtıcı etkisiyle yayılan askeri "fief" temliki usulüyle bütünleşmiştir. *Manoir* terimi Norman ithali olmakla birlikte, tekabül ettiği işletme biçiminin Saxon kralları döneminden (IX. yy.) beri oluştuğu görülmekte. Normanları 1066'daki maceralarına iten, İngiltere'nin içinde bulunduğu maddî gelişmenin çekiciliği olduğu gibi,

---

[6] Hatta, yazarımızın yakından izlediği H.Pirenne (1970, 43), VII. yy. başında, yani Lombard istilasından sonra bile "Akdeniz buna rağmen yitirilmemişti: Afrika, Sicilya, İtalya'nın güneyi Romalı kalmışlardır" demektedir.

16
Kavimler Göçü
Franklar
Sakonlar
Angllar, Yutlar
Vizigotlar
Ostrogotlar
Vandallar
Burgundlar
Lombardlar
Hunlar
İsâlvlar
Hunlar
Alanlar
Ostrogotlar
Vizigotlar
Vandallar
Burgundlar
Lombardlar
Franklar
Sakonlar
Yutlar
Goller
Avarlar
Slavlar
Türkler
Macarlar
Peçenekler
Kıpçaklar
Oğuzlar
Moğollar
Osmanlılar
Akdeniz
Karadeniz
Kaspiyen Denizi
Aral Gölü
Hazar Denizi
Kara Kum
Kızıl Kum
Kuzey Çin Ovası
Çin Seddi
Gobi Çölü
Tibet
Himalaya Dağları
Hindistan
Çin
Moğolistan
Sibirya
Kuzey Buz Denizi
Pasifik Okyanusu
Hint Okyanusu
Afrika
Arabistan
Mısır
Nil Nehri
Kızıldeniz
Habeşistan
Sudan
Nubya
Libya
Fas
Cezayir
Tunus
Sicilya
Sardunya
Korsika
Balear Adaları
Cebelitarık Boğazı
Fransa
İspanya
Portekiz
İngiltere
İrlanda
Almanya
İskandinavya
Polonya
Macaristan
Çekoslovakya
Avusturya
İsviçre
İtalya
Yunanistan
Bulgaristan
Romanya
Rusya
Ukrayna
Kırım
Kafkasya
Ermenistan
Gürcistan
Azerbaycan
Irak
İran
Suriye
Lübnan
Filistin
Ürdün
Suudi Arabistan
Yemen
Umman
Basra Körfezi
Kızıldeniz
Afganistan
Pakistan
Nepal
Bangladeş
Burma
Tayland
Vietnam
Kamboçya
Laos
Filipinler
Endonezya
Malezya
Singapur
Avustralya
Yeni Zelanda
Papua Yeni Gine
Yeni Kaledonya
Fiji Adaları
Tonga
Samoa
Hawaii Adaları
Alaska
Kanada
ABD
Meksika
Küba
Haiti
Jamaika
Porto Riko
Trinidad ve Tobago
Venezuela
Kolombiya
Ekvador
Peru
Brezilya
Bolivya
Şili
Arjantin
Uruguay
Paraguay
Falkland Adaları
Grönland
İzlanda
Norveç
İsveç
Finlandiya
Estonya
Letonya
Litvanya
Beyaz Rusya
Moldova
Gürcistan
Ermenistan
Azerbaycan
Kazakistan
Özbekistan
Türkmenistan
Kırgızistan
Tacikistan
Moğolistan
Kuzey Kore
Güney Kore
Japonya
Tayvan
Hong Kong
Makao
Brunei
Timor
Yeni Gine
Solomon Adaları
Vanuatu
Kiribati
Tuvalu
Nauru
Marshall Adaları
Mikronezya
Palau
Guam
Kuzey Mariana Adaları
Midway Adaları
Wake Adası
Johnston Atolü
Palmyra Atolü
Howland Adası
Baker Adası
Jarvis Adası
Kingman Resifi
Navassa Adası
Serranilla Bankı
Bajo Nuevo Bankı
Serrana Bankı
Quitasueño Bankı
Roncador Bankı
Alborán Adası
Pantelleria
Lampedusa
Malta
Gozo
Comino
Kıbrıs
Girit
Rodos
Midilli
Sakız
Sisam
Patmos
Leros
Kos
Kalymnos
Astypalaia
Thira
Milos
Kythnos
Serifos
Sifnos
Paros
Naxos
Amorgos
Ios
Sikinos
Folegandros
Andros
Tinos
Mykonos
Syros
Kea
Skyros
Skopelos
Alonnisos
Skiathos
Euboia
Lesbos
Chios
Samos
Ikaria
Fourni
Leipsoi
Agathonisi
Arki
Lipsi
Pserimos
Nisyros
Tilos
Symi
Chalki
Kastellorizo
Kythira
Antikythira
Elafonisos
Kefalonia
Ithaki
Zakynthos
Lefkada
Paxoi
Korfu
Othoni
Erikousa
Mathraki
Diapontia Adaları
Ereğli
Zonguldak
Bartın
Karabük
Çankırı
Kastamonu
Sinop
Samsun
Amasya
Tokat
Çorum
Yozgat
Sivas
Erzincan
Tunceli
Bingöl
Muş
Bitlis
Van
Hakkari
Şırnak
Siirt
Batman
Mardin
Diyarbakır
Adıyaman
Malatya
Elazığ
Kahramanmaraş
Gaziantep
Kilis
Osmaniye
Hatay
Adana
Mersin
Karaman
Konya
Aksaray
Niğde
Nevşehir
Kırşehir
Kırıkkale
Ankara
Eskişehir
Bilecik
Kütahya
Afyonkarahisar
Uşak
Manisa
İzmir
Aydın
Denizli
Muğla
Antalya
Isparta
Burdur
Afyonkarahisar
Uşak
Manisa
İzmir
Aydın
Denizli
Muğla
Antalya
Isparta
Burdur
Afyonkarahisar
Uşak
Manisa
İzmir
Aydın
Denizli
Muğla
Antalya
Isparta
Burdur

bir avuç Normandiyalının merkezi sistemlerini kolayca yerleştirebilmeleri de istila öncesinin tarımsal yapılarının feodal evrimiyle büyük ölçüde bağıntılı. Norman fethinin İngiliz feodalizminin bilinen özelliklerini almasındaki önemi küçümsenmemeli, ama bunun tek kaynağını, salt *Domesney Book*'a (1086) dayanarak, Norman fethinde görmek yanılgısına da düşülmemeli.[7] Kılıçbay, Britanya örneğinin, iddiasının aksine, kendi tezlerini ne denli çürüttüğünün ya farkında değildir ya da çarpıtarak es geçmektedir.

Şunu da özellikle belirtelim: Frank ve Anglo-Saxonları, sayıları genellikle 80-200 bini geçmeyen ve anayurtlarından çok uzağa düşen Cermen toplulukların (Ostrogot, Vizigot, Vandal, Lombard gibi) göç kollarından ayıran temel farklılık, bunların Cermanya'dan, şu veya bu biçimde, takviye alabilmeleridir.[7bis]

Alman feodalizminin Frank "ihracı" olduğuna ise katılıyoruz. Katılmadığımız şu: "Fransız feodalleşmesiyle birlikte, 10. yy.'da Ren bölgesinde ortaya çıkan Alman feodalitesi, 12. yy.'dan itibaren Almanya içlerinde yayılmaya başlamıştı" (s. 197). Kılıçbay, kitabında hakim yer tutan feodalleşmeyi hukuksal/siyasal kurumlara bağlama eğilimini, kanımızca X. yy. sonundaki Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nu kastederek, burada da göstermektedir. Oysa Cermenya, 560 yılından itibaren, direnme odaklarına rağmen, Frank nüfuzu altındadır ve bu ülkenin geniş bölgelerinde, belirli özelliklerini koruyarak, oldukça erkenden (Karolenjiyen dönem) feodal ekonomik ilişkiler yayılmaktadır.

---

[7] Bkz.: A. Maurois, **Histoire d'Angleterre**, Paris, Fayard, 1960, 33-78; G.Fourquin, **Historie économique de l'Occident médiéval**, 2. bs., Paris, Armand-Colin, 1971, 81-82; M.Bloch (1968), 48-60, 350, 376-377, 592-595; vb.)

[7bis] Frank örneği için aynı görüşü savunan şu tarihçilerin ortak eserine başvurulabilir. F.Lot, Ch.Pfister ve F.L.Ganshof, **Histoire du Moyen Age. C.1: Les destinées de l'Empire en Occident de 395 à 888.** Première partie: **De 395 à 768**, Paris, PUF, 1940, 306.

Roma etkisini daha az veya dolaylı olarak taşıyan İngiliz ve Alman feodalizmlerini salt çok gecikmiş ithal malları olarak göstermek, Kılıçbay'ın savlarındaki boşluklardan kaynaklanmaktadır. H. Pirenne, hareket noktası farklı olmakla birlikte, *Frank* feodalizmini de, Cermen etkisinin arttığını söylediği Karolenjiyen döneme yerleştirerek, Cermen etkisinin rolünü hep ima etmiştir.[8]

Devam edelim. İtalya 568 yılında yeni bir saldırıya, Lombard istilasına maruz kalır. İstilacıların daha önce hiç Roma etkisinde kalmamış olmaları bu yeni istilaya ayrı bir özellik ve anlam kazandırır. Kılıçbay bunu Roma-Cermen sentezinin geçersizliğine uygun bir kanıt olarak kullanmak ister. Şöyle der (s. 143): Lombardlar, bu özellikleri nedeniyle, "fetih hakkına dayanarak aynı Franklarda olduğu gibi tüm topraklara el koymağa kalkmışlardır. Ancak, uzun zamandan beri Roma okulundan geçmekte olan Frankların onların bu tutumuna silahla engel olmaları ve Kuzey İtalya'nın Roma kökenli toprak soylularının da Franklarla işbirliği yapmaları sonucu, *Lombardlar yerlilerin topraklarına el koyamamışlardır"* (a.b.ç.). Kime dayanarak söyler bunları? H. Pirenne'e dayanarak (1970, 43-45). Oysa Pirenne bu son cümlede yazılanların hiçbirisini söylemediği gibi tam tersini söylemektedir: "İtalya'ya giren Lombardlar, hemen hemen Britanya'ya yerleşen Anglo-Saxonlar kadar cermaniktirler. Bunlar, kıtada ilk defa olarak, ne bir Roma ordusu ne de *foederati* (müttefiklik) ile ilgili olmayan saf istilacılardır. Kendilerini halka zorla kabul ettirirler, *topraklarını alırlar, onu mağlupların konumuna indirgerler* (a.b.ç.). İşgalleri, Gotların Teodorik'iyle çarpıcı bir kontrast oluşturur. Ordu tarafından seçilen dükleri, kralları saf cermeniktir. (...) Gelenekleri, hukukları hiçbir Roma etkisi altında kalmamıştır."

---

[8] Pirenne'in hakkını da Pirenne'e verelim. Biz Pirenne'in çok fazla iddialı ama çürütülmüş tezlerinin geçersizliğini göstermeye çalışmakla birlikte, ünlü tarihçinin her türlü ayrıntıda yanlış şeyler söylediğini, hele kaynakları çarpıttığını hiçbir zaman aklımıza bile getirmedik. Pirenne yanlış öncüllerinin tutsağı olmuştur dedik ve bunu göstermeye çalıştık o kadar.

Barbarların Roma mirasına ne gibi katkıları olduğunu, Roma-Cermen sentezinin hangi somut tarihsel ortamda mayalandığını kimseye zorla benimsetmek tasamız yoktur ve olamaz. Ancak yazarımızın dipnot ve kaynakçasında gösterdiği eserlerin konuyla ilgili olanlarından önemli bir kısmının, Roma-Barbar karşılıklı etkileşiminin öneminin altını çizdiklerini okuyucuya bildirmekle yetinelim.[9] Yazarımız bunu bilir ama görmezden gelir; kaynakları işine geldiği gibi ve gerektiğinde çarpıtarak kullanır. Bütün *gayesi* feodalizmin Roma özel oluşumundan türediğini (M. Bloch etkisiyle bir de Japonya'yı görmek zorunda kalarak) kanıtlamak ve partikülarist anlayışını *yeni bir şey* söylüyormuş gibi sunabilmektir.

2.3. SERFLİK ve BARBAR FETHİ

Yazarımızın başka amaçları olduğu da görülüyor. Örneğin serflikle fetih arasında kurulan ilişkiyi bir kalemde geçer ve kendi-

---

[9] Örneğin, F.Lot, **Les invasions germaniques. La pénétration mutuelle du monde barbare et du monde romain**, 2. bs., Paris, Payot, 1945, 165-276 ve 294-320 veya F.Lot (1927), 399-422 veyahut M.Bloch (1968) 592-595 gibi. Barbarların gelişme düzeyleri, katkı veya etkileri, idealize edilen barbar Frank-Merovenj Devleti'nin ne kadar Roma benzeri olduğu bir yana, ne ölçüde bir "Devlet" olabildiği (260 yıllık itibari ömründe 60 yıl kadar tek bir kral altında birleşebilen bu "Devlet" ve kralları hakkında en iyi dökümü eski kaynaklar veriyor: G.Ducoudray, **Histoire générale depuis l'invasion des Barbares jusqu'en 1610**, 9. bs., Paris, Lib. Hachette et Cie, 1907), Karolenj Rönesansının anlamı vb. konularda bizce şu kaynaklar daha nesnel bir yaklaşım getirmektedir: J.Le Goff, **La civilisation de l'Occident médiéval**, Paris, Arthaud, 1967, 13-86 ve 147-168; E.Perroy, **Le Moyen Age. L'expansion de l'Orient et la naissance de la civilisation occidentale**, 3. bs., Paris, PUF, 1961, 7-28 ve 117-138. Keza şu tarihçilerin de H.Pirenne'den daha nüanslı olduğunu anımsatalım. Lot, Pfister, Ganshof (1940), 302, 306, 308, 312, 315. Bu son tarihçilere, Cermen kurumları ve hukukuna olduğundan fazla hakim rol atfeden XIX. yy. Alman Cermanist okulunun görüşlerinin, XVIII. yy. Fransa'sından kaynaklandığı tespiti için de başvurulabilir (s. 320 n. 26; keza Romanist okul için not 27).

sine ait olmayan görüşlerden kendisine pay çıkarmaya çalışır. Ama önce bir tahrife başvurması gerekir: "Ancak, Marx ölümünden birkaç yıl önce yazdığı bir mektubunda, bu konuda (serflikle fetih arasındaki ilişki konusunda) şüpheye düşmüş görünmektedir" diyerek (s. 182 n. 162) ilkönce bir güzel Engels'in ünlü bir mektubunu Marx'a maleder.[10] Ve sürdürür: "Ancak, Marx gene de fetih ve serflik arasında doğrusal bir ilişki olduğu inancını korumuştur (?) Oysa *daha önce de göstermeye çalıştığımız üzere,* (a.b.c.) serfliğin kökleri Roma *colonus*'unda olup, Merovenj ve Karolenj çağları gelişmeleri, serfi *colonus*'tan üretmiştir." Burada biraz duralım. Roma *colonus*'unun serfin habercisi -ama sadece habercisi- olduğunu Marx'ın çok erkenden tespit ettiğini konuyla ilgili herkesin malumu olduğu ve bugünkü marksist tarihçilerin bu anlayışı sürdürdükleri bilinir.[11] Dolayısıyla yazarımızın buradan kendi hesabına geçireceği hiçbir şey yoktur. Şimdi dipnotu okumayı sürdürelim: "Zaten bu konuda en güçlü kanıt, özellikle Frank krallığında olmak üzere, tüm barbar krallıklarında Roma imparator topraklarını ele geçiren ve bunlara fetih hakkına dayanarak el koyan barbarların aynı fetih hakkına dayanarak *colonus*'ları serfleştirmedikleri gibi aksine *colonus*'ları serfleştirenlerin Roma kökenli *potentas* olduğudur. (!!) Bunun yanında, barbar kralları, *colonus*'ların serfleştirilmelerine karşı toprak soylularıyla mücadele de etmişlerdir." Yazarımız şu gerçeği fazla zorlamaktadır: En

---

[10] Bu, Engels'in Marx'a yazdığı 22 Aralık 1882 tarihli mektubudur: C.E.R.M. (ed.), **Sur les sociétés précapitalistes**, Paris, E S, 1973, 347-348. Kılıçbay'ın kullandığı Türkçe çevirisinde (K.Marx - F.Engels, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**, 2. bs., Ankara, Sol Yn., 1977, 270) bir baskı hatasına da rastlamadık (küçük bir çeviri hatası hariç: "eğilimli değildik" yerine "eğilimli idik" olacaktı).

[11] Örnek olarak bkz.: Ch. Parain, "Caractères généraux du féodalisme", CERM (ed), **Sur le féodalisme**, Paris, E S, 1974-A, 15 ve aynı yazar, "Evolution du système féodal", CERM (ed. 1974-B), 19; R.Hilton, "Commentaire", in M.Dobb, P.M. Sweezy vd., **Du féodalisme au capitalisme: problèmes de la transition**, 2 Cilt, Paris, F.Maspero, 1977/1953, C. 1, 162-163.

fazla romanize olmuş Akdeniz ülkeleri Orta Çağda Batı'nın Akdeniz dışı ülke ve bölgelerinden farklı bir tarımsal evrim izlemişlerdir.[12] En fazla Roma etkisini taşıyan İtalya, İspanya ve Galya'nın Akdeniz'e ve Roma etkisine en yakın bölgeleri (Güney Galya ve Akitanya gibi) tarımsal mülkiyetin ve işletmenin Kuzey'e göre çok daha parçalanmış bir biçimde tezahür ettiği, *dominal* rejimin, "klasik" biçimiyle, en az geçerli olduğu bölgeler olarak belirirler. Buna karşılık, Merovenjiyen *domaine*'lerin (*villa*'ların) ve sayıları artan Karolenjiyen *villa*'ların hep Orta Loire ile Ren nehirlerinin arasında kalan, Merovenjlerin ilk yerleştiği bölgelerde yoğunlaştığı görülür.[13] Cermanya örneği de, ayrıntıda bazı farklılıklar taşımakla birlikte, en fazla Frankya örneğine yakındır, İtalya veya Güney Galya'ya değil. Buralarda *"colon"*ları serfleştirenlerin salt "Roma kökenli *potentas*" olduğunu iddia etmek, yazarımızın pek sevdiği deyimle "bir optik bozukluğu"dur. Her halükârda, bilinmesi gereken, Karolenjiyen dönemde Loire ile Ren arasında, özellikle Paris havzasında sayıları gittikçe artan villaların bilhassa Kral ve Kilise villaları olduğu ve serfleştirmenin, o zamanki biçimiyle, Kılıçbay'ın iddiasının aksine, bunlar eliyle yapıldığıdır. Serfleştirmenin biçimi de, bu bölge ve zamanı ele alırsak, kolon'lara *manse* verilerek onların artık-emeğine emek-rant (angarya) biçiminde el koymaktan ziyade, özgür köylülerin çeşitli biçimler altında ve çeşitli derecelerde (ortak payda bunun henüz gevşek olmasıdır) bağımlılaştırılarak serfleştirilme girdabına sokulması-

---

[12] G.Fourquin (1971), 61-66 ve 80-81; G.Duby, **L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval**, 2 cilt, Paris, Aubier, 1962, C. 1, 119-124 ve C. 2, 427-428.

[13] Karolenj döneminde, serf çiftçilerinin yükümlü olduğu feodal rant içinde emek rant (angarya) kategorisinin hakim unsur oluşturduğu "klasik" villa tipinin, Loire'ın kuzey-batısına bile tam olarak ulaşamadığını gösteren örnekler var. Aynı şey, Bretagne (Fransa), Normandiya'nın bir bölümü, Maine için söylenebilir. Güney Burgonya, Auvergne, Akitanya, Septimanya ve Provence için bu durum zaten öteden beri bilinmektedir. (Bkz. not 12'deki kaynaklar) ve E.Perroy (1961), 122, 124-125.)

dır. Nitekim, Karolenjiyen villa'larda *ingenuile manse* tasarruf eden özgür kökenli ve angarya yükümlülükleri çok sınırlı (mevsimlik) serf kategorisinin, *manse* (çift) tasarruf eden tüm serfler içinde en kalabalık grubu oluşturması bunu doğrulamaktadır. Peki *dominus*'un *domaine*'i veya sonraki deyişle senyörün *reserve*'i nasıl işlenmektedir sorusu akla takılabilir. Bunun bir kaynağı, *manse* verilerek *(manse servile)* toprağa yerleştirilmiş *(casati),* özgür kökenli olmayıp (eski köle veya topraksız kolonlar) haftada iki-üç gün angarya hizmetine tabi tutulan üreticilerdir. (Buna *manse lidile* tasarruf eden ve cermen hukukuna göre "azatlı" kabul edilen bir ara kategori de eklenebilir, ancak bunlar daha çok Cermenya'da yaygın bir grup oluştururlar.) *Reserve*'in işlenmesinde ikinci bir insan kaynağı, doğrudan *dominus*'un (efendinin) *domaine*'ine bağlı, orada doyurulup barındırılan, çifti-çubuğu olmayan ve haftanın *tüm* günleri *dominus* hesabına bedeni hizmet vermek zorunda olan köleler ve topraksız serf *(non-casati)*'lerdir. Senyörün, gerektiğinde, bunlara ek olarak villa dışından ücretli (genellikle aynî ödenen) emeğe başvurması da tamamen olanak dışı değildir.[14] Ama yukarıda saydığımız emek rezervi genellikle senyörün emek ihtiyacını fazlasıyla karşılayacak düzeydedir.

Kölenin varlığı konusunda da şunu söyleyelim: Köle ticareti ve kullanımı Merovenj ve Karolenj dönemlerinde, dönem sonuna doğru azalmakla birlikte sürmüştür. Köle kaynağı bu dönemde özellikle barbar Slavlardan oluşmaktadır. Batı dillerinde köle karşılığı kullanılan sözcükler hep bu dönemin ürünleridir: *esclave* (Fr.), *slave* (İng.), *sklave* (Al.) gibi.

Sonuç olarak, feodalizmin bu şekillenme döneminde serfliğin henüz köylünün *dominus*'a bağımlılık biçiminin *(homo proprius)* geçerli olduğu; geniş özgür köylü kitlelerin serfleştirilmesiyle köylünün toprağın ayrılmaz bir parçası haline

[14] G.Duby (1962), C. 1, 103 ve genel olarak **manse** konusunda 100-107.

gelmesinin (*adscriptus glebae* = toprağa bağlılık) sonraki olgunluk döneminin (XI.-XIII. yy.'lar) yaygın bir karakteristiği olduğunu vurgulayalım.[15] Bir karışıklığa meydan vermemek için şunu ekleyelim: Güney Avrupa'daki Akdeniz bölgelerinin Kuzeye göre farklılığı bizim için bu ülkelerin feodalizm dışında bir gelişmeleri olduğu anlamında değildir; ama yazarın dar bakış açısıyla feodalizmle özdeşleştirdiği "klasik" *domanial* rejimden farklı bir gelişmedir. Yukarıdaki açıklamaların, yazarımızın emek rantla özdeşleştirdiği feodal rant anlayışının da geçersizliğini ortaya koyduğu açıktır. Yazarımızın "mükemmel teorisinin" temelsizliğine aşağıda kısaca tekrar değineceğiz. Ama öncelikle yazarımızın bu konuda da başvurduğu tahrifata son bir örnek verelim. Yerli teorisyenimiz R. Hilton'a atfen şöyle der (s. 212): "Böylece, feodalitede baronlararası ana mücadele *emek rant* için olmaktadır" (a.b.ç.). Atıfta bulunduğu Türkçe çeviride acaba bir çeviri hatası mı var diye merak ederseniz, bekleneceği gibi böyle bir şey bulamazsınız: "Feodal toplumda 'ana etkenin' *rant* için mücadele olduğunu inandırıcı bir şekilde gösterebilmek için..."[16] Böylece yazarimiz, feodal rantı emek ranta eşitleyen yanlış görüşlere karşı hep mücadele etmiş olan ünlü marksist tarihçiyi[17] montajlarında "düzelterek" "teorisine" alet etme fütursuzluğunu gösterebilmektedir. Burada iki-üç kaynağa bakarak saptadığımız ve sadece bir kısmını işaret ettiğimiz örnekler yazarın, kaynakların söylemediği şeyleri

---

[15] Ch. Parain (1974-A), 13-14.

[16] R.Hilton, "Yorum", in M.Dobb, P.M.Sweezy vd., **Feodalizmden kapitalizme geçiş**, 2. bs. İstanbul, May Yn., 1974, 157 veya, Fransızca'sı (1977) C. 1, 165. Tahmin edileceği gibi İngilizce özgün kaynakta da bir "hata" yoktur: bkz., aynı yazarlar, **The Transition from Feudalism to Capitalism**, Londra, NLB, 1976, 115. Ayrıca yazarımızın R.Hilton'u "kullandığı" bir-iki yer daha var: s. 20 n. 27'de Türkçe çevirinin 183'üncü sayfasına gönderiyor, oysa kitap toplam 170 sayfa; s. 35 n. 67'deki gönderme ise söylenenle ilgisiz. Ciddiyetten uzak kaynak göstermek "yönteminin" başka örneklerini geçiyoruz.

[17] Son derece açık bir tavır alış için bkz.: R.Hilton, "Intoduction", in Dobb-Sweezy vd. (1977), 21.

onlara söyletme yönteminin "inceliğini" göstermektedir. Daha geniş bir taramanın birçok "ilginçlikleri" daha ortaya çıkaracağına kuşku yok. Ama buna harcayacak ne zamanımız ne de niyetimiz var. İşimiz bir doktora jürisi raporu yazmak da değil. Sadece yazarın diğer kaynakları kullanma biçimi konusundaki kuşkularımızı da belirtmekle yetinelim.

2.4. MADDİ HATALAR VE TUTARSIZLIKLAR

Kılıçbay'ın kitabındaki maddî hatalar da az değil. İşte bir-iki örnek: Eğer şimdiye kadar Frankların *Euric* diye bir kralları olduğunu duymamışsınız bunu Kılıçbay'dan öğrenebilirsiniz (s. 118). Konuya yabancıysanız, I. Theodoric'in oğlu olan Euric'in bir Vizigot kralı (466-480) olduğunu anımsatalım.

Tersine olarak, son Batı Roma İmparatorunu tahtından indiren (476) *Odoacre*, yazarımızın sandığı gibi bir Vizigot kralı değildir (bkz. s. 101 ve 108).

Odoacre, Herullarla birlikte birçok küçük cermen kavminden oluşan son Roma ordusunun subayıdır. 469'da Ostrogotlar önünde bozguna uğrayan bu ordunun artıkları İtalya'ya göçerler ve daha önceki müttefik *(foederati)* statülü Cermen topluluklara özenerek, 476'da, İtalya'nın işlenen topraklarının üçte birini isterler. Kabul edilmeyince de Odoacre liderliğinde iktidara el koyarlar. Odoacre bunların ve özellikle Skyre ve Herulların kralıdır.[18]

Bazan Kılıçbay'ı izlemekte çok güçlük çekebilirsiniz: "Ostrogot kralı Teodorik, babası, son Roma İmparatorunu tahttan indiren kimse olmasına rağmen, kendini sadece imparator naibi

[18] Bkz.: F.Lot (1945), 117-119; F.Lot vd. (1940), 95-97; R.Latouche, **Les Grandes invasions et la crise de l'Occident**, Paris, Aubier, 1946, 124-131; vb.

ilan ederek, sadece kararname yayınlamış, yasa çıkartmanın bir imparator görevi olduğunu söylemiştir"(?) (s. 118). Bu duruma göre Odoacre şimdi de Büyük Teodorik'in babası, yani bir Ostrogot olmaktadır!! Kılıçbay'ın bahsettiği Teodorik'in kimliğini atıfta bulunduğu Pirenne'den (1970, 25) çıkarıyoruz. (Çünkü Vizigotların da baba-oğul iki Teodorik'leri var). Ancak B. Teodorik, son Roma İmparatorunu değil, son Roma İmparatorunu tahttan indiren Odoacre'ı (bizzat kendisi, babası değil) devirmiştir. Kılıçbay, tırnaksız aktardığı Pirenne'in cümlesini kendisine göre düzenlemeseydi hem bu hatayı yapmaz, hem de büyük tarihçiyi bu tür ucuz hatalara ortak etmez, ona söylemediği şeyleri dedirtmezdi. Tarihçi şöyle diyor: "En açık durum Teodoric döneminde ortaya çıkmaktadır. O, fiilen, bir Roma kral naibidir. Sadece kararnameler yayınlar, kanunlar değil."

Şimdi biraz da kitabın dokusunu saran tutarsızlıklardan bir-iki örneğe değinelim.

2.5. ROMA EKONOMİK SİSTEMİ

Kılıçbay bu konuda bizim de katıldığımız birçok noktaya değinir. Roma'da köleci üretim ilişkilerinin özellikle İmparatorluğun Batı bölümünde yoğunlaştığı, köle emeğinin verimsizliğinin daha İ.Ö. II.yy.'da Cato tarafından ortaya konduğu,[19] bu verimsizliğin çok sayıda ucuz köle kullanımıyla kısmen aşıldığı ve bunun ancak sonsuza yakın bir köle arzıyla telafi edildiği sürece işleyebildiği, İtalya dışı fetihlerin sadece ucuz ve bol köle sağlamayıp Roma sömürü ve talan makinesinin işlemesinde belki de daha fazla öneme sahip vergi-haraç gelirlerini Roma'ya (veya İtalya'ya)

[19] Şu çalışmalara bakılabilir. Ph. Salomon, "Essai sur 'les structures agraires de l'Italie Centrale' au IIe siecle avant Jesus Christ", in R.Besnier (ed), **Recherches d'histoire économique**, Paris, PUF, 1964, 5-68; ve J.Toutain, **L'économie antique**, Paris, La R. Du Livre, 1927, 334-423.

akıttığı, ticaretin toplum dokusuna derinliğine nüfuz etmekten uzak bir olay olarak belirdiği, sanayinin küçük sınai üretim ölçeğini geçemediği ve kentler kadar kırlarda da (III. yy.'dan sonra artarak) varlığını sürdürdüğü gibi.

Biraz daha açalım.[20] Batı'da, özellikle Galya'da, bir site-kent kimliğinde olan kentler, kendilerini çevreleyen ve yakından denetleyip düzenledikleri kırsal sitenin ürünlerine çok büyük ölçüde bağımlılar: Pax Romana dönemi (I. ve II. yy.'lar) kenti, kırın sömürülmesine dayalı bir ekonomik asalak niteliğinde. Ticaret esas olarak köle kullanan büyük toprak sahiplerinin ve küçük köylü ile kolonların tüketim fazlalarının kente aktarılmasıyla sınırlı (henüz toprağa bağlanmamış özgür ve iradi ama yarı-bağımlı bir *kolonluk* II. yy.'dan itibaren yaygınlık kazanmaya başlamakta). Kent bir pazar görevi görmekte ama kendi sitesi için. Ticaret yolu üzerinde bir liman kenti değilse, site dışı değişim ilişkileri marjinal. Deniz ve su yolları dışında ulaşım son derece güç ve maliyetli. Peki büyük ticaret bir söylence mi? Sözümüzü şimdilik feodalite tartışmaları için daha önemli olan Galya ve *pax romana* dönemiyle sınırlarsak, bunun büyük ölçüde böyle olduğunu veya ticaretin hem çok sınırlı hem de çok yoğunlaşmış bir olay olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Ticaret, başta İtalya ve Roma kenti merkezli olmak üzere, büyük idari (Galya'da Narbonne gibi) ve ticari (Marsilya gibi) merkezleri, Roma lejyonlarının yoğunlaştığı (Galya'da kuzeydoğudaki Ren bölgesi) yöreleri kavrayan sınırlı eksenler üze-

---

[20] Bu konuda bkz.: C.Goudineau, "Les villes de la paix romaine", in G.Duby (ed). **Histoire de la France urbaine**, Paris, Ed. du Seuil, 1980, C. 1, 237-390; C.Goudineau, P.A.Fevrier, M.Fixot, "Le reseau urbain", in G.Duby (ed), C. 1, 74-137; P.A.Fevrier, "Vetera et Nova: le poids du passé, les germes de l'avenir, III-VI e siecle" in G.Duby (ed), C. 1, 397-493; A.Wagner, **Traité de la science des finances**, 4. Cilt, Paris, 1913, C. 1: H.Deite ile birlikte, **Histoire de l'impôt depuis L'Antiquité jusqu'à nos jours**, 20-36; G.Ardant, **Histoire financière de l'Antiquité à nos jours**, Paris, Galimard, 1976, 37-39; J.Toutain (1927); vb..

rinde yoğunlaşmakta. Bu eksenler üzerinde yer almayan kentler bu ticari hareketin de dışında kalmaktalar. Sözü edilen eksenlerin *yönünü* belirleyen asıl etken ise satın alma gücünün dolayısıyla talebin eşitsiz dağılımı. Bilindiği üzere, tüm prekapitalist toplumlarda olduğu gibi Roma'da da üretim esas olarak bir *kullanım değeri üretimi* niteliğinde *(değişim değeri üretimi*nin hakim karakter olması ancak emek gücünün metalaşmasıyla kapitalizmde gerçekleşecektir)[21] ve dolayısıyla arz talebe bağlı, onun tarafından belirlenmekte. Satın alma güçlerinin farklı dağılımını belirleyen etken ise büyük ölçüde Roma'nın gözü doymaz ve kolonyalist vergi-haraç sisteminde aranmalı. Şöyle: İtalya dışı fetihler yolunun açılmasından sonra, özellikle İ.Ö. 167'den itibaren İtalya halkı üzerindeki dolaysız vergi yükü tamamen fethedilen yörelere (bazılarına bağışıklık tanınarak: Marsilya gibi) kaydırılmıştı. Bir arazi-servet *(tributum soli)* ve şahsi baş vergisi *(tributum capitis)* niteliğinde olan bu dolaysız vergi, tıpkı üretimde eski ilişkilerin birçok yerde korunması (örneğin iç Galya'da fetih öncesi üretim ilişkilerinin-keltik-sürmesi) gibi eyaletlerde fetih öncesinde geçerli olan artık-ürünün ele geçiriliş biçimleri büyük ölçüde korunarak yörelere göre farklı şekillerde alınmıştır. (Örneğin Galya'da askeri birliklerin ödemelerine tahsis edildiği için *stipendium* adını alan bu ikili vergi *sabit* olarak alınırken Anadolu'da *tributum soli* gayri safi tarımsal ürünün bir yüzdesi *(decimus* = ondabir veya sonradan *dime, öşür)* şeklinde nispî olarak alınmaktaydı. Ticaretin niteliği ve yönü şimdi daha açık: Dolaysız vergi yükümlüsü olmadıkları için gelirleri bu nedenle azalmayan, üstelik bir de tabi eyaletlerin aynî-nakdî vergisel ödemelerin ve haraçlarının aktığı yörelerde yerleşik hakim sınıfın üyeleri (başta *patrisyenler*) uzak mesafe ticaretinin nitelik ve niceliği ile yönünü belirlemekteler. (Başta *dev Roma* kenti olmak üzere özellikle büyük kentlerin barındırdığı

[21] Roma'da değişim değeri üretiminin sınırlılığı konusunda bkz.: K.Marx, **Le Capital**, Kitap 1, Cilt 1, Paris, E.S., 1971, Bölüm X, 231-232.

üretken olmayan *plebyenler* ve azatlanmış işsiz köleleri de kapsayan proleterler de buna katkıda bulunmakta).

Roma İmparatorluğu'nda ticari sermayenin (ticari kapitalizm değil) kendi etki çapını çağın koşullarına göre olağanüstü genişlettiği biliniyor. Ama antik Roma'da bir ekonomik belirleyici düzeyine yükselmesine karşın ticari sermayenin ana işlevinin meta alımsatımına dayalı bir değişim ve yeniden dağıtım işlevi olduğu; bu değişimin ise esas itibariyle kullanım değeri için üretim yapan bölgelerin üreticileriyle satın alma gücü olan bölgelerin tüketicilerini ilişkiye geçirmek düzeyinde kaldığı görülüyor. Uzak ticaretin konusu da bu yüzden daha ziyade yüksek gelirlilerin talebine yönelik bilhassa yükte hafif pahada ağır mallar. Gıda maddelerinde her zaman gerçek bir ticaretin söz konusu olup olmadığını bilebilmek ise ayrı bir sorun: Bu aynî bir haraç veya vergi de olabilmekte.

Başkent Roma, sayısız kollarıyla Akdeniz dünyasının zenginliklerine el koyarken geriye pek az şey vermekte. Batı Akdeniz, bu arada Galya kentleri de verdiğinden fazlasını alan "tüketim kentleri" niteliğini ağırlıkla korumakta. Kırsal zenginliklerin köle emeği yoluyla sömürülmesine dayalı *latifundium* tipi örgütlenmeler de İtalya başta olmak üzere özellikle Batı Akdeniz'in kıyıdan çok uzak olmayan verimli bölgelerinde yoğunlaşmış bulunmakta.

Şimdi Kılıçbay'a dönelim. Yazarımız bazı zorlamalara başvurmadan edemiyor.

Kılıçbay, köle emeğinin, verimsizliği dolayısıyla sınırlı bir artık-emek ürettiğini, dolayısıyla anlamlı bir tarımsal artık kütlesine ulaşmak için *latifundium* sahiplerinin hem tarımsal işletmelerini hem de köle kullanımını sürekli genişletmek zorunda olduklarını, bunun da ancak sonsuza yakın bir ucuz köle arzıyla yeni verimli dış fetihlerle olabileceğini söylerken (özellikle s. 21), bizim de katıldığımız bir görüşü dile getiriyor. Köle arzında tıkanıklıklar

başlayınca yani fetihler durunca (I. yy.'dan sonra), diğer çözücü etkilerin de oluşmasıyla (bunun ilk doruğu III. yy.'da yaşanır) Roma sisteminin ekonomik temelinin çökmesi ve yeni çözümlere doğru evrilmesi (feodalleşme belirtileri) beklenir. Buraya kadarına itirazımız yok. Ama köle emeğinin verimsizliğini, hatta artık elde etmek için "kölenin çok çalıştırılarak gerekli emeğine tecavüz edildiği ve böylece kölenin yaşama umudunun kısaltıldığını" (s. 73) söylemek başka şey, köle emeğinin hiçbir ekonomik artık üretmediğini söylemek başka. İkincisini söylediğiniz an kabile örgütlenmesinin alt basamaklarına geçersiniz, sınırsız bir köle talebi olan ortama değil. Yoksa Roma hakim sınıfları, kölelerin bedava karın doyurarak istismar ettikleri saflar veya hayırserverler durumuna düşerler. Yazarımız yer yer şu veciz sözleri söylüyor: "Kölenin tüm ürünü gerekli ürün olabilir" (s. 75). "Köle emeği ile hiçbir şey elde edilememektedir" (s. 76). "Roma'nın Batı'sının ayakta kalmasının köle emeği sayesinde değil de köle emeğine rağmen olduğunu ileri sürebiliriz." "Roma, sağladığı barışın bedeli olarak bu artığa ("tüm yenik halkların ekonomik artıklarının önemlice bir bölümüne") el koymuş ve bu sayede milyonlarca köle barındırabilmiştir" (s. 77). "Roma ekonomik sistemini, artığın kaynağı olarak köleyi görerek, köleci olarak nitelemek, kanımızca olanaksızdır" (s. 79). Bu ifadeler, bize göre yazarın tarihçiliği yanında iktisatçılığına da gölge düşürecek türdendir. Roma'nın temel zenginlik kaynağının dış talandan geldiği, ölçmek olanaksız da olsa, ileri sürülebilir. Ama eğer bu, bir zorlamayla, tek kaynak olarak alınırsa, o zaman köleleştirilenleri ve gerekli ürünü bile üretemeyenleri beslemek için yapılıyor demektir sadece. Ayrıca dış talan içinde sürekli olarak akan köle de var. Hiçbir artık üretmeyenleri köleleştirmek neden? Söylediklerinin mantıksal tutarlılığı olmadığını göstermek için bizzat yazarın kitabına da başvurulabilir: Kılıçbay, İ.Ö. 104 yılında Roma Cumhuriyeti nüfusu 51 milyon iken sadece Batı Roma'daki köle nüfusunun 21 milyon olduğunu aktarmakta (s. 21). Bu kadar büyük bir orana ulaşan

kölelerin hiçbir artık üretmeden sistem içinde tutulabilmesi, bırakalım Roma'nın ilkel ve geri teknolojisini, kapitalist sistemin geliştirdiği teknolojiyle bile güç olsa gerekir.

Kılıçbay, "köleleri bir sınıf olarak algılamayı" da hatalı buluyor (s. 74). Köle salt bir üretim aracıdır. Varmak istediği şu: "Köleyi bir üretim aracı olarak kabul ettiğimiz zaman, onun ürettiği bir artıktan söz edemeyiz" (s. 74), dolayısıyla buradan da "Roma ekonomik sistemini, artığın kaynağı olarak köleyi görerek, köleci olarak nitelemenin olanaksızlığı" (s. 79) kendiliğinden ortaya çıkar! Bu düşünce çarpıklığına şaşmamak elde değil. Köle iki niteliğiyle tanımlanır: Birinci niteliği, yukarıdaki nüfus sayılarının da gösterdiği gibi, Batı Roma'nın uzun yüzyıllar boyunca temel üretici sınıfı olmasıdır; ikinci niteliği ise, efendisinin, üzerinde (öldürme dahil) *mutlak* bir mülkiyet hakkına sahip olması ve kendisinin hiçbir hukuki kişiliği olmaması yüzünden aynı zamanda bir üretim aracı düzeyine indirgenmiş olmasıdır.

Kılıçbay bir yerde de (s. 68) şunları söylüyor: "Parçanın bütünü açıklaması çok güç rastlanan bir olasılıktır (...) Roma gibi uzun soluklu bir oluşumu, zamansal kategorilerinden birine (köleciliğe) indirgeyerek incelemek araştırıcı açısından büyük kolaylıkla da tarihin oluşumlar bilimi olduğunun inkârı anlamına geldiğinden tarihçilik açısından çok sakıncalıdır (...) Bu açıdan, Roma hukuku ekonomik sistemini köleci olarak nitelemek, bütünü parçayla özdeş tutmaktır". Roma sistemini "köleci" olarak niteleyenlerin düştükleri hataları "sergilediği" bir başka yerde de (s. 73), "kölecilik" (tırnaklar yazarın) savaşların uygun ortamının sağladığı bir ara çözümden ibarettir" diyor. Oysa kölecilik kısa sürede gelip geçici bir olay olmadığı gibi (Cumhuriyet döneminin büyük bölümünde tüm Roma oluşumunu, İmparatorluktan itibaren Doğu Roma üzerindeki dolaysız etkileriyle birlikte Batı Roma'yı *yoğun olarak* olmak üzere en az toplam altı uzun yüzyıl boyunca -II. yy. sonuna kadar- etkiler), köleciliğin öncesi (oluşumu) ve sonrası

(çözülüşü) da ancak olgunluk dönemi köleciliğine göre açıklanabilir. Fazla uzağa gitmeye gerek yok, bakın yazarımız ne söylüyor: "Roma'nın İtalya'yı ele geçirme süreci, bir anlamda *latifundia* tarzının genişlemesi ve köle emeğinin büyük yaygınlık kazanma sürecidir. İtalya'nın fethi sırasında, bir yandan toprakları büyüyen büyük toprak sahipleri, buna paralel olarak büyük bir siyasal etkinlik de kazandılar. Bu iki yanlı kazanımlarını konsolide etmek isteyen *latifundia* sahiplerinin ellerindeki en etkili araç bizzat temsil ettikleri senato idi. Bu nedenle, büyük toprak sahipleri, Roma'nın İtalya'daki yayılması devam ederken, krallığı tasfiye ederek, Senato egemenliğine dayalı Cumhuriyet yönetimini kurdular (İ.Ö. 509)." Burada *latifundia* gelişiminin ve İtalya'da hızlı yayılma sürecinin krallık dönemine yerleştirilmesi konusunda katılmadığımız bir tablo çizilmesine rağmen, yazarımızın Roma'nın köleci dönemine bizden çok daha uzun (yedi yy.) bir ömür biçtiği görülmektedir. O halde şu "ara çözüm" ve köleci "parçanın" bütünü açıklamaması ne oluyor?

Yazarımızın kendisiyle çeliştiği bizce *daha temel bir nokta da,* feodaliteyi dar bir coğrafi alanda, heterojen bir yapı içinde, Duby'ye göre, "sürekli bir evrim içinde kısa bir pasaj olan" domanial sistemle özdeşleştirerek "parçayı bütün yerine" koymasıdır. Oysa kendi deyişi şu: "Tarih gibi tamamen değişken bir platform üzerinde, homojen nitelikte parça ve bütün varsaymak, gerçeklere tamamen sırt çevirmiş, mantıksal düzeyde bir modelden öte pek ileri bir yere götürmez" (s. 68).

Şimdiye kadar Kılıçbay'ın feodalite modelinin mantıksal bir model bile oluşturmadığını gördük. Yazının izleyen bölümünde sözkonusu "modelin" neden hipotetik olduğu açıklanacaktır.

2.6. FEODALİZM KONUSUNDAKİ TUTARSIZLIKLAR VE YANLIŞLAR

Kılıçbay'ın feodalizme yaklaşımı başta H. Pirenne'in etkisini taşır demiştik ve bunu kısmen görmüştük. Ama bu yaklaşım, Pirenne'in analizinin kendi içindeki göreli tutarlılığından da yoksundur. Yazarımız salt Pirenne'i izlemek için tırnaksız ve bazen atıfsız olarak Pirenne'i aktardığı sayfalar arasına eline ne geçtiyse onlardan katkılar serpiştirmeyi ihmal etmemiştir. Şimdi kısa kısa bazı tutarsızlık örneklerine değinelim.

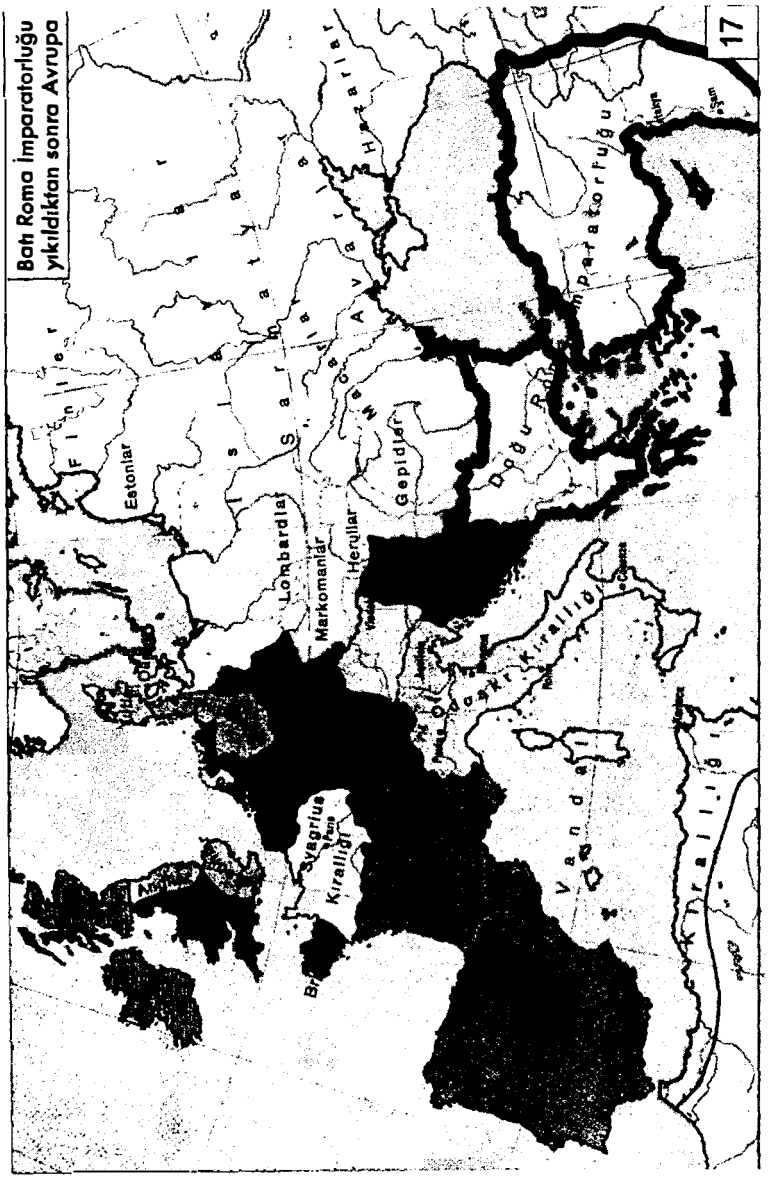
Kılıçbay, feodalitenin oluşması konusunu üst yapıdaki gelişmelere büyük ağırlık vererek (s. 179'a kadar üretim ilişkileri düzeyinde feodal gelişmelerden hemen hiç bahis yoktur) ele almaktadır. Yazar Merovenj dönemini birçok açıdan Roma kurumlarına bağlamasının yanında şu görüşlere de yer vermekte: "Merovenj Krallığı, Antik dünyadan feodaliteye geçişin ilk önemli aşamasını oluşturmaktadır"; ama "Krallık (...), aristokrasinin kesin egemenlik sağladığı feodaliteden de çok uzak bir oluşumdur" (feodalite anlayışına dikkat ediniz). "Diğer yandan, Avrupa'ya ilk gelen Cermenlere nazaran da değişik bir konumdadır. Klan egemenliği kırılmış, kandaş ilişkiler parçalanmış, ama henüz feodal ilişkiler de ortaya çıkmamıştır. *Beneficium, fief*'ten henüz çok uzaktır ve toprakların serbestiyet üzere temliki (*alleu*) henüz geçerliliğini korumaktadır." (s. 126) İlk önce, "Barbarlar Roma mekanizmalarına kendilerinden birşey katabilecek durumda değillerdir" (s.95) diyen yazarın açmazına dikkati çekelim. Henüz *alleu* tipi mutlak özel mülk türü çok yaygın olduğu için feodalitenin ekonomik temelinin de oluşmadığı gerçeğini ima etmektedir. (Bizim bu dönemde feodalizmin oluşma halinde olduğunu söylememizin önemli bir nedeni du budur). Peki *alleu* nereden gelir? Yazara başvuralım: "Roma'da köküne rastlamadığımız tek germen kurumu olan *alleu"* (s. 200 n. 209) der. Oysa Barbar katkısı diye birşeyin söz konusu olmadığını savunduğu uzun bölümde (s. 83-

105), bu mülkiyet türüne hiç değinmediği gibi, ünlü isimlerin yanlışını bulmaya da can atarak, göçebe Cermenlerde "toprak üzerinde herhangi bir mülkiyetin (kamu veya özel) olmaması ve esas mülkiyetin hayvanlar ve topraktan elde edilen ürün üzerinde olması, Roma'da olduğu gibi, bir toprağa veya kente bağlılık bilincinin oluşmasına engel olmuştur" diyebilir ve cermenleri kabile örgütlenmesinin alt düzeylerine yanlış olarak indirir. Devam edelim. Yazarımız *alleu'*nün rahatsız edici varlığından kurtulabilmek için dipnotunda şöyle sürdürür: *"Alleu'*nün feodalitenin oluşumu sırasında (Karolenjiyen dönemin sonlarını kastederek) hemen hemen tamamen ortadan kalkması, feodalitenin bir Roma-Germen sentezi olduğu iddialarını bir kez daha yanlışlar nitelikte-dir" (s. 200 n. 209). *Alleu* biraz daha geç XI. yy.'a doğru iyice önemsizleşir ama önemli olan bunun nasıl olduğudur. *Alleu,* iki feodal oluşuma kaynaklık ederek silinir. *Alleu'*nün *fief'e* kaynaklık ettiğini yazarımız aynı sayfada (!) belirtir (s. 200). Belirtmediği, yaygın olarak özgür köylü mülkleri olarak beliren *alleu*'nün, serbest *manse'*lara (*manse libre veya ingenuile*) kaynak olması ve, sandığının tersine, serfleştirilen köylülerin en fazla bu kaynaktan beslenmesidir. Geçelim.

Yazarımız, "Roma devleti yıkılmış ama Roma oluşumları kaldıkları yerden devam etmişlerdir" (s.100) der fakat bu "oluşumların" en önemlisi olması gereken *villa* tipi örgütlenmenin ne olduğu konusunu açıkta bırakır. Başta söyledikleriyle de çelişerek düz çizgisel bir evrimi yanlış olarak benimser ve bu evrimi de açıklayamaz. Buna tek değindiği yerde de (s. 136-137), Roma etkisini yoğun olarak taşıyan Güney Galya'daki "klasik" domanial rejimden farklı oluşumu "Roma mirasıyla ilgili" olarak(!) ticaretin etkisine bağlayarak "açıklamak" ister. Oysa yukarıda gördük ki klasik villaların görülmediği yerler sadece deniz ve su yolu ulaşımına yakın sahil şeritleri değildir. Roma'nın en fazla etkilediği çok geniş Galya bölgeleridir. Yazar, Fransa'da nehirlerin taşımacılığa uygun özelliğini de gözardı ederek, gerçek anlamda malikâne

ekonomisinin uygulama alanı bulduğu bu bölgeyi şöyle betimler: "Kuzeyde ise kara taşımacılığına bağımlı olduğu için rantabl olmayan ticaret" yüzünden villa'lar kendi içine kapalı ve klasik konumlarını sürdürmüşler ve "Merovenjlerin geçici refah dönemlerinde bile, Kuzey Galya, Roma yıkılışında kaldığı konumdan(?) devam etmiştir" (s. 137). Bu yaklaşım, feodalitenin ortaya çıkışının asıl nedenini "ticaret ve kent yaşamının gerileyerek, toprağa dayalı bir ekonominin ortaya çıkması" (s. 145) olarak gören Pirenne taklitçisi bir anlayışın ürünüdür. Oysa daha önce gösterdiğimiz gibi (bkz. Pirenne'i eleştiren önceki yazımız), Kuzey Galya'da Karolenjiyen dönemde kent yaşamı, dokusu ve ticaret, önceki (Merovenjiyen) döneme göre gerileme değil, tam tersine gelişme içindedir. Kaldı ki, kentsel ve ticari gelişmenin daha iyi bilinir olduğu XI. yy.'dan sonra da feodalitenin gerilemesine değil, tam tersine kendisini yenileyerek açılma, serpilme ve hukuki kurumları dondurarak yaygınlaşmasına tanık olunmuştur. Bunları es geçerek feodalite modeli oluşturmak mümkün değildir.

Ticaret üzerinde de biraz duralım. Şu inciler de yazarımızdan: "Franklar sadece Akdeniz'e değil, tüm denizlere küsmüşlerdir. Veya daha doğru bir anlatımla, Frank devletinin denizlerle ilişkisi yoktur ve denizlerden bir beklentisi yoktur(...) Aslında Merovenjlerin satacak malları hiçbir zaman olmamıştı" (s.147). Arapların ticaret amacıyla "Frank krallığına yerleşmemelerinin nedeni, sadece Frankların altınlarının bitmiş olmasıdır" (s.148). Böylece yazarca Merovenj döneminde tekrar canlanarak (s.146) varlığını koruyan ticaret iki yüzyıl boyunca hem de tek yönlü olarak sürdürülebilmiştir. Yazarımızın bu sayfalarda, az buz değil, Pirenne'in Arap yayılmasının ticareti gerilettiği (ki B. Avrupa'nın Akdeniz eksenli ticareti için doğrudur) tezine karşı tavır almak istemesi de var. Ama gene yanlış zemin üzerindedir. M. Lombard'a dayanarak (s. 147) H.Pirenne eleştirilemez. Kavranması gereken, Batı Avrupa'nın ekonomik merkezinin Roma'nın son yüzyılından itibaren Kuzeye kayma eğilimi ve Arap yayılmasının

17
Batı Roma İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Avrupa
Estonlar
Lombardlar
Markomanlar
Herullar
Gepidler
Doğu Roma İmparatorluğu
Vandal Krallığı

da bunu pekiştirmesidir. Aslında Pirenne daha tutarlıdır. Çünkü ticaret ve kentlerin gerilemesine bağladığı feodal gelişme için, yanlış da olsa Arap yayılmasında bir neden bulmuştur. Kılıçbay aynı yaklaşımı yapar ama nedeni de attığı için boşlukta kalır. O zaman Pirenne'in destek tezine sarılır: "Karolenj hanedanının tahta geçişi, toplumun gerçek bir alt-üst oluşuyla aynı döneme gelmiştir. Bu çağda Roma İmparatorluğu artık gerçekten ölmektedir. Roma sistemini yaşatan, ticaret, kentler ve yerel yönetimlerin yok olmaları, Roma İmparatorluk düzen ve idealini gerçekten yok etmektedir" (s. 153; Pirenne'in görüşleri için kaynak gösterilmiyor). Böylece Kılıçbay, II.-III. yy.'dan beri öldüğünü söylediği Roma'yı beşaltı yüzyıl sonra, Karolenjler elinde (ve örtük olarak onların katkısıyla) yeniden hakkın rahmetine teslim eder!

Bir örnek daha: *Karolenjiyen dönemde"* pazar hemen hemen hiç yoktur" (s.179). Zaten "fiyatların pazarda teşekkül etmesinin olanaksız olduğu bir ekonomidir" (s. 169). "Üretimin tamamı *manoir* içinde tüketilmektedir. Ayrıca, bu engeller aşılsa bile, iç ticaret gene de olanaksızdır, çünkü kentsel talep, ortada kent kalmadığından, sıfıra inmiştir" (s.198). Esasen, Norman saldırıları da sonuçta "tek tük kalmış kentlerin de tam anlamıyla terkedilmelerine neden olmuştur" (s. 195). Kılıçbay, bazı tarihçilerin (Pirenne, Bloch) belli bir ihtiyat payı bırakarak çizdiği yanıltıcı karanlık tabloyu, hayal gücünün katkılarıyla mutlaklaştırmaktadır. Bu spekülatif yaklaşımın, donanımsız okuyucuda gerçekliğin çarpılmış bir görüntüsüne veya onulmaz bir kafa karışıklığına yol açması kaçınılmaz gibi görünmektedir. Şimdilik bu konuda yukarıda yazılanlara ve Pirenne üzerine makalemize gönderiyoruz.

Siyasî yapı. Kılıçbay bu konuda da genelde Pirenne'I izlemekle birlikte, çelişik şeyler söylemekten de geri kalmaz. Bir yerde (s. 131) Merovenj devletinin "güçlü bir merkezi yüzyıllardan beri tanıyan Roma ortamında" dolaşım vergilerini özel bir kişi gibi toplamaktaki güçlüklerinden bahsederken, başka bir yerde (s. 149),

"Germenler, toprak üzerinde özel mülkiyetin egemen olduğu ve merkez fikrinin *tümden reddedildiği* ve merkez formasyonlarının da aşındırıldığı bir dünyanın içine girmişlerdir" diyebilmektedir.

"Karolenjlerin hanedanının iktidara gelmesi, Roma egemenlik anlayışından kopuşu da simgelemektedir" şeklindeki yanıltıcı görüşünden (atıfsız bir Pirenne aktarması daha, s. 152), "devlet düşünce düzeyinde dahi, Merovenj oluşumu sırasında yok olmuştur" görüşüne geçmekte sakınca görmez.

Merovenj Krallığı için "Roma İmparatorluğunun son dönemlerinde olduğu gibi, ordu ve bürokrasinin egemen olduğu bir yönetim de değildir" (s. 126) veya Merovenj Kralı için, "giderek (...) yakın çevresine mahkum olmaktadır; kral, bu mahkumiyetin ürünü olarak (...) görev yaptırabilmek için, yakın çevresine para ve mal ihsanında bulunma zorunda kalmaktadır; (...) kral ihsanlarına iyilik ve iyi görev anlamına gelen *beneficium* denilmektedir" (s. 132), aynı şekilde, F. Lot'dan aktardığı, "Merovenj çağında merkez emrinde çalışmanın, krala kişisel bağımlılıkla ve *beneficium* karşılığı olduğu düşüncesi tam bir yaygınlık kazanmaktadır" (s. 134) şeklindeki kabulleri bizim de katıldığımız görüşlerdir. Ama yazarımız tam tersi görüşleri de, bir eleştiri amacıyla da olmaksızın, kitabının çeşitli yerlerine serpiştirmekten geri durmaz. Örneğin, Pirenne'i özgür çevirdiği bir pasajda, "Merovenj kralı, bürokratlarına (?) nakdi maaş verirken, Karolenj kralı toprak vermek zorunda kalmaktadır" (s. 189) görüşünü kabullenmektedir. Bu tutum, kitabı tam bir yamalı bohça durumuna sokmaktadır (Keza aksi görüş için bkz. s. 173).

2.7. HİPOTETİK BİR FEODALİZM MODELİ

Teorisyenimizin, tek feodal rant biçimi olarak gördüğü emek rantı artık emeğe bunu da gerekli emeğe eşitlemesi için bir dizi ayarlamalar yapması gerekecektir. Bu zor çabanın altından "başa-

rıyla" kalkar ve sonunda hiçbir zaman ve mekanda rastlanmayan şaşırtıcı derecede hipotetik modeline veya oyuncağına kavuşur. Bu zihin jimnastiğini nasıl kurguladığını birlikte izleyelim. (Bkz. kitabında s.180 vd. ve ayrıca *Yarın*'daki yazısı)

Köylü çiftleri (manse)

Kılıçbay'ın *manse*'lar konusunda söylediği, bunların 1-2 hektardan 20 - 30 ha.'a kadar genişlikte olmakla birlikte genellikle rastlananların 5-10 ile 15-20 *dönümlük* çiftlikler olduğudur. (? yani 0,5-1 ha. ile 1,5-2ha. anlamına gelir bu, ki gerçek dışıdır; bu sayfaları -s.180-181- bırakıp çok ötedeki bir nota ulaşabilirseniz. -s.214 n.41- beş ile otuz hektarlık boyutlara geçersiniz!) Yazarın 1-2 hektarlık boyutları seçtiği şuradan çıkmaktadır. "*mansus*'lar 0,4 ha.'lık üçer dilim halinde çeşitli bölümlere dağıtılmakta ve *mansus*'lar arasında verim eşitliği sağlanmak istenmektedir" (s. 182). Şimdilik şuna değinelim; çiftin üç parçaya ayrılması verim eşitlenmesini değil üç yıllık rotasyon sisteminin uygulandığını gösterir. Oysa yazarımız bu dönemde "teknolojik durağanlığın ve artığın sabitleşmesinin" kanıtı olarak ikili nadas sistemini esas aldığını iki kez belirtir (s. 169 n. 139 ve s. 215). Gerçekte üçlü nadas yani toprağın sadece üçte birini her yıl nadasa bırakma ileri teknolojisi, gelişmiş kilise villa'larının *reserve*'lerinde Karolenjiyen dönemde uygulanmıştır. Yazar daha sonra üç tür *manse* çeşidini sıralar (bkz. yukarıda 2.3.'te açıklandı) ama "bunlar arasında statü farklarının kakmağa ve angarya sürelerinin eşitlenmeye başlamasına, Karolenj döneminin sonlarına doğru güçlü bir eğilim izlemekteyiz" der (s.181 ve 182). Ama bu yetmez; modele aykırı bazı noktaların daha önceden tasfiye olmuş olması gerekir ve gerekli ayıklamayı yapar: "Ekonominin kapanması ve pazar için üretimin sıfıra çok yakın bir düzeye inmesi sonucu, köle ve azaltı gibi unsurlar, 7. yy.'da çok sayılarda olmalarına karşılık, 9. yy'da hemen hemen yok olmuşlardır." (Köle kullanımı salt pazar için

üretimle mi ilişkili?) "Sadece *reserve*'de ve senyörün özel hizmetinde birkaç tane kalmıştır(...) Köleler ve azatlılara *mansus* verilerek, senyöre angarya ile yükümlü serfler haline dönüştürülmüşlerdir" (s. 186). Böylece statüleri eşitlenmeye başlayan "serf tarlalarının (*mansus*), toprağın verimliliğine ve aile büyüklüğüne göre" (s.214) değişen ölçülerde olması, artık ürün-gerekli ürün eşitliğini sağlamak için ikinci zorlama adımdır.

Şimdi feodalizmin ekonomik temeline ilişkin farklı gerçekliklere gelelim. "Serflik ve Barbar Fethi" başlığı altında (yukarıda 2.3. ayırımında) yaptığımız açıklamalarımıza şunları ekleyelim:

1) ***Manse* üç ayrı özelliği birleştirir. Birincisi** bunun bir mali birim olması yani efendi (*dominus)* hesabına ödenecek belirli yükümlülükleri taşıyan toprakların bütünü olmasıdır. **İkincisi,** bunun bir aile *işletme birimi* olmasıdır. (Normal olarak *manse* bir aile tarafından işlenir. Bunun için *manse* büyüklüğünün bir ailenin gereksinimlerine yetecek boyutta olması esas gibi gözükür. Buna gereğinden fazla itibar edilmemesi gerektiği aşağıda ortaya çıkacaktır.) **Üçüncüsü**, *manse*'a genellikle *komünal kullanma hakları* da bağlıdır: Efendinin korusunda domuz semirtmek, yakacak odun kesmek, *reserve*'in fundalık ve batak arazilerinde hayvan otlatmak; henüz çok genelleşmemiş olmakla birlikte, hasattan sonra, çevrili (çitlenmiş) olmayan tarlalarda (açık tarla sistemi) ve nadas alanında hayvan otlatma hakkı da bunlara eklenir.[22] (Yazarımıza göre feodalitede kullanma hakları yoktur -s. 178, n. 157 ve s. 213-220-; açık tarla sisteminin nedeni ise -s. 217- "manoir üzerindeki verim farklılıklarına göre, serf başına düşen angarya süresini farklılaştırmamak içindir"!) Oysa, tekrarlarsak, manse sadece bir işletme birimi değil, bir haklar (kullanma hakları) ve yükümlülükler (mali

[22] G. Fourquin (1971), 70-71 (Ormanı üzerindeki ortak kullanma haklarının barbar kökeni için bkz., aynı yerde, 33-34), H.K. Takahashi, "Contibution à la discussion", in Dobb-Sweezy vd. (1977), C. 1, 102-103.

yükümlülükler yanında açık tarla gibi ekonomik yükümlülükler) bütünüdür.

2) Öte yandan, *manse* büyüklüğünü belirleyen birinci ölçüt, *manse*'ın hukuki statüsüdür. *Serbest manse* tasarruf edenler, angarya yükümlülükleri görece çok az olmakla birlikte, daha geniş topraklara sahiptirler. (Tek başına bu özellik bile, yazarın kurgusal modelini tepetaklak etmeye yeterlidir). Örnek verelim. B. Guerard'ın[23], Saint-Germain manastır villalarının bütününü kapsayarak yaptığı bir araştırmaya göre, serbest manse'ların ortalama büyüklüğü 10,6 hektara ulaşırken, ağır angarya yükümlülüğüne tâbi manse'ların (*manses serviles*) genişliği 7,4 hektarda kalmaktadır. Bu farklılık bize tüm manse'lar için tek bir ortalama hesaplamanın olanaksızlığını da göstermektedir. İki ayrı ortalama hesaplamak da gerçeğin ancak bir yüzünü verir. Bu konuda statü içi, statüler arası, bölge içi ve bölgeler arası farklar önemini hep korumuştur. Bu, bölgeler arası verimlilik farkları veya farklı nüfus yoğunluklarından ziyade, geleneklerin ve uzun bir evrimin etkisiyle yoğrulmuştur; *hayali* modellerin hesaba katmadığı bir nokta da, *manse*'ların önemlici bir bölümünün zorla veya gönüllü olarak villa'ya ve senyöre bağlanan farklı genişlikteki eski küçük köylü mülkleri (*alleu*) olduğudur.[24] *Manse*'lar arasındaki büyüklük farklarının 45 kata kadar çıkabilmesinin, verimlilik ve aile büyüklüğü ile ilgili olmadığı açıktır.

3) Yazarımızın "Batı'da feodalitenin tam egemen olduğu yüzyıllar" olarak gördüğü 9. ve 10. yy.'larda (s.217), çiftçi-çubuğu olmayan köle ve serflerin *(servi manuales, mancipia non casata)*

---

[23] Aktaran G. Fourquin (1971), 71 ile J.İmbert-H. Legoherel, **Histoire économique des origines à 1789,** 2. b., Paris, PUF, 1970, 126; G. Duby (1962), C. 1, 91-93.

[24] G.Fourquin (1971), 72. G.Duby (1962, aynı yerde), ayrıca, alım satım, parçalanma, içe ve dışa göçlerin manse boyutlarının çok farklı olmasındaki rolünü belirtir.

tamamen yok olarak sadece birkaç tane kalmaları görüşü de gerçeklerle bağdaşmaz. Kılıçbay'ın pek önemsediği ortak çalışma (ekip çalışması) başta bunlar eliyle yürütülmektedir. "Ortak çalışma" tezini çürüttüğünün farkında olmaksızın, (artık emek-gerekli emek mutlak eşitliğini "kanıtlayabilmek" için) belirttiği gibi (s. 219. n.62), *servile manse* tasarruf edenler bu dönemde genellikle *reserve'de* kendilerine ayrılmış küçük parsellerin -elde edilen ürünün tamamen senyöre kalması koşuluyla- işlenmesinden (haftada üç gün kadar ayırarak) sorumludurlar. Çoğunluk kategoriyi oluşturan *serbest manse* tasarruf edenlerin de mevsimlik bedensel yükümlülük ve bazı aynî/parasal ödemelerden başka yükümlülükleri olmadığı da göz önüne alınırsa, domanial rejimde de küçük üretimin *hakim karakter* olduğu görülür. Köle kullanımı konusunda dikkate alınması gereken bir başka nokta da, bu dönemde sadece senyörün değil iyi durumdaki köylülerin de köle veya topraksız serf kullanabilmeleridir.[25] Gerektiğinde bu konumdaki köylünün, bir köleyi veya "yanaşmayı" mevsimlik angarya yükümlülüğü için görevlendirmesi bu sistemin mantığına aykırı değildir.[26] Önemli olan *manse* başına bir kişinin bedensel hizmeti yerine getirmesidir. Kılıçbay'ın "dört dörtlük" teorisini, eğer hâlâ gerekliyse , çürüten bir başka olgu da, yer yer nüfus artışlarının bazı bölgelerde, bu dönemin erken zamanlarından itibaren birkaç aileyi birden barındıran manse'lar ortaya çıkarmasıdır. Manse'ın bir işletme birimi

---

[25] D.Duby (1962), c.1, 101-102. Ayrıca, serf ailelerinden **manse** başına bir kişinin ekip çalışmalarına katılması günlük olmaktan ziyade mevsimliktir. (Duby, 105). Bununla birlikte, **manse servile** tasarruf edenlerin başka bazı angaryalara da koşulması konumları gereği doğaldır. "Feodalitede köle yoktur" (s. 170 n. 140) diye kestirip atan Kılıçbay için şunu da ekleyelim: Saint-Germain manastırına bağlı villalardaki toplam 1646 **manses** için de 1430'u serbest **(ingénuile) manse**'lardır. (J.Imbert ve H.Legoherel-1970, 126). Bu durumda, **reserve**'in işlenmesi için köle ve topraksız serf kullanmak zorunda olan bu villaların, **domanial** rejimin en geçerli sayıldığı bir bölgede yer aldıklarını belirtelim. (bkz. aynı yazarlar, 125, 127)

[26] G.Duby (1962), C. 1, 94, 105; J.Imbert ve H.Legoherel (1970), 131-132.

niteliğini yitirmesine neden olacak olan yarım ve çeyrek manse'ların yaygınlaşması süreci, manse birimi başına yükümlülük miktarı sabit kaldığı için (birkaç aile ortak olarak bir kişiyi tarla hizmetleri için görevlendirmektedir; buna bir de bir kadının senyörün işliğinde çalışması eklenmektedir) serf topluluğu üzerindeki angarya yükünü azaltacaktır. Bu durum, senyörün X. yy. sonlarından itibaren köylülere *reserve*'inden yeni parseller dağıtarak ve daha ziyade ürün-ranta dayanarak feodal rant kütlesini artırma eğilimlerine yol açacaktır.[27]

4) Bu dönemin büyük tarımsal mülklerinde bedensel hizmetlere bu kadar fazla gereksinme duyulmasının nedeni, bol toprak kıt nüfus ilişkisinden ziyade üretimin teknik koşullarının geriliğiyle bağıntılıdır. Burada belirtilmesi gereken bir nokta da, çeşitli serf statüleri arasındaki farklılıkların hangi ortak payda üzerinde birleşilmesiyle azaldığıdır. (Hiçbir zaman tamamen yok olmazlar). Yazarımız bunun yoğun angarya yükümlülüğüne doğru olduğuna ima etmektedir. Oysa, yukarıda da belirttiğimiz gibi, statü farklarının azalması ve serflerin farklı konumlarının birbirine yaklaşması, ürün rant kategorisin ağırlık kazanması ortak temelinde XI.yy'a doğru hakim eğilim olmaktadır. Bu eğilimin ikinci bir yönü de, o zamana kadar bu hareketin dışında değişik ölçülerde özerkliklerini koruyarak kalabilmiş olan özgür köylüleri de serfleşme girdabına sokmasıdır.[28]

---

[27] R.Hilton (1977), 20-24; aynı yazar (1977/1953), 163-164; M.Bloch (1968), 352; G.Duby (1962), C. 2, 416-419, 436 vd.; vb. Burada bir eğilimden ve bunun nedenlerinden yalnızca birinden söz ediyoruz. Daha kapsamlı bir açıklama başka bir yazının konusu olabilir.

[28] Çok şematik bir tablodan kaçınmak gerek. X. yy.'daki istikrarsızlık ortamında sayıları azalan **alleu** sahipleri, toprak açmalarının ve nüfus artışının hızlandığı izleyen dönemde (XI. yy. ve sonrası), tekrar oluşacaklardır (aynı kökenden gelmeseler de); ama senyörlerin bunlar üzerindeki ekonomik tahakkümü (**ban**), tüm ürünlerini kendilerine ayırmalarına izin vermeyecektir. Bkz.: G.Duby (1962), C. 2, 379-380-402; E.Perroy (1961), 248-250. Almanya ve İngiltere'de

Villa ve reserve

Önce yazarımızın veciz sözlerine yer verelim: "Feodalitenin oluşum döneminde, *manoir*'ın (villa'nın bütünü) ne kadarının *reserve*'e ve ne kadarının serf tarlalarına ayrıldığı kesinlik kazanmamıştı. Feodalitede bu bire bir olmuştur. Yani işlenebilir alanın yarısı *reserve* yarısı da serf tarlalarıdır. Bunun böyle olması, feodal rantın oluşmasıyla ilgilidir ve başka türlü olması da mümkün değildir." Yazar bu derece iddialı bir önermeyi hiçbir kaynağa dayanmadan yapabiliyor. Ama yapmak zorunda çünkü spekülatif teorisini oluşturacağı temel dayanaklardan biri budur. Önce villa büyüklüklerine değinelim. Yazar, 8. yy.'dan itibaren "villa ölçekleri sabitleşecektir" (s.136) dedikten sonra "işletmelerin çoğu 2500 hektardan büyüktür; 10.000 hektar olanına bile rastlanmaktadır." (s. 212 n.32) demekte. Çelişki bir yana, villa ölçekleri konusunda bir ortalama hesaplamak olanaksızdır. Çoğunun 2500 ha.'dan büyük olduğunu söylemek ise desteksiz bir atıştan başka birşey değildir. (Yazarın kaynaklar arasında saydığı M.Bloch'u -1968, s.336- daha iyi okumasını salık veririz). Biz yelpazeyi genişletelim: Villa ölçekleri 40 hatta 20 hektardan 18.600 hektara kadar değişebilmektedir![29] Bu büyük farklılıkların işletme biçimlerindeki farklılıkları da beraberinde getireceğine kuşku yok. Kral Sofu Louis'nin kızı Gisèle'in çeyizini oluşturan bilinen en büyük (18.600 ha.'lık veya 186.000 dönümlük) *villa*'nın ne kadarının işlenebildiğini kestirebilmek bile sorun. Biz bilinebilen örnekler üzerinde duralım. Koru veya ormanı da kattığımız zaman *reserve* alanının birçok durumda (her zaman değil) manse'ların toplam alanına yakın bir genişliğe ulaştığını söyleyebiliriz. Sadece işlenen

---

eski statü farkları genellikle XI.-XII. yy.'larda da korunmuştur. Fransa'da dahi, topraksız serflerin XI. yy.'da birdenbire kaybolmadığı gerçek. Ayrıca yeni toplumsal farklılaşmaların sürekli ürediği bir toplumsal dinamizm ortasında olunduğu unutulmamalı.

[29] G.Fourquin (1971), 67; E.Perroy (1961), 122.

toprakları ele aldığımızda ise (*terra arabilis), reserve* oranının 1/4 ile 1/2 arasında değiştiği görülecektir. Bu oran genellikle yüzlerce hektarlık bir alana tekabül etmekte, gerçekte ise 14 hektardan 1.000 hektara kadar değişebilmektedir.[30] Bire birlik bir orantının ne denli zorlama olduğunu bir kez daha vurgulayalım. Esasen sınırlı bir alanda geçerli olan "klasik" domanial rejim, bir de sadece bire birlik oranın yaklaşık olarak tuttuğu villa'lara indirgenirse, bölgesel bütünlük bile gösteremeyen birkaç adacık üzerinde feodalizm teorisi inşa edilmiş olur. Cermanya, Lombardiya ve hatta Paris havzasının senyörlüklerini incelemeye aldıktan sonra, G.Duby şöyle diyor: "Karolenjiyen çağın tarımsal ekonomisinin ister istemez çok hipotetik olarak yeniden inşasında "domanial rejimin" özü yapılan çiftleri domaine'e bağlayan angarya bağına, köylü "evreleri" ile efendininki arasındaki emek ortaklığına, belirleyici bir yer atfetmek ihtiyatlı bir yol mudur? Birçok bölgede, bu tür bir işletme rejiminin, hiç tanınmıyor olmasa da, en azından tamamen istisna olduğu görülmektedir"[31] Başka bir ünlü tarihçiye de kulak verilim: "Feodalite, Karolenjiyen çağlarda filizlenme halindedir; ama bin yılı civarında (yani XI. yy. eşiğinde) serpilir."[32] Bu tarihçiler yazarımızın pek itibar etmediği Marksist tarihçilerden de değillerdir.

Feodal mülkiyet biçimi

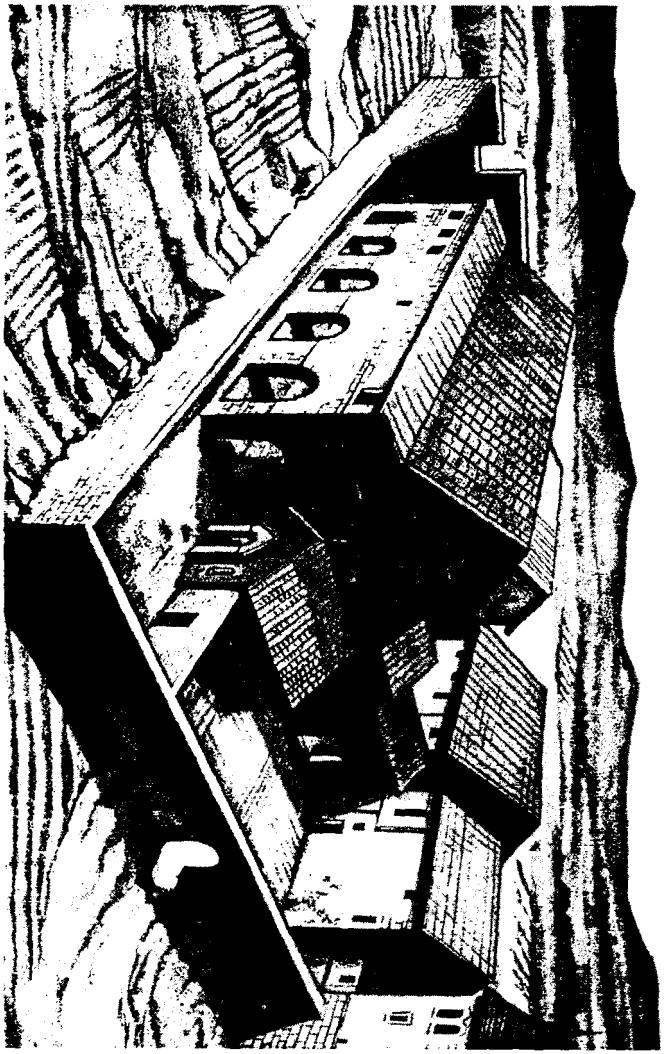
Sözü gene J.Le Goff'a verelim: "Batı Ortaçağı insanlarının çoğunun ufku, bazen yaşamları boyunca, bir orman kıyısından öteye geçmiyorsa da, Ortaçağ toplumunu yerleşik, hareketsiz, korularla kuşatılmış toprak köşelerine bağlı olarak tahayyül etmemek gerekir. Orta Çağ insanlarının hareketliliği aşırı ve şaşırtıcı

---

[30] G.Fourquin, 69 ve J.Imbert - H.Legoherel, 127.

[31] G.Duby (1962), cl, 122-123.

[32] J.Le Goff (1967), 124.

VII. yy.'da bir manastırın ve çevresinin toplu görünüşü

olmuştur. Bu, açıklanır bir şeydir. Maddî veya psikolojik gerçeklik olarak mülkiyet, Orta Çağda hemen hemen bilinmemektedir. Köylüden senyöre kadar her birey, her aile genişliği değişen geçici tasarruf veya yararlanma haklarına sahiptir. Herkes, üstünde, kendisini şiddet yoluyla toprağından - köylü çifti veya senyoryal fief- edecek bir efendi veya hak sahibine bağlı olmakla kalmaz sadece, ama bizzat hukuk da senyöre serfin veya vasalin toprağını - bir eşdeğerini (bazen ilkinden çok uzakta) vermek koşuluyla- alma yasal olanağını tanır"[33] Bu konuya yukarıdaki ayırımlarda değindiğimiz için geçiyoruz.

Şimdi diğer üretim araçlarının, iş araçlarının durumuna gelelim. Kılıçbay, sağa-sola çattığı bir dipnotunu (s. 232 n. 98, ayrıca bkz. s. 233-235 ve 211) şöyle noktalar: "Ancak çözülme döneminde kiracı çiftçi üretim aracına sahip olmuştur. Bunun dışında, doğrudan üreticinin üretim aracına sahip olduğuna dair bir örnek yoktur." Yazarımızın feodalizmi bütünüyle alt-üst etmesi için bunu da alt-üst etmesi gerekmektedir.

İlk önce, serfin üretim aracına sahip olmasının maddî koşullarını belirleyelim. Ele alınan dönemde (IX. ve X. yy.'lar) serfin kullandığı iş araçları, genellikle tarım emekçisinin bizzat kolayca imal edilebileceği türden basit tahta araçlardır. Bunların senyörün işliklerinde üretilip köylüye satılması veya emanet edilmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Demir pek az kullanıldığı gibi, *reserve*'lerde demir pulluk kullanan henüz az sayıdaki villa'larda da demir işletme işlikleri son derece istisnaidir.[34]

---

[33] Aynı yerde, 172.

[34] G.Duby (1962), C. 1, 74-78; J.Le Goff (1967), 258-262. XII. yy. İngiltere'sinde **reserve**'e ait pulluk-çeki hayvanı sayısı, bu bir tekel oluşturmamakla birlikte, çok daha fazladır. (Duby, C. 2, 431) Ancak İngiltere, genel Avrupa feodalizmi incelemeleri için ayrıksı bir örnek oluşturur.

Bununla birlikte, iş araçlarına sahip olma bakımından farklı statülerdeki serflerin farklı konumları söz konusudur. *Servile* statüdeki serflerin yükümlülükleri esas olarak el emeği türünde angaryalara denk düştüğünden, bunların ilke olarak çeki hayvanları ve saban gibi önemli iş araçlarına sahip olmaları gerekli değildir. Erken Ortaçağda tarımsal araç donanımı, Kuzey'in ağır, nemli ve derin topraklarına uygun olmadığından, Akdeniz kökenli karasabanın toprağı alt-üst etmeden ve havalandırmadan çizdiği çizgiler yeterli değildir. Bu yüzden sabanla sürme işlemini mutlaka takviye edilmesi gerekir. Bunun için, el aletleri ile (çapa) donanmış *serviles* ve topraksız serflerin bir bahçe tarımı yaparcasına sürme işlemini tamamlamaları gerekir.[35] Bu dönemdeki ağır bedensel yükümlülüklerin temel nedeni işte budur. Buna karşılık, farklı bir ekonomik ve hukuki düzeyde olan özgür kökenli serfler, *tüm* iş araçlarına (çeki hayvanları ve saban dahil) sahiptirler. Esasen bunlara düşen mevsimlik angarya hizmetleri, kol emeği türünden olmayıp, sabana veya arabaya koşulmuş hayvanlarıyla sürme ve taşıma işlemlerine vazgeçilmez bir destek olma şeklindedir. *Reserve*'in teknik donanımına çok önemli katkıları olan bu serflerin, hayvan beslemeye de elverecek oldukça geniş manse'lara sahip olmaları anlamsız değildir. Bu iş araçlarının köylü çiftlerinde olduğu kadar *reserve*'in hizmetinde çalıştıkları zamanlarda da yıprandıkları açıktır. Aşınma ve yıpranma maliyeti de araçların sahibi köylüye aittir.[36]

2.8. FEODALİTENİN ÇÖZÜLÜŞÜ VE KILIÇBAY TEORİSİNİN SONU

Kılıçbay, "teorisini" emeğin toprağa göre nispî kıtlığına dayandırdığından, feodalitenin "çözülüşünü" açıklamak için de başka

[35] G.Fourquin (1971), 36; G.Duby, C. 1, 92; E.Perroy (1961), 251-252.
[36] G.Duby, C. 1, 92-105-106; G.Fourquin, 53-75.

neden aramasına gerek kalmayacaktır ve zaten arasa da, önceki sınırlı varsayımları yüzünden, bulamayacaktır. Her şey "12. ilâ 14. yy.'lar arasından Avrupa'da yaşanan nüfus artışına", dolayısıyla, tersine bir gelişmeyle, "toprağın emeğe göre nispî kıtlığı"nın hakim olmasına bağlanacaktır. (s. 222 vd). Ancak bu iddianın yetersizliğinin farkına varır ve şu bahaneye sarılır: "Feodalitenin çözülmesini nüfus dengeleriyle açıklamak istemiyoruz. Zaten feodalitenin çözülmesinin incelenmesi bu çalışmanın kapsamının dışındadır" (s.223 n.74). Kılıçbay, görüldüğü gibi, nüfus artışını bağımsız bir değişken olarak alarak Pirenne'le buluşmaktadır. Ancak, "feodal" dediği kısa dönemin sınırlarını biraz olsun genişletebilmek için, başka bir önemli önermesinin (emek rantın XI. yy.'dan sonra azalması) çiğnenmesi pahasına, nüfus artışını XII. yy. sonrasına yerleştirir. (Oysa Pirenne nüfus hareketindeki yeni dinamizmi, doğru olarak X. yy. sonuna koyar). Bu da yetmez, "12. yy.'ın başında nispî anlamda toprak o kadar bol, emek o kadar kıttır ki, toprağın belirli bir değişim değeri bile yoktur" (s. 223 n.72) diyerek gerçeklerle bir kez daha ters düşmek pahasına XII. yy'ı da zorlar.

Nüfus konusuna tekrar dönerek şu saptamaları yapalım: 1) Batı Avrupa nüfus X. ve XIV. yy.'lar arasında iki kat artmıştır. X. yy. öncesinde de nüfus artışının yaşandığı ve bunun ihmal edilir düzeylerde olmadığı, birbirleriyle uyuşan yeni nüfus tahminlerinden çıkan önemli bir sonuçtur: "J.C.Russell'e göre, Batı Avrupa'nın nüfusu 600'lere doğru 14,7 milyon iken 950'de 22,6 milyona ve 1348'deki Büyük Veba salgınından önce 54,4 milyona çıkmıştır. M.K.Bennett'e göre, artış, tüm Avrupa için, 700'e doğru 27 milyondan bin yılında 42'ye ve 1300'de 73 milyona ulaşmaktadır".[37] Esasen, Karolenjiyen dönemdeki çok yönlü atılımın, bir nüfus artışıyla desteklenmeden söz konusu olamayacağına tarihçiler dikkat çekmektedirler.

---

[37] J.Le Goff (1967) 92; XI. yy. sonrası nüfus artışı için ayrıca bkz. G.Duby, C. 1, 211-215.

2) Herşeye rağmen, X. yy. öncesinde ve sonrasında da nüfus büyüklüğünün sınırlı olduğu görülmektedir. Ancak birim alan başına nüfus yoğunluğu hesapları yaparak feodal üretim tarzının nüfus yasasına varılamaz. Birinci dönemde, emek gücüne duyulan büyük gereksinme sonucu, görece çok yoğun nüfuslu köyler ve villalar, bütünüyle boş alanlarla tezat teşkil edebilmiştir.[38] Üretici güçlerin veri düzeyinde ise, toprağın görece bol olduğunu savunmak mümkün değildir. Nitekim, X.yy. sonundan itibaren hem yeni toprakların üretime açılmasını hem de nüfus artışını mümkün kılan, teknik üretici güçlerin genel düzeyinin yükselmesi temelinde üretim artışları ve bu gelişmenin yeniden hız verdiği nüfus artışı/teknik gelişme/işlenebilen toprak alanının genişlemesidir. Bu sarmal hareket kentsel ve ticari gelişmeyi de harekete geçirerek büyümüş ve feodalite yeni bir dengeye vararak kendisini yenilemiş ve ilk defa tüm toplumu kucaklayacak bir güce erişebilmiştir.

Kılıçbay, "feodal üretim tarzı teknolojik iyileşmeyi dışlar" (s.216 n.50) anlayışına mutlaka sarılması gerektiğinden, gerek teknolojik iyileşmeyi gerekse de yeni toprakların tarıma açılmasını XII. ve XIII. yy.'lara yerleştirerek (s.169-170, n.139-140) sadece feodaliteyi değil, XI. yy.'dan sonraki tüm görünür değişmeleri de (kentler, ticaret, nüfus gibi) açıklayamaz duruma düşer. Ama yazar, kapitalizmi de, önceden hiçbir birikime (hem üretici güçler genel düzeyinin yükselişi anlamında hem de saf anlamında; çünkü yazarımız serfler için hiçbir birikim olanağını ve hiçbir servet farklılaşmasını kabul etmez) izin vermeden XIII. yy.'dan itibaren başlatmakta sakınca görmez. (s.79). Aslında yazar, kentsel gelişmeyi de kapitalist ilişkilerin doğmaya başlamasıyla ilişkilendirerek

[38] G.Duby, C. 1, 79, 142, 153, 213. Kılıçbay, emeğin kıt, toprağın bol, dolayısıyla yeni toprak açmalarının (XII. yy. öncesi) görülmediğini söyler. Oysa, V.-X.yy.'lar arasında toprak açmaları, XII.yy. ile karşılaştırılamayacak ölçüde olsa da, hep görülmüştür. Yeni villaların oluşumunun, eski köyleri yutmak yanında, bir kaynağı da budur. Bkz: G.Fourquin (1971), 28-33, 64; J.Imbert ve H.Legoherel, 127, 129 ve Duby, aynı yerde.

(s.230 n.95), kapitalizmi XI. yy.'a kadar götürmekte ve farkında olmadan kendi kendisini ve Pirenne'i aşmaktadır.

Kılıçbay'ın Osmanlı toplumsal formasyonunu daha iyi açıklayabilmek için ele alıp değerli katkılarını esirgemediği feodal toplum örneğini yeterince aydınlatıcı bulabilirsiniz. Biz de bunu düşünerek bu konuya iki cümleyle değineceğiz sadece. Yazar, Osmanlı toplumunu "kendi kendisinden başkasına benzemez" diye tanımlayan akademik Osmanlı tarihçilerinden daha yeni bir şey söylemez. 50 yıldır yinelenen görüşlere tek "katkısı" tarihçilerin saptadığı nüfus büyüklüklerini kendisine göre serbest vezin yorumlayarak Osmanlı'da feodalitenin aksine, nüfus/toprak ilişkisinin nüfus bol — toprak kıt şeklinde belirdiğini, bu nedenle de feodaliteye geçilemediğini savunmasıdır. Anımsatmak için söyleyelim; Ö.L. Barkan'ın 1520 - 1535 yıllarının Osmanlı İmparatorluğu nüfus tahrirlerinden çıkardığı sonuçlar, İmparatorluğun Asya ve Avrupa topraklarının toplam 11.4 milyonluk bir nüfus barındırdığı; bunun Asya yakasında kalan bölümünün (Musul'a kadar) 5,7 milyon olduğudur.[39] Bu son rakam Fransa'nın bugünkü sınırları içinde X.yy.'da barındırdığı nüfustan hayli küçüktür ve Cumhuriyet dönemimizin başındaki sınırlı nüfustan bile üç kat daha azdır ama bunlar yazarımızın modelini istediği gibi kurgulamasına engel teşkil etmez. Kılıçbay, türlü küçük ayrıntılar çerçevesinde döndürdüğü Osmanlı incelemesinde, konuyu açıkladığından fazla karanlığa boğarak sonuçta kocaman bir soru işaretine varır. Hep feodalleşmenin ilerlediği bölgeler, kurumlar vardır ama zinhar feodal

---

[39] Ö.L.Barkan, "Tarihi demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi", **Türkiyat Mecmuası,** 1953/X, 1-26, özellikle 11-17; aynı yazar, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siecles", **JESHO,** 1957/I, 9-36; aynı yazarın aynı konuda birçok makalesi bulunmaktadır.

üretim tarzı yoktur.[40] Sonuçta "Osmanlı üretim tarzı"nı keşfederek bilim dünyasına yeni bir armağan sunar.

Kılıçbay'ın akademik tarihçi çevrelerden "hakettiği" ve herhalde beklediği aferini alıp almadığını bilmiyoruz ama kesin olan birşey varsa o da kendisinin eski ve yeni çarpıtmaları süsleyip aktarmaktan başka yeni hiçbir şey getirmediğidir.

2.9. SONSÖZ

Kitabında ve kitap/makale eleştirilerinde,[41] son derece iddialı bir tutumla, tarih ve feodalizm üzerine ders vermeye kendisini pek yetkili gören ve bunu benimsetmeye çalışan yazarımız, "tarihin amatörlüğe tahammülü yoktur" özdeyişini ileri sürerek, bunun "mevhum-u muhalifini" yani "profesyonel tarihçiliği" kendisine yakıştırmaktadır. Tevazu ile arası pek iyi olmadığı anlaşılan yazarın "tarihçiliği"nin değerlendirilmesini okuyuculara bırakırken, vecizesine şu eklemeyi yapmamıza izin vermesini diliyoruz: Tarihin tahrifçiliğe ve spekülasyona hiç tahammülü yoktur.

Son olarak şunu söyleyelim: Son derece basite indirgeme, gerçek ve tarih dışına düşme pahasına model oluşturma çabaları, biraz karmaşıklaştırılan bir sunumla, bol kaynak göstermekle ve en ikna olmazları da iknaya yönelik belirli terminolojiyi kullanmakla, etkileyici olmayı başarabilir. Hipotetik varsayımlar ve her şeyi modele uydurma, uymayanları dışlama anlayışı için, iktisat bili-

---

[40] Kılıçbay'ın her yerde tekrarladığı "feodalleşme eğilimi"ni, yarım yüzyıl öncesinin Barkan imzalı yazılarında "derebeylik temayülleri" biçiminde, belki daha az uygun bir terminolojiyle bulabilirsiniz: (Bk. Ö.L.Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", **Toplu Eserler I,** İstanbul, Gözlem y., 1980, s. 757. (Makalenin ilk yayınlandığı yer: **Ülkü Mecmuası,** 1937-1938/IX ve X. ciltler.

[41] Bkz. **Ekonomik Yaklaşım,** 1981/II/6; **İletişim**, 1982/4; **Yarın,** Temmuz 1983; **Cumhuriyet**, 15 Eylül 1983.

minde de görüldüğü gibi, elbette her türlü spekülatif modelleştirmenin yolu açıktır. Ama bütün bunlardan bilim yapılabilmesi, tarih biliminin, iktisat tarihi disiplininin bunlardan bir şey kazanması mümkün değildir.

Temel açıklamalara yer veremeden ele aldığımız konular, bir yığın yabancı sözcüğün de zorunlu kullanımıyla, bunlarla ilk kez karşılaşan okuyucunun sabrını zorlamış olabilir. Bu eleştiri yazısını biraz sert bulanlar da olabilir; ama belirtelim ki, eleştirinin dozu her zaman eleştirilenin kendi üslup ve iddialılığı ölçüsüne göre ayarlanır. Okuyucunun, kendisine sunulan kitap ve yazılar hakkında en geniş değerlendirmelere ulaşma hakkına da artık gereken saygının gösterilmesi gerektiğine inanıyoruz.

Bir makalenin sınırlılığı içinde feodalizm konusunun tüketilmeyeceği açıktır. Bu eleştiri yazısı, bilimsel düzeyin ve titizliğin ne olması gerektiği konusunda bir fikir verebilmişse ve okuyucuyu yeni okumalara yöneltecek bir ilgiyi harekete geçirebilirse görevini yeterince yapmış sayılacaktır.

3. FEODALİZM TARTIŞMALARINDA İLERİ BİR ADIM: *KABİLEDEN FEODALİZME*

H. Berktay'ın *Kabileden feodalizme* (Kaynak Yn., 1983) adlı kitabı, feodalizm konusunda günümüzün en geçerli değerlendirmelerini yapmış olan çağdaş tarihçilerin yorumları ışığında feodal üretim tarzının (F.Ü.T) özüne inen önemli bir çalışma. Uzun döneme yayıldığı anlaşılan bir birikiminin, ciddi ve titiz çalışmaların, sağlam bir kavrayışın ürünü.

Berktay, "Önsöz"'ünde şöyle diyor: "Ana temam, kabile toplumuyla kapitalizm arasındaki esas ve en evrensel üretim tarzını feodalizmin meydana getirdiği, fakat insanlığın feodalizme geçişinin ve çeşitli feodalizmlerin gelişmesinin eşitsiz bir çok-çizgililik

içinde gerçekleştiği; dünyanın pek çok köşesinde, eski kollektivizmin doğrudan doğruya feodalizm yönünde (değişik tempolarda) çözülmesine karşılık, sadece bir yerde araya köleci bir aşamanın girdiği bunun da Akdeniz bölgesinin özel koşullarıyla ilgili olduğudur. Bu sentezi, iki önemli yan fikir: a) ayrı bir "Asyatik" *üretim tarzının* mevcut olmadığı; b) XV. - XVI. yüzyıl Osmanlı toplumunun da feodal üretim tarzına dayandığı önermeleri destekliyor" (s.12). H.Berktay, tarihöncesinin ve İlkçağ'ın ilkel topluluk ve köleci toplumlarını, dilimize de çevrilen G.Thomson'un[42] rehberliğinde incelemekte ve buradan da, M. Bloch ve G. Duby gibi son elli yılın en önemli Avrupa Ortaçağı tarihçilerinin izini sürerek "genel bir feodalizm teorisinin anahatlarını" ortaya koymaya çalışmaktadır. M.Bloch'un yakında dilimize de çevrilen son kapsamlı çalışmasından[43] Berktay'ın haklı olarak daha önemli gördüğü ilk önemli eserinden[44] aktardığı, "kabile veya klan reislerinin manor lordluğuna dönüşmesinin oldukça basit mesele olduğu" (s. 268-269, 351) görüşünün de gösterdiği gibi, feodalizmin salt Roma toplumunun dönüşümünden türeyen Batı Avrupa'ya özgü partiküler bir tarz olmadığı, çok sayıda tarihçinin öteden beri dikkatleri çekmeye çalıştığı bir husustur.

Tartışmacı bir yaklaşımı hiç elden bırakmayan H.Berktay, feodalizmin ne olup ne olmadığı konusunda çok aydınlatıcı bir yaklaşım sunmaktadır. Feodalizm konusundaki yanılgıların (aşırı

---

[42] G.Thomson, **İnsanın özü**, İstanbul, Payel yn., 1976 ve 1979; aynı yazar, **Tarih öncesi Ege-1**, İstanbul, Payel yn., 1983. Bu kaynaklardan özellikle ikincisiyle birlikte okunursa **Kabileden feodalizme**'nin daha iyi anlaşılacağı kanısındayız.

[43] M.Bloch (1968/1939); Türkçe'si, **Feodal toplum,** Ankara, Savaş yn., Ekim 1983. Bu çeviri konusunda şimdilik, baştaki ilk iki sunuş yazısı olmasa daha iyi olurdu demekle yetineceğiz.

[44] M.Bloch **Les caractères originaux de l'histoire rurale française,** Paris Lib. Armand-Colin, 1964. İlk yayını: 1931.

ampirisist ve bilinemezci görüşlerin, dar hukuksal formalist yorumun, ekonomik temele ilişkin hatâların, feodal ekonomiyi doğal ekonomiye eşitleyen görüşlerin) sergilendiği sayfaların (s. 279-327) yanısıra üretim tarzı kavramını üstyapıyı da içeren daha geniş kapsamdaki soyut toplumsal formasyon kavramıyla yanlış olarak özdeşleştirmeden, Asya üretim tarzının teorik olarak savunulmayacağını ve Osmanlı toplumuna uygulanamayacağını vurgulayan görüşleri de çok uyarıcıdır[45] (s. 35-43, özellikle n. 42; ayrıca s. 303).

Kabileden feodalizme'nin, her kitap için olabileceği gibi, eleştirilmesi gereken yanları da yok değil. Bu çalışmada göze çarpan aksaklıklar, kanımızca büyük ölçüde yazarın çeşitli zamanlarda kaleme alınmış ders notlarının çok kısa bir sürede yayına hazırlanmasından kaynaklanmakta. Bu durum, bazı tekrarlara, kitabın sistematiğinin yer yer aksamasına, doğru yapılan saptamaların bazen aceleye getirilerek hatalı veya yetersiz açıklamalara dönüşmesine yol açabilmiş. Burada bunlara kısaca değinirken, ileriye dönük bazı öneriler de oluşturmaya çalışacağız.

Bir sentez çalışmasının çok geniş bir tarihsel kesit üzerine yayılmasının yadırganacak yanı yoktur. Belirli bir tez etrafında yoğunlaştığı sürece bunun açık üstünlükleri olduğu da söylenebilir. (Berktay'ın çalışması da bu türdendir). Ancak bu tür ele alışların belirli sakıncaları taşıması da kaçınılmazdır. Sosyoekonomik evrimin önemli bazı uğrakları ya tamamen bir kenara bırakılacak

---

[45] Üretim tarzı ile üstyapının karşılıklı etkileşimlerini karşılayan soyut bir kavram ("ekonomik ve toplumsal formasyon" kavramı) varken, bunum yalnızca bir yönüyle yani somut toplum tipleri için kullanılması alışkanlığı, analiz araçlarını yoksullaştırmaktadır. Bu konuda Emilio Sereni'ye başvurabilir: "La catégorie de formation économique et sociale", **La Pensée,** Ekim 1971/159, 3-49. Bu makalenin Fransa'da yol açtığı tartışma ve katkılar aynı dergiden izlenebilir: s. 50-106. (M.A. Kılıçbay da, yöntemi gereği, üretim tarzı kavramını üstyapıyı da içerecek bir genişlikte kullanmaktadır).

veya yeterince işlenemeyecektir (Berktay bunun bilincindedir: s.12).

Kabile toplumunun çözülmesinin genel olarak feodalizme doğru bir evrimi öne çıkardığı ve bunun köleciliğe doğru olan yönelişten çok daha evrensel olduğu tezi bugün Berktay'ın da dediği gibi, bir çok tarihçinin dikkatlerini yoğunlaştırdığı bir araştırma ekseni olabilmiştir. Biz bu tezin, Berktay'ın biraz aceleci olarak verdiği hükmün aksine, Sovyet tarihçileri arasında da son onyıllarda giderek daha fazla taraftar bulduğunu belirtelim. Bunun en azından bir örneği, Türkçe'ye çevrilmiş olan bir derleme içinde de yer almıştır.[46] Melekechvili'de de olduğu gibi, Eski Doğu'nun erken feodal toplumları genellikle "proto-feodal" kavramıyla karşılanmakta ve Ortaçağ'ın olgun feodal toplumlarıyla birlik noktaları yanında ayrılık noktaları da belirtilmek istenmektedir. Berktay da proto-feodal kavramını benimsemekte ama feodalizmin özüne ilişkin teorik bir yaklaşım yapmak gerektiğinde, kanımızca çok haklı olarak, tüm gelişme aşama ve evreleri oldukça iyi bilinen Batı Avrupa feodalizmini analizinin çıkış noktası olarak almaktadır (s. 329-330). Gerçekten, nasıl ki İngiltere somut örneğinin incelenmesi ile genel bir kapitalizm teorisine ve kapitalizmin

---

[46] G.A. Melekechvili, "Esclavage, féodalisme et mode de production asiatique dans l'Orient ancien", in C.E.R.M.(ed)., **Sur le "mode de production asiatique**", 2. bs., Paris, E.S., 1974, 247-227 (makalenin ilk yayını, Rusça olarak 1966'da). Türkçe'si, **Asya Üretim Tarzı** içinde, İst., Ant y., 1970, 273-301. Sadece "dış tüketime" yönelik çeviri kitaplardan veya 1960'lar öncesinin yazılarından yola çıkılarak Sovyetler veya Doğu Avrupa'daki tartışmaların boyutu ve içeriği konusunda sağlam bir yargıya varılamayacağını gösteren başka makalelere de başvurabilir. Örneğin, J.Pacirka, "Discussions soviétiques", in **Recherches İnternationales** (özel sayı: **Premières sociétés de classes et mode de production asitique),** 1967/57-58. Aynı dergide yer alan V.Strouve, E.Varga, Y.Garouchiantz, Y.Semenov, N.Kolesnitski, I.Sellnow, E.C. Welskopf, vb.'nın makalelerine de başvurabilir. Keza, benzeri tartışmalar için aynı derginin 84'üncü (1975) sayısına da bakılabilir: **Formes d'éxploitation du travail et rapports sociau dans l'Antiquité classique.**

ekonomik yasalarına ulaşılması öteki kapitalist toplumların ve bunların özgüllüklerinin incelenmesine engel olmamışsa, Batı Avrupa feodalizminden yola çıkılarak oluşturulacak bir feodalizm teorisi de feodalizmin almaşık varyasyon ve biçimlerinin yok sayılması anlamında değildir. Bizzat Batı Avrupa feodalizmi de bu varyasyonlardan -üstelik türdeş olmayan- birisidir. Yalnız, proto-feodal olarak tanımladığımız toplumlar konusunda daha fazla güçlükle karşılaşılacağı da açıktır. Protofeodalizmin görece özerk ve özgün karakterini ve gelişme dinamiklerini aydınlatma çabaları ve bu konuda atılacak her yeni adım bu yüzden büyük değer taşımaktadır.[47] "Her feodal toplum için diğerleriyle ortak maddî temeller"in belirlenmesi, örneğin "belli bir teknik eşiğin" (s.233) ortak alınması, Mezopotamya örnekleriyle XI. yy. sonrası Batı Avrupa ve XV. - XVI. yy.'ların Osmanlı toplumları açısından bir genellemeye varılmak gerektiğinde bazı güçlükleri ortaya çıkarabileceğinden, proto-feodalizm kavramının geliştirilmesi kanımızca önemli bir araştırma alanı olarak ortada durmaktadır.

Daha mütevazi bir takım alanlarda ise *Kabileden feodalizme*'nin şimdiden geliştirilebileceği inancındayız. Modelleştirme arayışında temel alınan Batı Avrupa'da (özellikle kıta Avrupa'sında) F.Ü.T'nın gelişimini açıklayabilmek ve bunun için de, her üretim tarzını somuta uygulamada yapılması gerektiği gibi, üretim tarzını kendi içinde görece özerk alt aşamalar halinde kavramak/incelemek ve bir aşamadan diğerine (bilhassa şekillenme aşamasından olgunluk aşamasına) geçişin nedenlerini sistemli olarak açıklayabilmek önem taşımaktadır. Bu yönde bir çabanın

---

[47] Farklı yaklaşımların ürünleri olmakla birlikte, Mısır -Mezopotamya-İran-Çin örneklerini vassallık ve serflik gibi feodal sistemin kurumları açısından inceleyen şu makaleler derlemesi (özellikle J.Pirenne'in çok sayıda makalesi ile G.Cardascia'nın yazısı) ilginç başvuru kaynakları olarak değerlendirilebilir: Recueil de la Société Jean Bodin, **Les liens de vassalités et lés immunités,** genişletilmiş 2. bs., Brüksel, Ed. de la Lib. Encyclopedique, 1958 (ilk yayını: 1936). Derlemenin 1961, 1968 ve 1969 yıllarında da bakılabilir.

F.Ü.T'nın evrensel yasalarının bulunup çıkarılması veya sistemleştirilmesinde önemli katkılar sağlayacağı da söylenebilir.

Üretim araçları üzerindeki mülkiyet biçimlerinin üretim ilişkilerinin tanımlanmasında oynadığı merkezi rol (bkz. *Üretim Tarzı Kavramı ve Feodalizm* bölümü) ve salt hukuksal/siyasal ilişkiler çerçevesinde kavranamayacakları gerçeği sayfa 309-317'deki tartışmaları izleyebilmek için, yer yer değinildiğinden (s. 331 ve 346) daha geniş ve bütünsel bir yaklaşım içinde ele alınabilirdi kanısındayız. Keza, feodalizmin özüne ilişkin tespitlerin geliştirileceğini beklerken (s. 332 vd.), yazarın tekrar feodalizm ve Osmanlı toplumu konusundaki aykırı görüşlerle hesaplaşmaya girişmesinde görüldüğü gibi (bunlar gereksizdir ve ilginç değildir demiyoruz) çalışmanın sistematiğini aksatan yerler, ders notlarından kitaba geçişte giderilemez miydi sorusunu akla getirmektedir.

Bize göre yetersiz işlenen konular arasında kullanım değeri üretimine ayrılan sayfaları (s. 122-126); ve değişim değeri üretimini, genellikle sıkça yapılan bir hatayla, çok kolayca pazar için üretimle özdeşleştirici bir anlayışı gösterebiliriz. Öte yandan, Roma'nın işlenmesinde M. Selik'in konuyla dolaylı ilgisi olan el kitabına[48] fazla bağlı kalınması (s. 202-215), *kolon*'un evriminin yeterince izlenmemiş olması (s. 239-241) bu boyutta bir kitapta göze çarpan yetersizlikler.[49]

Bizim paylaşmadığımız bir görüş ise, "ürün rantın ne köleliğin ve ne de kapitalizmin bir unsuru olmayıp sadece feodalizmin

---

[48] M.Selik, **100 Soruda İktisadi Doktrinler Tarihi**, İstanbul, Gerçek yn., 1973.

[49] Köleci üretim tarzının çözülüşü ve kolonluğun gelişmesi problemlerinin aydınlatılmasının yeni araştırmaların temel sorularını oluşturduğunu ve 1970'lere kadar özellikle Doğu tarihçilerinin bu sorulara yanıt aradığının tesbiti için, bkz: P.Levèque, "Problèmes théoriques de l'histoire et sociétés antiques", in N.C. (ed.), **Aujourd'hui l'Histoire,** Paris, E.S., 1974, 89 (s. 71-93).

ayrılmaz bir özelliğini meydana getirdiği ve ürün rantın gözlendiği hemen her zaman ve mekân diliminde, dar bir yörede gözleniyorsa sırf o dar yörede, ne kadar gözleniyorsa o kadarıyla, bir parça feodalizmden; feodal, protofeodal ya da yarı-feodal bir ilişkinin varlığından şüphe edebiliriz" görüşü (s. 343). Özellikle günümüze aktarıldığında ve ortaklık ilişkisinin her türüyle ilişkilendirildiğinde, bu önermenin yanıltıcı sonuçlara varması mümkündür. Ortakçılık, feodalizmin çözülüş ve geçiş aşamalarının ortaya çıkardığı ama belirli bir dönüşüme uğrayarak kapitalizmde de varlığını koruyabilmiş bir kurumdur. Büyük toprak sahibiyle küçük üreticiyi şu veya bu derecedeki kişisel bağımlılık ilişkileri içinde karşı karşıya getirmeyen ortakçılık ilişkilerinin yarı-feodal ilişkiler kapsamında ele alınması, feodal rant kavramıyla da uyuşmamaktadır. Kapitalizmin ileri evrelerinde bile (örneğin bugünkü Fransa'da) varlığını sürdürebilen ortakçılık türünde, ürünün paylaşılması usulü, artık feodal ekonomide olduğu gibi sadece toprak üzerindeki hakları dolayısıyla toprak beyine ödenen bir yükümlülük değil, ama toprak sahibinin yatırdığı sermayenin de kısmî karşılığı olabilmektedir.[50]

Berktay'ın Pirenne üzerine gerek kitabında gerekse de *Yapıt* dergisinin Ekim 1983 sayısında sergilenen ve ilginç bir rastlantı olarak bizim aynı ayın *Bilim* ve *Sanat*'ında yayınlanan yazımızla hemen hemen tam bir paralellik içinde olan görüşleri, doğruya ulaşmakta doğru yöntem ve kavrayışların belirleyiciliğini göstermektedir kanısındayız. Berktay'ın Pirenne konusunda, özle ilgili olmamakla birlikte, bazan yanılgıya düşmesinin ise kitabının hazırlanış koşullarından kaynaklandığını sanıyoruz.[51] Örneğin,

---

[50] Çeşitli ortakçılık ilişkileri konusunda K.Boratav'ın incelemelerine başvurulabilir.

[51] Başka bir karışıklık da, Fransız deyimi olan "aşağı" Ortaçağ deyimini, İngilizce'nin "Erken Ortaçağ" deyimi ile karşılamakta ortaya çıkıyor (keza, Yukarı Ortaçağ = Geç Ortaçağ?; bkz.s. 120 vb.). Oysa Yukarı Ortaçağ = Erken Ortaçağ ve Aşağı Ortaçağ = Geç Ortaçağ olması gerekmektedir.

"Pirenne, Batı Avrupa feodalizminin doğuşunu, VIII. yy.'da başlayan Viking, Arap ve Macar akınlarının tahribatı yüzünden, Antik ticaretin *sönmesine* eşitler" (s. 234); veya başka bir yerde, "H.Pirenne'e göre (...) ilkçağ dünya ticareti, önce Cermen istilâsının ilk dalgası (V. yy.'ı kastederek) .... ile kesintiye uğramıştır." (s. 289) derken, yanlış bir değerlendirmeye düşmektedir. Pirenne, V. yy.'daki Cermen istilasının Akdeniz ticaretini kesintiye uğratmadığını, bu ticarette bir kopuşun ve Batı Avrupa'da "içe kapanışın" ancak VII.-VIII. yy.larda Arap istilasının etkisiyle ortaya çıktığını savunmuştur. Viking (Norman) saldırıları ise IX. yy.'da ve özellikle bu yüzyılın ikinci yarısında yer almaktadır. Karpatları ancak 896 da aşan Macarların saldırıları ise X. yy'ın ilk yarısında etkili olmuştur. Norman ve Macar saldırıları Pirenne için, feodalleşmeyi başlatıcı değil kentsel-ticari yaşama son darbeyi vurarak hızlandırıcı etkenler olmuştur. Zaten, ona göre, saldırıların durduğu yüzyılın (X. yy) hemen sonuna doğru yeniden canlanma belirtileri başlamıştır.

Yukarıda üzerinde durduğumuz aksamaların boyutu, *"Kabileden feodalizme*'nin ortaya çıkışını geciktirerek böyle bir çalışmayı daha fazla beklemeyi haklı çıkaracak ölçüde değildir. Eleştirilerimiz, daha ziyade, belki ilerde düşünülebilecek bir ikinci baskı için yönlendirici olarak kabul edilebilir. H.Berktay'ın çalışması, çözümleyici ve tartışmacı bir yaklaşımla özellikle XIX. ve XX. yy. Batı Ortaçağ tarihçiliğinin aşılmış tezleri yanında önemli yeni katkılarını da Türk okuyucusu önüne getiren ve ülkemizdeki feodalizm tartışmaları için kanımızca artık gerisinde kalınamayacak yeni bir başlangıç noktası oluşturan[52], üzerinde önemle durulması gereken bir çalışmadır.

---

[52] **Yarın**'ın Kasım 1983'teki *Tarih* sayısında yer alan ve örneğin, "köleliği kaldıran şey... makinenin ta kendisidir" diyen veya feodal ekonomiyi "doğal iktisada" bağlayan (vb., vb.) A. Timuçin'in yazısı, bize göre bu noktanın hayli gerisindedir.

HZ. MUHAMMED VE CHARLEMAGNE

1. KONUNUN ÇERÇEVESİ

Hz. Muhammed ve Charlemagne H. Pirenne'in son iki yılda dilimize kazandırılan üçüncü kitabı oluyor. Bu ilgi öncelikle Pirenne üstadın adının Avrupa Ortaçağ tarihçiliğinin büyük isimleri arasına unutulmaz biçimde yazılmış olmasından kaynaklanıyor. Kuşkusuz Avrupa ve kendi Ortaçağımızı daha yakından tanıyıp kavramak isteyen okur sayımızın çoğalması da ünlü tarihçilerin eserlerinin Türkçe'ye kazandırılmasını mümkün kılıyor.

Ancak, açıkçası, yayıncılarımızın Pirenne'e gösterdikleri ilgi, gecikmiş bir ilgi olmaktan kurtulamıyor. Üstelik, son yıllarda Türkçe'ye çevrilen bu konudaki dört eserden üçünün aynı tarihçiye ait olması, okurlarımızın neredeyse tek kaynaktan beslenmelerine yol açıyor. Avrupa Ortaçağı ve feodalizmin oluşma ve çözülmesi üzerine Pirenne'in ileri sürdüğü çok özgün ve sarsıcı görüşlerin bugün Ortaçağ tarihçiliğinin gündeminden düşmüş olması ise, tek kaynağa bağlı kalmanın sakıncalarını iyice büyütüyor. Dördüncü çeviri, M. Bloch'un ünlü *Feodal Toplum*'u ise (Savaş Yn., 1983) hem kendisine çizdiği çerçeve farklı olduğundan hem de yazıldığı tarihin (1939) eskiliğinin dayattığı bazı kaçınılmaz aşınmalar yüzünden tek başına bir denge unsuru oluşturamıyor. Son kırk yılın çok önemli yeni katkılarından hiç olmazsa bir-ikisinin henüz el altında bulundurulamaması da, bu tür "klasikleşmiş" (dolayısıyla eskimiş) eserlerin kapsamlı eleştirel tanıtma yazılarıyla sunulmasını bir zorunluluk haline getiriyor.

Bu tür uyarıcı yazıların çevirilerin başında yer alması en doğrusu olurdu. Ama bu yapılmayınca, üstelik bu boşluğun çeşitli anakronizmlere uygun bir zemin hazırlayacağı belli olunca, 1983 Ekim ayı dergilerinde aynı kaygılardan yola çıkan ve birbirini tesadüfen tamamlayan iki eleştiri yazısı yer aldı. Biz, *Bilim ve Sanat*'taki yazımızda, (diğeri, H. Berktay'ın *Yapıt* dergisindeki yazısıydı) Pirenne'in yanılgılarının kaynağını ve artık tartışma dışı kalan tezlerini son çeyrek yüzyılın incelemelerine dayanarak göstermeye çalışmış ve bu tür eserlerin kapsamlı tanıtma yazılarıyla desteklenmesini sağlamanın yayıncılarımıza düşen asgari bir görev olduğunu vurgulamıştık. Büyük hata işlemişiz. Ya yayıncılarımız kendileri kaleme sarıldılar, ya çevrilen eserden başkasını okumamış olanlar tanıtma yazıları yazdılar, ya da, ele aldığımız çeviride olduğu gibi, kitabın kendi özgün önsöz ve uyarısını çıkararak daha değerli buldukları çevirmenin önsözünü koydular. Üstelik *Muhammed ve Charlemagne* (Şarlman) çevirmeni bir tanıtma yazısı yazmakla yetinememiş; Pirenne'i eleştirmek gafletinde bulunanların meğer ne bağışlanmaz hatalara düştüğünü "Önsöz"ünün ana teması yapmış. Böylece eski zaaf sürdürülürken yanlış yönlendirici bir önsözle bunun dozunun arttırılmasını, yayın hayatımız açısından üzücü ve kaygı verici buluyoruz ve bu yüzden de bunun üzerinde duracağız. Bizce daha vahim olan husus ise, bu önsözün, oğul-tarihçi- Jacques Pirenne'in 3 sayfalık *tarihi* "Önsöz"ü ile H. Pirenne'in öğrencisi F. Vercauteren'in (ki hocasının ölümünden sonra O'nun müsveddelerini yayına hazırlayan ama aynı zamanda henüz Pirenne'in sağlığında O'nun bazı görüşlerini doğrulamayan araştırmaların sahibi olan ünlü bir tarih profesörüdür) 1,5 sayfalık "Uyarı"sının çıkarılmasıyla yazılabilmiş olmasıdır. Herhalde çevirmenin önsözünün yayınlanabilmesi için bunların sansür edilmesi gerekmekteydi. Buna değinmeden önce Pirenne'in son kitabındaki görüşlerinin kuşbakışı bir tanıtımı yararlı olabilir. (Pirenne'in daha geniş bir tanıtım ve eleştirisi ile Ortaçağ tarihinin niçin Türkiye'deki güncel tartışmalar açısından

bu kadar önemli olduğunun tespiti için yukarıda anılanlar dışında önceki ayırımlardaki makalelerimize gönderiyoruz).

2. PİRENNE'İN GÖRÜŞLERİ YENİDEN

Roma'nın çöküşünden (476) Karolenj-Charlemagne İmparatorluğunun bölünmesine (843) kadar giden dönemde yoğunlaştığı bu son kitabında Pirenne, bilinen ana temasını ayrıntılandırmıştır. Nedir bu tema?: 5. Yüzyıldaki Hun ilerleyişinin Roma İmparatorluğu üzerine attığı Cermen kavimlerinin yol açtığı Büyük İstilâlar, sonuçta Batı Roma'nın politik birliğine son vermekle birlikte, Pirenne'e göre, *Romania'*daki (Roma işgalindeki tüm ülkeler) antik uygarlığın daha asırlarca varlığını sürdürmesine engel olmamıştır. Yani kurulan Barbar Krallıkları (ki asıl incelenen Frank-Merovenj Krallığı'dır: 447-751) esas itibariyle (laik) Roma Devleti modelini örnek almışlardır. Geç-Roma İmparatorluğu'nun (284-476) fatihlerce benimsenen kültürel değerleri yaşatılmış; kentler, değişim ve para ekonomisi veya, başka deyişle, Akdeniz merkezli "antik kapitalizm", iki yüzyıl daha eski canlılığını korumuştur. Oysa 650'den itibaren, anî bir kopuşa geçişi hazırlayan bir kargaşa dönemi başlayacaktır. Evrim, 750'den sonra özellikle de "800'de Batı ile Doğu'nun kopuşunu kalıcı kılan Charlemagne İmparatorluğu'nun kuruluşuyla tamamlanacaktır". Yeni dönemde -ki artık "feodal döneme girilmektedir"- eskisinin hilafına, Cermen etkisi tartışmasız galebe çalacak; Kilise, kültür tekelini de elinde toplayarak Devlet üzerindeki etkisini yoğunlaştıracak; tarımsal bir uygarlığa geri dönülürken kentler, ticaret ve para yok olacak veya eski işlevlerini bütünüyle yitirecekler; kısaca anti-ticari ve geri (barbar) bir uygarlık Batı'ya birkaç yüzyıl egemen olacaktır.

Pirenne, feodal veya "Karanlık Çağ" dediği ve ilkiyle tam bir zıtlık oluşturacak şekilde sunduğu bu ikinci döneme girişi hangi etkenlerle açıklamaktadır? Tek bir etkenle; Yunan-Latin

uygarlığının beşiği olan Akdeniz'in doğusuyla batısı arasındaki ve bu arada Batı Avrupa'nın orta ve kuzey kesimleriyle Akdeniz arasındaki ilişkilerin, 7. ve 8. yüzyıllardaki Arap-Müslüman fetihleriyle aniden kesilmesi. (Arapların Kuzey'e tırmanışı 732'de Poitiers'de Charlemagne'in dedesi Ch. Martel tarafından durdurulacaktır). Pirenne, örtük biçimde uygarlık yıkıcı olarak gördüğü Arap-Müslüman yayılmasının, süregelen Roma mirasını kökünden sarsarken, Frankları bu Akdeniz uygarlığından koparıp kuzeye itmekle Cermen etkisine açık bir duruma getirdiğini; keza, 8. yüzyıl başından itibaren, başlangıçta Merovenjlerin saray nazırları olan Cermanik kökenli Karolenj sülalesinin hızla iktidara yükselişini hazırladığını ileri sürmüştür. Yaşadıkları dönemler arasında iki yüzyıla yakın fark olan Hz. Muhammed (570-632) ile Charlemagne (742-814, 768'de kral, 800'de imparator) arasındaki ilişki de bu dolaylı yoldan kurulmaktadır: hızla yayılacak İslamiyet'in kurucusu olarak Hz. Muhammed, Charlemagne'nın da anahtarıdır. Batı'da Karanlık Çağın yani feodalizmin yerleşmesini mümkün kılan dıştan Arap içten ise Cermenler (Cermen karakteri hakim basan Karolenj hanedanı elindeki Krallık ayrıca artık -gene Pirenne'e göre- "Roman'lar kadar Cermanik topluluklar barındırmaktadır"), Avrupa uygarlığına katkı yapmak bir yana onu geriye götürmüşlerdir.

Pirenne'in, Merovenj ve Karolenj dönemleri arasında tam bir zıtlık görmesi, aslında 3. yüzyıldan beri hızla kırsallaşan ve her alanda çözülen Batı Roma kurumlarını ve bunun artakalan mirasını Merovenjler elinde olağanüstü *abartması*; Mérovée'nin 447'de kurduğu ilk Frank Krallığı'nın Cermanik karakterini, bu Devletin politik merkezinin Akdeniz'le ilgisi olmayan Loire üstü yörelerde yer almasını ve ekonomik merkezin de aynı yönelişi tedricen izlemesini, Cermen kökünden olan Frankların henüz 560'ta *Cermania*'ın büyük bölümünü nüfuzları altına almalarını, dolayısıyla Cermanik toplulukların Karolenjlerden çok önce Krallıkta önemli bir yer işgal etmeleri olgularını ve nihayet feodalizmin bu

dönemde de oluşmasını sürdürmesi gerçeğini gerektiğince *önemsememesi;* buna karşılık Karolenjlerin taşıyıcısı oldukları siyasi-kültürel-ekonomik sentezi ve bunun üzerinde yükselen reformizmi ve ekonomik dinamizmi aşırı derecede küçümsemesiyle mümkün olabilmiştir. Pirenne'in sonradan tümüyle terkedilen tezlerindeki bu aşırılıklar, O'nun Yunan-Latin hayranlığıyla yetişmiş olmasından ve feodalizme çok dar, kapitalizme ise çok belirsiz bir anlam yüklemesinden kaynaklanmaktaydı. Bu yüzdendir ki, bazı görüntülere bakarak Merovenj dönemini Roma kapitalizmi'nin hâlâ sürdüğünü iddia ettiği Antik Çağ'a bağlarken aynı krallığın Karolenj kolunu öncekinden köklü bir biçimde koparark Ortaçağ'a ve feodalizme bağlayabiliyordu. Batı'nın ekonomik, politik, kültürel merkezinin ağırlık noktasının Akdeniz'den Kuzeye kaymasının ardındaki derin ve köklü dönüşümlerin habercisi yenilenmeyi bu nedenlerle görememiştir. Batı uygarlığının, Batı dillerinin ve ulusal devletlerinin (ve 11. yüzyıldan sonraki yenilenme ve yeni dinamizmin) oluşması, gelişmesi için hayatî önemi olan, sonraki Atlantik merkezli yeni açılımın da ilk kaynağında olan Karolenj dönemindeki atılımı, Yunan-Latin saplantısı yüzünden kavrayamamış veya görmek istememiştir.

3. YADIRGATICI BİR ÖNSÖZ

Önsöz yazarı çevirmenin bütün bu konularda okuyucuya sunduğu açıklamalar nelerdir? Hiçbir şey veya onun gibi birşey. Şöyle: "Eserin savunduğu görüşlerin çoğu, özellikle Arap istilalarının etkileriyle ilgili olanları, çok verimli tartışmalardan sonra, kesinlikle reddedilmiş bulunmaktadır". Bu cümlede Türkiye'deki Pirenne eleştirilerinin bir izini görmek en azından sevindirici: Ama arkasından hiçbir somut açıklama gelmediğine göre okuyucu bundan Pirenne'in hangi görüşlerinin reddedilmiş olduğunu nasıl keşfedecektir? "Özellikle" dendiğine göre herhalde "Arap istilalarının etkileriyle ilgili olanları" olmalı diye düşünecek ama gene de

18

Den.Markı
Abodritler
Pomeranya
Bremen
Verden
Saksonya
772-804
Vilzler
Paderborn
Eresburg
Sorbular
(Sorablar)
Sorb Markı
806
Vendler
İslavlar
Çekler
Büyük Moravya Krallığı
Moravlar
Bretanya Markı
Doğu Markı
Panonya
Karintiya
Avarlar imp
(Hunlar)
Friuli
Lombardiya
Asturya Krallığı
Roncesvalles
İspanya Markı 795
Zaragoza (Sarkosta)
Endülüs Emevileri Devleti
Elba
Spoleto D.
Benevento D.
Şarlman (Büyük Karl) İmparatorluğu
Frank Krallığı (768)
Şarlmanın zaptettiği yerler
Sınır Markları (Ucbeylikleri)
Şarlman'ın başlıca seferleri

bundan neyin anlaşılması gerektiğini çıkarması mümkün olmayacaktır. Pirenne'in Batı Avrupa'da süregeldiğini iddia ettiği antik kökenli ticari uygarlığın, örtük olarak küçümsediği Arapların olumsuz etkileriyle çöktüğünü savunmasına Oryantalistler uzun süre tam aksi kutba yerleşerek cevap vermeye çalışmışlar ve bunların en aşırıya gidenleri de (Lombard gibi) Arap yayılmasının Batı Avrupa'nın Akdeniz eksenli ticaretini geriletmek bir yana daha da geliştirdiği yolundaki bir iddiayı bile kanıtlamaya çabalamışlardır. Oysa Pirenne'in Arap yayılmasının Batı Avrupa'nın Akdeniz eksenli ticaretini gerilettiği yolundaki görüşünde büyük bir gerçek payı olduğu artık tartışılmıyor. Ama bu görüş eksik ve yanıltıcıdır çünkü önceki gelişmeleri yok saymaktadır.

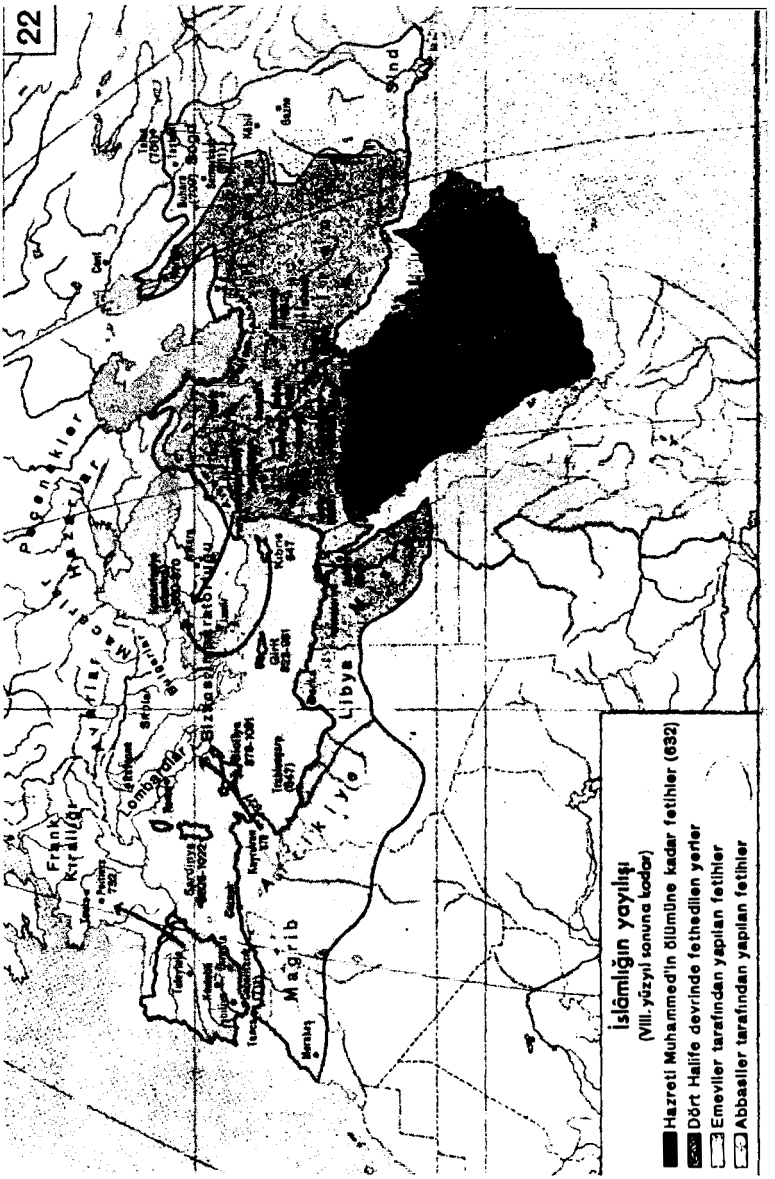
Aslında, Arap yayılması Akdeniz eksenli uzak ticaretin gerilemesini başlatıcı olmamıştır. Bu nisbî gerileme, *Galya* (bugünkü Fransa) için 3. yüzyıldan itibaren başlamış, 5. yüzyıldaki Büyük Cermen İstilâları ve buna paralel olarak ekonomik merkezin kuzeye kayması olgusuyla sürmüş, 7. ve 8. yüzyıllarda da Arap istilâlarıyla bu eğilim pekişmiştir. Arap etkisinin Galya için Akdeniz ticaretinin gerilemesini başlatıcı değil sadece hızlandırıcı olduğunu, M. Bloch daha 1938'de Pirenne'in kitabı için yazdığı eleştirel tanıtma yazısında dile getiriyordu. ("La dernière oeuvre d'Henri Pirenne", *Annales,* 1938, ss. 325-330).

Çevirmenin, "Önzöz"ünde, kendisi için daha ilginç ve önemli saydığı konularla uğraştığı görülüyor. "Pirenne, diyor, germenlerin Avrupa uygarlığına katkıda bulundukları iddialarını çürütürken ve Avrupa feodalitesinin 5. yüzyıldan sonra bir Roma-Germen sentezi olarak ortaya çıktığı tezini reddederken, aslında Nazizme karşı Avrupa demokrasilerini savunmaktaydı (...) Bu bağlamda, her ne nedenle olursa olsun, 'Roma-Germen' sentezi iddiasından yana çıkılması, Germanizmin arkasındaki sürekli öcü *Nazizme uygun bir zemin hazırlamak* olacaktır(...) Yerli eleştirmenlerimiz, bilimsel kisve altında, Pirenne'i *en haklı olduğu yerde*

vurmaya çalışmaktadırlar". (a.b.ç.) Ülkemiz insanının Batı Avrupa feodalizminin oluşumu konusunda gerçeğe yaklaşmasına "nazi öcüsü" ile set çekilmek istenmesini en hafif deyimiyle yadırgatıcı buluyoruz; bunun, üstelik, bir de "özgür düşünce üretme" adına pazarlanabilmesi ise ("Önsöz" dışında bkz. *Yankı,* 9-15 Temmuz 1984, s.36-38 ve 53) düşünce hayatımız açısından kaygı vericidir.

Peki ama bu hezeyan nereden kaynaklanmaktadır? Kanımızca şunlardan: -1980'ler Türkiye'sinde Pirenne'in Ortaçağ'a bakış açısını ana temaları ve dönemlendirmesi açısından küçük rötuşlarla izleyerek bir tez/kitap yazmış olabilmenin ve bunun açığa vurulmuş olmasının sıkıntısı; -"feodalitenin Batı'ya özgü bir oluşum olduğunu ve doğrudan doğruya Roma oluşumundan türediğini" iddia etmenin (rötuşlardan biri budur) ve böylece, ne kölecilikle ne Roma ne de Batı'yla ilgisi olmayan ve varlığı artık kimse tarafından tartışılmayan bir Japon feodalizmini bile açıklayamaz duruma -dolayısıyla Bloch'un da gerisine- düşmüş olabilmenin rahatsız edici konumu.

Yukarıda çevirmenden aktardıklarımızın ne derece doğru olabileceğine gelince, hemen belirtelim: Pirenne'in temel tezleri, olgunlaşmış olarak, 1920'lerin hemen başındaki bütün çalışmalarında mevcuttur; ancak, nazizm, bir tehlike olarak henüz mevcut değildir. (Nazizmin bir tehlike olarak belirmesi ve tanınması 1929 ekonomik kriziyle birliktedir). H. Pirenne'in görüşlerinin oluşma süreci, J. Pirenne'in "Önsöz"ünde yeterince açıktır, ama ne yazık ki, bu "Önsöz" kitaba konulmaya "uygun" bulunmamıştır. Eğer J. Pirenne'in üç sayfacık açıklaması okuyucuya ulaşabilseydi, H. Pirenne'in son kitabında öne sürdüğü görüşlerin I. Dünya Savaşı öncesinde filizlenip, savaşta Almanya'daki tutsaklığı sırasında kaleme aldığı *Avrupa Tarihi*'nde şekillendiği ve hemen 1920'lerin başındaki bir dizi bilimsel faaliyetinde -ders, konferans, makale, vb.- olgunlaşıp, yaygınlık kazandığı; ve hatta 1922'de yayınladığı "Mahomet et Charlemagne" adlı ve son kitabıyla aynı başlığı taşı-

22
İslâmlığın yayılışı
(VIII. yüzyıl sonuna kadar)
Hazreti Muhammed'in ölümüne kadar fethler (632)
Dört Halife devrinde fethedilen yerler
Emeviler tarafından yapılan fethler
Abbasiler tarafından yapılan fethler
Sind
Libya
Mağrib
Bizans
Lombardlar
Frank Krallığı

yan kısa makalesinde tezinin ortaya çıktığı öğrenilebilecekti. (Keza, 1923'te yayınlanan "Bir ekonomik zıtlık: Merovenjler ve Karolenjler" başlıklı makalesi de aynı netleşmenin bir parçasıydı. 1922'de aynı bakış açısıyla Amerika'da verdiği dersler bizde de yayınlandı: *Ortaçağ Kentleri,* Dost Kitabevi, 1982). Bütün bunlara rağmen, tarihçinin aklını hep meşgul etmiş olan ve hazırlığı uzun yıllara yayılan "Muhammed ve Charlemagne" temasını kapsamlı bir kitap haline getirmeyi tasarlamasının yükselen nazizmle artık ilişkisiz olmadığını kabul etsek bile, bu temanın tarihçide yirmi yılı aşkın bir süredir mayalandığını ve "ölçü üzerine" ısmarlanmadığını nasıl gözardı edebiliriz? Bu, Pirenne'in tarihçiliğini ve bilimsel kişiliğini en azından hafife almak olmaz mı? Nitekim, nazizmin dorukta olduğu yıllarda, 1938'de, sonradan (1944'te) Nazi idam mangası önünde can verecek olan M. Bloch, Pirenne'in son kitabı için yazdığı uzunca tanıtma yazısında O'nun tezlerinin nazizme karşı mücadeleyle bir ilişkisi olduğuna hiç değinmez bile. Esasen, *Annales* dergisinin 1929'dan 1940'a kadar süren ilk yayın hayatında, Cermen etkisini ideolojik mülâhazalarla küçültmeye çalışan yazılara hiç rastlanmaz. Nazizme onun bilim-dışı silahlarıyla cevap vermeye kalkışmak, bilime bir şey kazandırmayacağı gibi herhalde kısa sürede de karşı saldırıya fırsat hazırlardı.

Bütün bunlar bir yana, Pirenne'in "Önsöz" yazarı çevirmence bile anlaşılamadığı konusunda bizde ciddi kuşkular oluşmuştur. Bu yüzden, konuyu biraz daha netleştirmek için, Batı Avrupa feodalizminin kökeni sorusuna tarihçi ve düşünürlerin *dört asırdır* cevap aramış olduklarını ve Pirenne'in, nüansına rağmen, sonuçta bu kökeni doğrudan doğruya Cermen etkisine bağlamış olanlarla aynı safta yer almış olduğunu biraz daha açmamız gerekecektir.

4. FEODALİZM: ROMA UZANTISI MI, CERMEN GELENEĞİ Mİ?

Bu biçimdeki bir soruya verilecek tek yanıt var: Hiçbiri! Hiçbiri çünkü hangi etkiye öne çıkarırsak çıkaralım, feodalizmi Batı Avrupa çerçevesi dışında düşünemediğimizi gösterecektir. Soruyu *Batı Avrupa* feodalizminin menşei için özgülleştirerek sorarsak, düşünür ve tarihçilerin buna yüzyıllardır verdikleri yanıtların önemli nüanslara rağmen üç kümede toplanabileceğini görürüz: Feodalizmin kökenini Roma'da görenler; doğrudan doğruya Cermen fethine bağlayanlar (veya daha geniş bir bakış açısıyla genelde fetih olayıyla ilişkilendirenler); ve hem Roma hem de Cermen etkisi olmak üzere ikili bir köken üzerinde duranlar.

Önceleri hukuksal bir üstyapı kurumu olarak fief ilişkileri çerçevesinde algılanan *feodalite*'nin kökeni üzerine tartışmaların başlangıcı Rönesans'a kadar gitmektedir. ("Feodalite" sözcüğünün ilk kullanımı 1515'e kadar uzanmakla birlikte, yerleşmesi 17. yüzyıl başından önce değildir; türetildiği kök olan *feodalis* (feodal) çok daha eskidir. 18. yüzyıl İngiliz yazarlarının tercih ettiği "feodalizm" sözcüğünün kıta Avrupasına yerleşmesi ise 19. yüzyıl başlarını bulur). Üç ayrı görüşün de ilk temsilcileri 16. yüzyılda yaşamışlardır. Kurumun kaynaklarını Antik Roma'da gören hümanistler arasında E.Pasquier'nin (1560), barbar fethine bağlayanlar arasında F. Hotman'ın (1573), Antik-Cermanik geleneklerin birlikte etkisine bağlayanlar arasında J. Cujas'ın (1566) adları anılabilir. (Bu konularda bkz. R. Boutruche, *Seigneurie et Féodalité,* Paris, Aubier, 1959/1968, ss.11-64). Klasisizm ve Aydınlanma yüzyılları olarak bilinen izleyen burjuva devrimleri çağında (17. ve 18. yüzyıllar) bir yandan feodal Ortaçağ'ın horgörülmesi doruğa çıktığından, öte yandan uluslaşma süreci ulusların etnik kökenlerine olan ilgiyi arttırdığından (bu konuda T. Timur'un *Yapıt* dergisinin Haziran 1984 sayısındaki makalesine bkz.) tartışmalar yeni bir yoğunluk kazanmıştır. Batı uygarlığının gelişme çizgisinden köklü

bir sapma olarak görülen feodalitenin ortaya çıkışını salt Cermen etkisine bağlayanlar sayıca ve görüşlerinin etki gücüyle öne çıkmışlardır. Fransız ve İngiliz Aydınlanma Çağı'nın en yetkin temsilcileri bunlar arasındadır. Fransa'da Ch. Loyseau'nun (1678) izini süren Boulainvilliers (1727) ve daha yetkin bir ifade düzeyiyle Montesquieu (1748: *Kanunların Ruhu*) aynı zincirin halkalarında bulunuyorlardı. Voltaire (1756: *Töreler Üzerine Deneme*), geniş bir görüş açısıyla incelediği feodaliteyi, fetih olayına veya güçlünün güçsüze dayattığı çeşitli tahdit ve yükümlülüklere bağlayarak açıklıyor ve farklı yönetim biçimlerine rağmen feodalitenin çok eski bir yönetim tarzı olarak Cengiz Han'ın Devleti dahil dünyanın dörtte üçünü etkisi altına aldığını savunuyordu. Genel olarak fetih olayını ama bilhassa Cermen fethini öne çıkaran adalı düşünürler arasında Voltaire'i izleyen J.Pinkerton'u (ki feodal sistemin dünyada fetih kadar eski olduğu tezini ileri sürüyordu), W.Blackstone'u (1765-69), A.Ferguson'u (1767), W.Guthrie'yi (1744-51), D.Hume'u (1762), vb.'nı görebiliyoruz.

Bu düşünürlerin görüşlerinin salt spekülatif nitelikli değil, kendi çağlarının dayattığı paradigma içinde, sistemin oluşturucu unsurlarını kavrayıp açıklamaya yöneldiğini ayrıca belirtmek gereksiz. Feodal kurumların, başlangıçta dar hukuksal/yönetsel/siyasal açıdan olsa da, ayrıntılarıyla incelenmesine Aydınlanma Çağı yazarlarının öncü olarak katkıları önemsiz değildir. Bu katkılar, 19. yüzyılda, bilimsel temeller üzerinde zenginleştirilerek sürmüştür. (19. yüzyıl başlarında Romantizmin Ortaçağı tekrar yüceltmesinin dengeleyici etkilerini de taşıyarak). Ulusal birliğini kurmada gecikmiş olan Almanya'da 19. yüzyıl tarihçileri ise feodalizmin kökenleri konusuna tam bir saplantıyla sarılıyorlardı. Esin kaynaklarını 18. yüzyıl Fransız Aydınlanmacı düşünüşünde bulan bu milliyetçi bakış açısı, Avrupa feodal kurumlarındaki Cermen etkilerini her türlü aşırılıkla abartma yolunu seçiyordu.

Feodalizmin ekonomik temellerinin incelenmesine ilginin artmasında ise, klasik iktisadın ilk temsilcilerinin henüz 18. yüzyıl sonlarında ortaya attıkları görüşler etkili olmuştur. J. Steuart (1767) ve A. Smith (1776: *Ulusların Zenginliği*), feodalizmin, parasal ve ticari ekonominin durağanlığı veya yokluğunun belirlediği bir ekonomik ve politik anarşi ortamında, toprak zenginliğine dayanan ve kırsal doğrudan üreticilerin her türlü birikim ve üretimi artırma arzularını körelten bir sistem olduğunu ileri sürüp liberal düşüncelerine yeni gerekçeler oluşturmaktaydılar. Feodalizmle ekonomik ve politik "anarşi" arasında ilişki kurulması sonraki yüzyıllara da miras kalacaktır.

Marksist düşünce akımı ise, görüntüdeki olguların ardındaki toplumsal ilişkileri teorik ve tarihsel olarak yeniden kurduğu kavram çerçevesinde bir üretim tarzı olarak nitelediği feodalizmin ekonomik temelleri üzerinde dikkatleri yoğunlaştırırken, feodal üretim ilişkilerinin ve bu sistemde doğrudan üreticiliğin genel varoluş biçimi olan serfliğin kökenini, Batı Avrupa örneğinde, çifte bir aidiyetin-tarihsel sentezine bağlıyordu: Roma-Cermen sentezi. Feodalizmin iktisadi ve toplumsal özüne ilişkin geniş ve sistemli bir kavrayış geliştirirken, Japon feodalizmi gibi ne köleci bir geçmişin evrimine ne de fetih olayına bağlı olmayan feodal formasyonların kavranması da mümkün oluyordu. Feodal sistemin teorisinin geliştirilmesi gereğini savunan ve bunun teorik gerekçesini feodal sistemin (marksist anlamda) *evrenselliğinde* bulan W. Kula, bu konudaki tartışmaları 1962'de şöyle özetliyordu: "Hemen hemen bütün toplumlar, ilkel aşamadan çıktıkları andan itibaren, bu sistemin şu veya bu biçimini yaşamışlardır. Köleci aşama ise, aynı ölçüde genel değildir; bu, B.D.Grekow'un Homeros'vari bir tartışma sonucunda Pokrowski karşısında elde ettiği zaferden beri marksistlerce genel olarak kabul edilegelen bir olgudur. 'Kendiliğinden' yani daha önceden var olan bir kapitalizmin etkisi altında kalmadan ortaya çıkan kapitalizme gelince, bu, dünya tarihinde ancak tek bir defa ortaya çıkmıştır. (...) Buna karşılık, farklı

çağlarda ve birbirlerinden bağımsız olarak ortaya çıkan birçok feodalizm biliyoruz" (*Théorie économique du système féodal,* Paris, Mouton, 1970, s. 3, ilk yn. Polonya, 1962). Bu açıdan bakıldığında, özgül feodal sistemler arasındaki farklılıkların, özgül kapitalist sistemler arasındaki farklılıklardan daha önemli olmaları bize hiç de şaşırtıcı gelmeyecektir.

Marksist yöntemin 19. yüzyıldan itibaren geliştirerek açtığı bu yol, çeşitli tarihçi okulları da etkilemekten geri kalmıyor veya benzer yaklaşımlar marksist olmayan tarihçilerce de yapılıyordu. Batı Avrupa Ortaçağında oluşan kişisel bağımlılık ilişkilerinin *Celtes* (Kelt) ve Cermen kökenlerine eğilmekle kalmayıp, "bénéfice" (askeri hizmet karşılığında kaydı hayat şartıyla verilen dirlik) kurumunun Roma'ya kadar giden uzantılarına dikkati çeken Fr. Palgrave (R. Boutruche, 1959/68, s. 18 içinde); veya, gene 20. yüzyıl başlarında, "Ortaçağ senyörlüğünü çok eski bir çağa uzanan, en azından Keltlere kadar çıkan adetlerin doğrudan uzantısı" olarak gören ve hatta, "kabile veya klan şefliğinden senyöre geçişin oldukça basit olduğunu" söyleyebilen M.Bloch (*L'histoire rurale française,* Paris, Armand Colin, 1931/1976, ss. 77-78) ilk akla gelenler arasındadır. Bununla birlikte, bu geniş açılı kavrayışın II. Dünya Savaşı öncesinde pek yaygın ve sağlam olmadığını kabul etmek gerekir. Nitekim Bloch bile, 1939'daki *Feodal Toplum*'unda, (*La societé féodale,* Paris, Albin Michel, 1939/1968, s.24 veya Türkçe'si, s. 13), "Ortaçağ feodalitesi son derece çalkantılı bir çağın bağrında doğdu. Hatta, bizzat bu çalkantılardan doğdu" diyerek feodalite ile politik/ekonomik anarşi arasında mutlak bir bağıntı gören, izleri A. Smith'e kadar uzanıp H. Pirenne'de de görülen bir görüşü benimsiyor ve 1931'deki yaklaşımının gerisine düşüyordu. Esas olarak 9. ile 13. yüzyıllar arasını inceleyen kitabında "çalkantı" olarak kabul ettiği ise, 8.-10. yüzyıllar arasındaki Arap, Norman ve Macar saldırılarından başka bir şey olmuyor, önceki yüzyılların Büyük Cermen İstilâlarının yarattığı yoğun çalkantıları da dikkate almayabiliyordu. (Oysa

1938'deki andığımız makalesinde Pirenne'in bu minvaldeki görüşlerine karşı mesafelidir). Batı Avrupa'da feodalitenin doğuşu üzerine Bloch'un hiç de ikna edici olmayan bu yaklaşım biçimi, kitabının yayınını izleyen yıllarda, başta en yakın çalışma arkadaşı ve *Annales* dergisinin kuruculuğunu paylaştığı L. Febvre tarafından eleştiriliyordu. ("La société féodale", *Annales,* 1940, ss. 39-43). Feodalite ve anarşinin bir tutulmasına erkenden tepki gösterenlerden birisi de C. Stephenson'dur. (*Medieval Feudalism,* Cornell University Pr., 1942). Bloch'un Pirenne'den çok uzak olmadığı veya onunla kısmen aynı yanılgıları paylaştığı bir başka husus da, 9. ve 10. yüzyıllarda kentsel yaşamın, ticari ve parasal ekonominin, eğer tamamen silinmemişse, en asgari düzeyine indirgenmiş olduğu, feodal bağımlılık ilişkilerinin daha bu dönemde tüm toplumu kucaklayacak yaygınlığa ulaştığı (oysa bu durum 11. yüzyıldan sonra gerçekleşecektir) ve domanial ekonominin tamamen kendi içine kapalı bir iktisadi örgütlenme olduğu şeklindeki anlayıştır. Bu gibi iddiaların son onyılların araştırmalarıyla ne denli geçersiz kılındığını daha önceki yazılarımızda ortaya koşmuştuk. Ama henüz 1947'de, kısacık bir makale bile (R. Doehaerd, "Ce qu'on vendait et comment on le vendait dans le Bassin Parisien au temps de Charlemagne et des Normands", *Annales,* 1947, ss. 268-280) 9. ve 10. yüzyıllar hakkındaki yerleşik anlayışı kökünden sarsan yeni belge, bilgi ve yorumlarla tarih bilimini beslemekte, ona yeni ufaklar açmaktaydı. Bu makaleye yazdığı takdimde (ss. 266-268) L. Febvre, "kendi kuşağımdan bir kimsenin, gençliğinde, büyük ve baştan çıkarıcı bir yenilik olarak dünyayı fethettiğini daha sonra ise karşı çıkılıp şiddetle eleştirildiğini gördüğü *eski* kapalı domanial ekonomi teorisini bozguna uğratmada Doehaerd *son noktayı* koymaktadır." (a.b.ç) derken, yanlışlanmayan mutlak doğrular arayışının bilim-dışılığını, dolayısıyla tarih bilimine aykırılığını da vurgulamış oluyordu. Kuşkusuz Bloch da, ihtiyatlı, mütevazi ve her türlü bağnazlığa karşı olan bilimsel kişiliğiyle aynı anlayışların insanıydı ve yaşasaydı, kendi-

sini izleyicilerinden çok daha çabuk yenileyebilecekti. P. Sweezy, 1950 başlarında, Dobb'un *"İncelemeler"*ini eleştirirken, H.Pirenne'in daha o zaman büyük ölçüde sarsılmış tezlerine dayanmakla tarih biliminin dinamik hareketine ayak uyduramadığını göstermişti. Türkiye'de S. Divitçioğlu, AÜT tartışmalarında, 15 yıl sonra Pirenne'in görüşlerini -üstelik Sweezy'den yansıyan kadarıyla- tekrarlamakla fikir hayatımızın yoksulluğunu iyice açığa vuruyordu. Peki 1980'lerde hâlâ Pirenne'i aşamayan hatta anlayamayan "uzmanlarımız"a ne diyelim?

5. FEODALİZMİN KÖKENİ VE PİRENNE

Daha önce görüşlerini özetlediğimiz Pirenne'in, Roma-Cermen sentezi fikrine taraftar olmadığı, tam tersine bunların arasında tam bir kopukluk ve uyuşmazlık gördüğünü tespit edebiliyoruz. Ancak, ünlü tarihçi, feodalizmin kökeni ile doğrudan ilgili olmasa da, Ortaçağın veya Frank Krallığı'nın dönemlendirilmesine girişirken diğer iki aşırılığa da aynı anda savrulabilmiştir. Feodalizm ve Ortaçağ ile ilgili görmediği Merovenj döneminde neredeyse katıksız bir Roma etkisi bulurken, feodal Ortaçağla özdeşleştirdiği Karolenj döneminde gene katıksız bir Cermen etkisi görerek, iki "karşıt" etkiyi birbirini izleyen iki hanedanlı Frank Krallığı'nda yaşatabilmiştir. Yalnız, dikkat edilmesi gereken, Pirenne'in feodalizmin kökeni konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak kadar açık olduğudur: O'na göre bu köken, Roma'da değil Cermanya ormanlarında bulunmaktadır. Cermen yükselişinde katalizör rolünü ise Arap - Müslüman yayılması oynamıştır.

Şimdi, feodalizmin etnik ve sosyo-kültürel kökeni konusunda Pirenne'in, istemeden de olsa, 19. yüzyılın Alman Cermanist okuluyla her açıdan buluştuğunu mu söylemeliyiz? Elbette hayır. Aslında Pirenne bunun tam tersini yapmak istemiştir. O, tıpkı Karolenjlerin Merovenjlere göre her alanda geriliği ve gerilemeyi temsil etmesi gibi, kırsal bir medeniyet olarak feodalizmin Antik

medeniyete göre ilerlemeyi değil her alanda gerilemeyi temsil ettiğini göstermeye çalışmıştır. 20. yüzyıl başından ölümüne kadar inançla benimseyip kanıtlamaya çalıştığı bu düşüncelerini, O'nun eğitsel-ideolojik formasyonunun (Yunan-Latin hayranlığı gibi) bütününden koparak, nazizme karşı mücadele gibi günlük ideolojik etkilenmelerden hareketle geliştirdiğini ima etmek büyük tarihçiye saygıda kusur etmek olmaz mı? Kaldı ki tezlerinin buna elverecek bir yapıda olmadığı ve 1945'ten önce dahi yıpranmaya başladığı da ortadayken.

H. Pirenne, tarihe radikal tezler aracılığıyla yaklaşan ve ekonomik tarihçiliği öne çıkaran yöntemiyle, muhafazakâr kişiliğine rağmen, tarihçiliğin ileri kanadında yer almıştır. Ortaçağ üzerine ana tezlerinin hemen hemen toptan yanlışlanması ise (ki bu, ünlü tarihçinin her türlü ayrıntıda yanlış şeyler söylediği anlamına asla gelmez) O'nun değerini ve katkısını azaltmak yerine, tam tersine, O'na ne çok şey borçlu olduğumuzu göstermiştir. Gerçekten, yeni yeni araştırma eksenlerini harekete geçirerek tarihsel gerçeklere yaklaşmada insanlığa onyıllar kazandıran hızlı ve sarsıcı bir sıçramaya yol açan bu radikal tezlerin önemini kim yadsıyabilir? Mutlak doğrular arayışının bilim ve tarih dışılığı bir yana, tarih biliminin köklü yanlışlar yoluyla da, hatta *bazen* böyle daha çabuk ilerletilebileceğini dolaylı yoldan bugün dahi bizlere gösterebiliyorsa, büyük üstaddan daha fazla ne beklenir? Pirenne gibi büyük tarihçilere saygı, Onlar'ın çalışmalarından onyıllara direnen bir kalıcılık beklememekle olur. Onlar'ı taklit etmekle değil, onların bıraktığı yerden tarih bilimini ilerletmekle (en azından ilerlemelerin gerisinde kalmamakla) olur. İşte bu nedenledir ki, tarih klasikleri arasında onurlu yerini alan Pirenne'in Ortaçağ çalışmaları, bugün herşeyden önce Ortaçağ tarihçiliğinin *tarihi* üzerinde çalışanlar için *vazgeçilmez* belgeler değerindedir. Bugün, Tarihçiye ve Bilime saygısı olan hiç kimse, gülünç olmayı göze almadan, O'nun Ortaçağ üzerine tezlerini aynen sürdürmekle uğraşmıyor artık. Ancak bugün, ölümünden elli yıl sonra, Avrupa Ortaçağı üzerine

yapılan sentez çalışmaları hâlâ O'nun adını *anmadan* kaleme alınamıyorsa bu, Tarihçiye olan minnet borcumuzu en iyi ifade yolu değil midir?

Son olarak, çeviri faaliyetlerinin son zamanlarda artmasının sevindirici yönüne değinelim. Böylece, gerçekten, Türk okuru sadece "başkalarının optiğinden kanaat etmek zorunda kalmayacaktır". Ancak çeviri, yoğunluğu ne olursa olsun, hiçbir zaman Batı'da yapılmış ve yapılan çalışmaları okurumuz önüne yeterli bir kapsamda getirmeye yetmeyecektir. Kaldı ki Ortaçağ çevirilerinde görüldüğü gibi anlamları kaydıran kötü çeviriler bu sakıncaları büyütücü etki yapacaktır. Bu yüzden, meraklılarının bu kaynaklara doğrudan ulaşmalarının teşviki ve derleme çalışmalarının öne alınması yanında, iktisat tarihçilerimizin Batı yazınını genişçe tarayarak ortaya koyacakları sentez çalışmalarına olan ihtiyaç giderek büyümektedir. Bu tür çalışmaların, hangi bakış açısını benimserlerse benimsesinler, uymak zorunda olacakları tek kural, kullandıkları yabancı kaynakların çarpıtılmadan yansıtılmasından yani dürüstlük kuralından başka bir şey değildir. Aksine davrananlar için tek ama çok etkin yaptırım ise, daha önceden yapıldığı gibi alenen teşhir olmalıdır. Yeter ki duyarlı olabilelim.

BEHİCE BORAN'IN FEODALİZM ve OSMANLI TOPLUM YAPISI TAHLİLLERİ

Haftalık YÖN dergisinin 50. ve 51. sayılarında yayınlanan iki bölümlü makale Behice Boran'ın önemini bugüne kadar yitirmeyen yöntem ve tarih analizleri olarak önümüzde duruyor. YÖN dergisinin 28 Kasım ve 5 Aralık 1962 sayılarından tastamam 25 yıl sonrasına, günümüze, güncelliğini yitirmeden ışık saçabilmek ender araştırmacıya nasip olmuştur herhalde(*). Sözkonusu makalenin önemi sadece zamanın aşındırmalarına karşı dirençle karşı koymasından kaynaklanmıyor; 1960'larda yoğunlaşan "Osmanlı toplumu ve hakim üretim tarzı" tartışmalarına ilk hareketi vermesinden ve izleyen tartışmaların ortalama düzeyini genelde aşmasından kaynaklanıyor.

Ancak 1960'lardaki tartışmalarda Boran'ın makalesinin tek başına yeterli bir denge unsuru oluşturabildiğini söylemek güç. "Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet" başlığı altında yayınlanan makalesi, marksist batı tarihçiliğinin feodalizm üzerine yazıp çizdiği yeni ürünlerin Türkçe'ye kazandırılmasıyla desteklenmediği için, yeterince anlaşılamıyor ve etkili olamıyor ya da yeniden yayınlanmadığı için etkisi giderek azalıyordu. Politik mücadeleye öncelik vermek zorunda olan Boran ise ne yazık ki bu konuya yeniden derinlemesine dönmeye vakit bulamıyordu.

(*) Bu makalemiz Aralık 1987'de yayınlanmıştı. Şimdi 1998'de yani 36 yıl sonra, aynı şeyleri gene söyleyebiliyoruz.

1. ASYAGİL ÜRETİM TARZININ ÖNE ÇIKMASI

Bununla birlikte asıl olumsuzluğun 1965'ten itibaren Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT veya Asyagil Üretim Tarzı: AÜT) tezlerinin çeviri ve telif eserlerle henüz "üretim tarzı" ve özellikle Feodal Üretim Tarzı (FÜT) kavramları üzerinde yeterli bir olgunluğa ulaşmamış Türk okuru önüne aceleyle taşınmasından kaynaklandığını vurgulamak gerekiyor. Bu durum, 1960'larda AÜT'ün dünyada ve özellikle Fransa'da yeniden moda olmasından çok farklı anlamlara geliyordu. Batı'nın gelişmiş kapitalist ülkelerindeki marksist ya da marksizmden etkilenen tarihçileri ve felsefecilerinin bir kısmı açısından AÜT, Eskiçağ ve Avrupa dışı Ortaçağ toplumlarını incelemek için yeni bir analiz aracıydı ve bunu, yanlış olarak, Avrupa-merkezci bir tarih anlayışının kurtuluş yolu olarak da görüyorlardı. Sosyalist ülke tarihçilerinin bazılarını da içeren bir tarihçi kategorisi için ise, kavramın Stalin'in indirgemeci beşli üretim tarzı şemasına tepki olmak gibi farklı bir işlev yüklenmesi söz konusuydu. Oysa, Marx'ın AÜT üzerine ileri sürdüğü görüşlerin olgunlaşmamış ve netleşmemiş denemelerden oluşması bir yana, bu görüşlerin XIX. yy. Batı Oryantalist tarihçiliğinden aldığı güçlü etkiler, AÜT'ün Avrupa-dışı toplumlara tam da Avrupa-merkezci bir bakışla yaklaşabileceğini göstermekteydi. Öte yandan, beşli şema yerine altılı şema getirmenin indirgemeci yaklaşımları önleyeceği gibi bir sava aklı başında olan hiç kimsenin itibar etmemesi beklenirdi; önemli olan seçilen yöntemin böyle bir yola sapılmasına izin verilmemesidir.

AÜT tartışmalarının erkenden Türkiye aydın çevreleri önüne gelmesi ise farklı sonuçlara yol açmıştır. Batı tarihçileri kendi geçmişlerinin feodalliği konusunda hiçbir tereddüde kapılmaz ve AÜT'e Afrika, Asya ve Orta-Güney Amerika toplumlarının tarihini incelemek amacıyla başvurmak isterken, Türkiye'de 1960'lara kadar Osmanlı toplumunun feodal niteliği konusunda kuşkusu olmayan sol aydın çevreler 60'lı yılların ortalarından sonra FÜT ve

AÜT arasında ikiye bölüneceklerdi. Üstelik AÜT yaklaşımının ve buna akraba olan "Osmanlının salt kendine özgü olduğu" yaklaşımının bu çevrelerde daha fazla yerleşmesine yol açan üç önemli etken devredeydi.

Bunlar:

a) **Partikülarist/biz bize benzerizci** Osmanlı/Türk tarihçiliğinin, ilk ve orta eğitim ders kitapları aracılığıyla olsun, akademik Osmanlı tarihçileri (Barkan, İnalcık gibi) aracılığıyla olsun, on yıllardır işledikleri tezlerin AÜT'çü yaklaşımın yeşermesine uygun bir zemin hazırlamış olmasıdır. Osmanlı toplum yapısının **kendinden başkasına benzemez (sui generis)** niteliğinde direnen bu çevrelerin referans noktaları hemen her zaman Batı Avrupa feodal Ortaçağ toplumları olduğu için, iddialarının merkezinde Osmanlının feodal olmadığı görüşü ağırlıklı bir yer işgal etmiştir. Bunun tipik örneği, 1930'lardan 1970'lere kadar Osmanlının feodal olmadığı tezine neredeyse militanca sarılan Ömer Lütfi Barkan'dır. Barkan, böylece Batı'da feodalizm tasfiye sürecine girmişken serpilmeye başlayan Osmanlı devletini gecikmiş bir feodalizm imasıyla çağının (Batı Avrupa'nın) gerisine düşürmekten sakınmış oluyor ve hiç olmazsa 15. ve 16. yy.'lar için Avrupa'nın ilerisinde bir Osmanlı imajıyla milliyetçi nostaljik duyguları avutuyordu. İlginç olan, Barkan ve İnalcık gibi önemli tarihçilerimizin, Osmanlı devletinin hem kuruluş dönemi (İstanbul'un alınışı öncesi dönem) hem de "klasik" dönem sonrasındaki yani 17. yy. sonrasındaki dönem için feodal eğilimlerin etkisi altında hatta yer yer düpedüz feodal bir toplumsal yapı çizmeleridir. Bunun arkasındaki neden, feodalitenin siyasal/hukuksal dokunun niteliğine göre tanımlanması, ekonomik temeldeki ilişkilerin belirleyiciliğinin gözardı edilmesidir.

b) AÜT'ün yeşermesine uygun bir ortam hazırlayan ikinci önemli etken, feodalizmin doğru dürüst bir genel tanımının yapıl-

mamış olması ve hatta alabildiğine çarpık bir tanımdan yola çıkılmasıdır. Burada da asıl etki, en fazla 1930'lara kadar gelen Avrupa tarihçilerinden beslenen Osmanlı tarihçilerimizin feodalizmi kavrayış biçimlerinin eskiliği, anakronizmi ve Osmanlı toplumunun farklılığını öne çıkarıcı eklektizmidir. 1950'ler, 60'lar, hatta 70'lerde Pirenne gibi 1920'lerin, 1930'ların tarihçilerinin çoktan aşılmış görüşlerine bağlı kalan akademik tarihçilerimiz, genel olarak marksizmden etkilenen AÜT'çü bilim adamları ve aydınları da peşlerinden sürükleyebilmişlerdir. Örneğin AÜT'ün Türkiye'deki teorisyeni olarak ünlenen Sencer Divitçioğlu, Pirenne'in görüşlerine bağlı kalıyor, üstelik Pirenne'i doğrudan okumayan Sweezy'den yararlanmakla yetinebiliyordu. Osmanlı toplumunu bir üretim tarzı çerçevesinde ama FÜT dışında tanımlayan marksist eğilimli olsun olmasın bütün yazarların, Osmanlı toplumsal yapısına değin yorumlarının doğrudan doğruya partikülarist Osmanlı tarihçilerinin değerlendirmelerinden türetilmiş olması, bu görünüşte farklı iki tür yaklaşımın özde birliğini göstermektedir. Bu çevrelerin feodalizm anlayışları şu biraraya getirilemez özelliklerin yanyana getirilmesine dayanmaktadır:

— Feodalizmde doğrudan üretici, serf, artık emeği emekrant (angarya) biçiminde sağılan, hukuki kişiliği son derece sınırlı, toprak üzerindeki hakları yararlanma hakkını geçmeyen, efendisine ve toprağa bağımlı bir tür toprak kölesidir. (Oysa, aynı yaklaşım, Osmanlı köylüsünün, reayanın, özgür olduğunu, artık emeğinin ürün-rant ve para-rant biçiminde çekilip alındığını kanıtlamaya ve benzemezliğini vurgulamaya çalışır).

— Feodalizmde bedensel yükümlülükleri doğuran olgu, malikânenin (manor veya senyörlük) iki parçalı bir bütünden oluşması ve bunun en önemli bölümünün doğrudan senyörün işlettiği **demesne** veya **reserve**'den meydana gelmesidir. Bu bölümün işletilmesi serflerin yoğun bedensel yükümlülükler altına sokulmasını gerektirmektedir. (Oysa Osmanlı timarında, hakim olan reaya

çiftleridir ve bu yaklaşıma göre iki işletme biçimi birbirine benzemezdir).

— Feodalizmde fief üzerinde senyörün mutlak mülkiyete varan bir özel mülkiyeti söz konusuyken, Osmanlı timarında timar beyinin iğreti bir yararlanma hakkından başka hakkı bulunmamaktadır.

— Feodalizmde merkezi siyasal iktidarın merkezkaç güçler lehine ufalanması, hatta, limitte, hükümran bir merkezi devletin tamamen silinmesini içerecek denli bir siyasal/hukuksal yerelleşme (yargılama yetkisinin de feodal beye geçmesi) söz konusu olabilirken, Osmanlı merkeziyetçiliği feodal yerelleşmenin antitezini oluşturmaktadır.

Bu tür karikatürleştirilmiş bir feodalite anlayışının feodalizm gerçeğini kavramamıza imkân vermeyeceğini, dolayısıyla karşılaştırmalı tarih açısından bir referans konusu olamayacağına daha önce uzunca değinme fırsatı bulduk.[1] Ancak, buradaki konumuz açısından önemli olan, Behice Boran'ın çeyrek yüzyıl önce henüz AÜT tartışmaları gündeme gelmeden bu uyarıları yapmış olmasıdır. Bunlardan bazı örneklere birazdan değineceğiz.

c) AÜT tezinin kısa zamanda geniş bir yandaş kitlesi bulmasının üçüncü bir nedeni, doğrudan doğruya bu konuda çeviri ve telif olarak yapılan oldukça yoğun yayın faaliyetidir. FÜT'ün bilimsel bir tartışma zeminine oturtulamadığı, insanların feodal olmayan bir Osmanlı toplumu koşullandırmasına tüm eğitim süreci içinde ve kitle iletişim araçlarıyla hazırlandığı bir kültürel ortamda AÜT tezlerini savunan yayınların etkili olmaması düşünülemezdi; hele bunların içinde Kemal Tahir gibi yaygın okunan bir romancı

---

[1] Bu konularda **Bilim ve Sanat**'ın Ekim 1983 ile Eylül 1984 sayılarındaki ve **Yarın** dergisinin Ekim-Kasım-Aralık 1983 sayılarındaki yazılarımıza bakılabilir (Bu yazılara bu kitabın önceki bölümlerinde yer verildi).

da varsa... Dün olduğu kadar bugün de zor olan, Osmanlı'nın esas karakteri itibariyle feodal bir toplumsal yapıya sahip olduğunun anlatılabilmesidir.

AÜT'çü tezlere yakın yazarlar 1965 sonrasında geniş bir yelpaze oluşturmuşlardı; bunlardan bazı önemli isimler verilebilir: Selahattin Hilâv, Sencer Divitçioğlu, İdris Küçükömer, Muzaffer Sencer, İsmail Cem, Tevfik Çavdar, Hikmet Kıvılcımlı, Stefanos Yerasimos, Emre Kongar, Çağlar Keyder, Asaf Savaş Akat, Sina Akşin, Huricihan İslâmoğlu, Hilmi Yavuz, Taner Timur...

Buna karşılık Osmanlı'da hakim üretim tarzının FÜT olduğunu savunan isimler arasına, Behice Boran'ı izleyen dönem için, Kurthan Fişek, Doğan Avcıoğlu, Doğu Perinçek, Oya Sencer, Suat Aksoy, Muzaffer Erdost, Mübeccel B. Kıray, Korkut Boratav, Muammer Sencer, İlhan Tekeli, Ünal Nalbantoğlu, Yıldız Sertel, İlber Ortaylı, Halil Berktay ve uygun görülürse, bu satırların yazarı katılabilir.[2]

Behice Boran'ın yazısını izleyen dönemin bize göre iki ilginç özelliği bulunmaktadır. Birincisi, Osmanlı toplumunun klasik döneminde XV.-XVI. yy.'lar hakim olan üretim tarzının tartışılması, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin ekonomik, toplumsal, siyasal, hukuksal ve ideolojik biçimlenişinin analizi konusunda belirleyici kabul edilmiş ve çıkarılan sonuçlar çeşitli politik/ideolojik saflaşmaların sınıf ittifakları ve programlarına temel oluşturulmak istenmiştir. Bu nedenle tartışma bazen sağırlar diyaloğu biçimine bürünebilmiştir. (Bu arada, kabaca ikiye ayırdığımız tarafların

---

[2] Daha geniş bir envanter için bkz: Halil Berktay, "Tarih Çalışmaları Kaynakçası" "**Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedisi**, 9. Cilt, s. 2475-78, İletişim Yayınları. Bizim bu yöndeki görüşlerimiz ilk önce 1978'de *Le développement du capitalisme dans l'agriculture de Turquie* başlıklı doktora çalışmamızın (Paris-I, Panthéon-Sorbonne Üniversitesi) Osmanlı'ya ayrılmış birinci cildinde yer aldı.

VIII. ve IX. yy.'larda savaş giysileri ve silahlarıyla Frank askerleri.

kendi içlerinde de homojen bir bütün oluşturmadıklarını belirtmemiz gerekir). İkinci özellik, AÜT yandaşlarının feodalizmin tanımında Marksist olmayan yerli/yabancı tarihçilerden feyiz almayı tercih ederken, AÜT üzerine yorumlarını Marx'ın bu konuda sistemli bir bütün oluşturmayan görüşlerine ve Avrupalı Marksist tarihçilere dayandırmayı yeğlemiş olmalarıdır. Bunun önemli bir paradoks olduğunu düşünüyoruz.

2. FEODALİZMİN KAVRAMSALLAŞTIRILMASI

Feodalizm konusunda düşülen en büyük yanlış, bu üretim tarzının en olgun ve başat olduğu aşamasının somut toplum örneklerinden çıkarılacak genellemeler etrafında çerçevelenememesi olmuştur. Batının "tipik" feodal toplumları Osmanlı toplumu incelemelerinde referans olarak kullanıldığında genellikle yapılan, bu iki toplum tipinin benzemezliğini vurgulamak için, Batı feodalizminin farklı aşama ve evrelerinin eşanlı olarak yanyana bulunması olanaksız bazı özelliklerinin ardarda sıralanması olabilmektedir. Örneğin, Batı Avrupa feodalizminin ekonomik temeli tanımlanırken genellikle oluşma aşamasının manorial (domanial) örgütlenme biçimi esas alınmakta ve kısmî ve arızî olan bu işletme biçimine bağlı olarak emek ranta dayalı serflik tipi, yaygın ve temel belirleyici üretim ilişkisi olarak görülmektedir. Böylece manorial işletme biçiminde dahi yıllık angarya yükümlülüğü birkaç haftayı geçmeyen serf tipinin hakim serf kategorisini oluşturduğu gözardı edilmektedir. Öte yandan, feodal senyörün, feodal üst yapının bir bütün olarak kurumsallaştığı olgunluk aşamasında hızla tasfiye olan bedensel yükümlülükler yerine bir anlamda telafi edici olarak geliştirdiği ve bir ekonomik sömürü aracı olarak kullandığı, ekonomik/hukuksal kökenli yöresel kumanda hakları da (banalité, banality), kuruluş aşamasının "klasik" domanial rejimiyle **birlikte** feodalizmin ortak özü olarak sunulabilmektedirler. Keza, feodal üretim tarzının tanımlanmasında, gene yanlış olarak

siyasal/hukuksal üstyapı da her zaman devreye sokulmakta: üstelik, Batı'da siyasal/yargısal iktidarın bölünmesi ve yerelleşmesi her aşamada farklı dereceler ve özelliklerde olmasına karşın, standart bir yerelleşme modeli her dönem için örtük olarak geçerli sayılmaktadır.

İlginç olan, Osmanlı toplumunun ayırdedici özellikleri saptanırken XV. yy. ortası ile XVI. yy. son çeyreği arasındaki görece istikrarlı olgunluk dönemi esas alınırken, Batı Avrupa feodalizmi sözkonusu olduğunda VIII. yy. ile XIV. yy. arasındaki altı yüzyıllık uzun şekillenme ve olgunluk dönemlerinin karma özelliklerinin işe geldiği gibi seçilip alınmasıdır. Eğer Batı Avrupa feodalizminin temel belirleyici öğelerinin ayırdedilmesi gerekiyorsa, bunlar henüz şekillenme aşamasını temsil eden V.-X. yy.'lar arasındaki dönemden değil, bu somut coğrafya örneğinde XI. yy. başı ile XIII. yy. sonu arasındaki olgunluk döneminden seçilip alınmalıdır. Bu takdirde feodalizmin gerçek özelliklerinin, ürün-rant ve para-rantın hakim artık sağma biçimi olduğu **senyorial** örgütlenme modelinde bulunduğu; bu modelde serf çiftlerinin giderek sürekli ve kalıtsal bir nitelik kazanarak yararlanma haklarının tasarruf haklarına dönüştüğü; ortak bir statüye doğru evrilen serflerin bir bölümünün kişisel bağımlılıklarının azalmasına karşın bir bütün olarak toprağa bağlanmanın serf türünün genel varoluş biçimini belirler duruma geldiği ve XII. yy.'da ortaya çıkan "hiçbir toprak senyörsüz ve hiçbir senyör topraksız olmaz" hukuksal çerçevesi içinde kuruluş döneminin yaygın serbest mülklerinin (alleu) silindiği, özgür köylülerin iyice önemsizleştiği ve feodal sistemin ilk defa tüm bölgeleri ve insanları kucaklayacak bir yaygınlığa eriştiği görülecektir. Hiç kuşkusuz Batı Avrupa'da ve özellikle Fransa'da feodalizmin yükseliş dönemi bu zaman aralığında yaşanmaktadır. Gelişen üretici güçler temelinde önceki (köleci) üretim tarzıyla kopuş ve ayırım noktaları iyice belirginleşmekte, toprak açmaların, nüfus artışının ve feodal model temelinde gelişen kentlerin serpilmesiyle feodalizmin ekonomik temeli o zamana dek görülmeyen bir yay-

gınlığa kavuşmaktadır. Feodalizmin kurumsal/hukuksal üstyapısı da bu dönemin ilk yarısında, Batı Avrupa (Fransa) örneğinde, yerelleşmenin doruğunu yaşadıktan sonra XII. yy. sonlarından itibaren merkezi politik otoritenin yeniden güç kazandığı bir döneme girilmekte ve yerel iktidar odakları aleyhine gelişecek olan feodal monarşilerin temelleri atılmaktadır.

Feodalite ve Osmanlı toprak rejiminde mülkiyet biçiminin ve doğrudan üretici tiplerinin temelde ortak olan karakterlerinin altının çizilmesini ise Boran'ın özlü makalesine bırakalım.

3. FEODALİTE ve OSMANLILARDA MÜLKİYET MESELESİ

Behice Boran, Prof. Cahit Tanyol'un eleştirilene yanıt vermek için kaleme aldığı (ama bu arada Ö.L. Barkan'ı da eleştirmekten geri kalmadığı) YÖN'deki makalesinin birinci bölümünü "Marksist metot nedir?" sorusuna ayırmakta ve "gerçeklere dayanmayan, gerçeklerle beslenmeyen kavramlar boş kalıplar haline gelirler, ama genel kavramlarla sistemleştirilmemiş gerçekler de bir olgular yığını olmaktan öteye geçemez" demekteydi.

Emeğin yeri ve durumuna göre başlıca üç tip üretim sistemi ayırdedilebileceğini ifade eden Boran, toprağa bağlı serf emeğine dayalı feodal üretim ve mülkiyet ilişkilerini şöyle tanımlıyor: "Genellikle 'serf' kelimesiyle adlandırılan toprağa bağlı emekçinin gerek hukuki, gerekse fiili durumu katiyyen kölenin durumu değildir (...) Serfin toprak üzerinde bir intifa (yararlanma) hakkı vardır ve beye karşı mükellefiyetlerini yerine getirdiği müddetçe bu hak ondan alınamamaktadır."

"Böyle toprağa bağlı ve toprak üzerinde topluca tanınmış bir takım haklara sahip sınıfın mevcudiyeti toprakta tam mülkiyet hakkı'nın hiçbir sınıfta olmaması, toprak mülkiyetinin bir 'haklar

hiyerarşisi' halinde 'serf' ile 'senyör' sınıfı ve senyör sınıfı içinde de kademe kademe bölünmesi durumunu yaratmıştır. Hiyerarşi piramidinin tepesinde olan -'suzerain' veya kral- hukuki bakımdan toprağın mülkiyetine sahiptir, ama, sahip oldukları toprakları doğrudan doğruya kendisi işletemediğinden bu mülkiyet hakkı nazari kalmakta, gerçekte ise topraklarını ve toprakların serf emeğiyle işletilmesinden elde edilen ürünleri diğer beylerle paylaşmaktadır. Bu çeşit bir üretim sistemine dayanan toplum tipinin bir diğer karakteristik vasfı da siyasî-idarî fonksiyonların toprak mülkiyeti, yani tarım üretimi münasebetleri sistemine paralel ve ona bağlı bir hiyerarşi halinde teşkilâtlanmasıdır. (...) Bunun sebebi de bu toplumlarda esas servet şeklinin ve hizmetleri mükâfatlandırma vasıtasının toprak oluşu idi. İdarî -askerî görevler karşılığı beylere toprak, toprağa bağlı tarım emekçileri ve ürünleri üzerinde belirli haklar tanınıyordu. Emekçilerin belirli toprak parçalarına nesiller boyu bağlı kalmaları ve gerek bu toprakların, gerekse kendilerinin idaresi aynı şahsın elinde bulunması, bu tip toplumlarda sınıflar arası münasebetlere ister istemez 'şahsi' bir vasıf kazandırıyordu.

İmdi bu özetlediğimiz toplum sistemi feodal tip dediğimiz toplumdur ve yukarıdaki vasıflar Batının mahalli derebeyliği kadar bizim merkezi Osmanlı İmparatorluğu için de doğrudur; buna dayanaraktır ki Osmanlı İmparatorluğu feodal tipte bir devlettir diyoruz (...) Batıdaki feodalite ile Osmanlı İmparatorluğu 'feodal tip' toplumun iki değişik örneği -variant'ı-dır".

Osmanlının temel karakteri itibariyle feodal bir toplum olduğunun anlatılabilmesi bugünün de öncelikli bir meselesi olarak önümüzde durmaktadır ve bu, bugün, dünden daha kolay değildir. Ama zaten "bilimin zaferleri uzun sürede kazanılır."[3]

---

[3] Pierre Vilar, "Marksist Tarih: İnşa Halinde Olan Bir Tarih", **Birikim**, Sayı 3, Mayıs 1975, s. 37.

OSMANLI İKTİSAT TARİHİ ÜZERİNE

1. ELEŞTİRİNİN GENEL ÇERÇEVESİ

Bütün bilimlerde olduğu gibi tarih biliminde de sentez çalışmalarının ikili bir işlevi vardır: 1) Ayrıntılı monografik incelemelerin birikimlerini en önemli bulgu ve sonuçlarını biraraya getirerek toparlamak; 2) Geniş bir okuyucu kitlesine ulaşabilmek için bilimsel bilgi ve çözümlemeleri, konusunun uzmanı olmayanların da anlayabileceği bir dil ve anlatımla sadeleştirerek sunmak (vülgarizasyon). Gerçek Yayınevi'nin «100 Soruda» dizisiyle yapmak istediği herhalde bu işlevlerden ikincisini öne çıkaran ve yeni tezler getirmekten ziyade var olanları toparlayan ancak yazarının özgün görüşlerine öncelikle yer veren telif sentez çalışmalarını bir araya getirmekti denilebilir. Türkiye'yi eksen alan çalışmalara öncelik veren ve konuların sunuluş biçimini genellikle dipnotsuz soru-cevap yöntemiyle sınırlayan bu dizi ile Fransızların binlerce cilde ulaşan «Que sais-je» (Ne biliyorum?) dizisi arasında çıkış noktaları itibariyle bazı benzerlikler kurulabilir. Ancak uygulamada, «100 Soruda» dizisi bazı çalışmalar bakımından yayıncının başlangıçta amaçladığının muhtemelen ötesine taşmış ve değindiğimiz iki işlevi uygun dozda harmanlayabilen, hatta monografik incelemelerin ötesine giden özgün yapıtlara da yer vermiştir. (Bu sonunculara, diğerleri yanında, K. Boratav'ın **Türkiye'de Devletçilik** çalışması ile S. Akşin'in **Jön Türkler ve İttihat Terakki**'si örnek verilebilir).

Dizinin 55. ve şimdilik (1988 sonu itibariyle) sonuncu kitabı olarak yayınlanan Şevket Pamuk'un **Osmanlı - Türkiye İktisadi**

Tarihi, 1500-1914 (İstanbul, 1988) başlıklı çalışması da, yer yer, özellikle son üç bölümde, dizinin sınırlarını, sentez çalışmalarının birinci işlevini öne çıkararak, zorluyor. Kitabın son üç bölümünde, 16. yüzyılın ikinci yarısından İmparatorluğun son demlerine kadar Osmanlı ekonomisinin gelişimi, iç ve dış dinamiklerin karşılıklı etkileşimleri dikkate alınarak ve Batı Avrupa'daki kapitalist gelişmeyle eşzamanlı izlenerek okuyucuya sunulmaya çalışılıyor. Bu bütünsel kavrayış Pamuk'un 19. yüzyıl iktisadî tarihi üzerindeki bilinen uzmanlığıyla birleşince, ortaya sadece geniş bir okur kitlesini değil konunun amatörlerini ve profesyonellerini de ilgilendirebilecek çekicilikte bir çalışma çıkıyor. Bu bölümlerde katılamadığımız bazı yorumlar oluyorsa da, bunlar bu bölümlerin okunmasını aksatmıyor ve esasen asıl geliştirilmeleri ilk iki bölümde yapılmış bulunun bu yorumlara fazla da yer verilmiyor.

Kitabın "Giriş" başlığını taşıyan birinci bölümü iki farklı konuyu bir araya getirmekte. Bunlardan ilki, tarih biliminin tanımından ve kuramsız tarih olamayacağından başlatıyor çalışmayı. Braudel'in, «eğer kuram yoksa tarih de yoktur» özdeyişine yer veren ve belge fetişizminin tarihi bilim yapamayacağı görüşünü işleyen soru-yanıtlara katılmamak mümkün değil. Daha sonra, iktisadî tarihin kavramsal çerçevesinin ve «üretim tarzı», «toplumsal kuruluş» gibi kuramsal çözümleme araçlarının yazarca nasıl anlaşıldığı ve kullanılacağını işleyen sorular (3., 4., 5., sorular) ve yanıtlar yer alıyor. Bunları izleyen üç soruyla Osmanlı toplumunda hakim üretim tarzının ne olduğuna götüren kritik önemdeki açılımlar yapılıyor. Soru 6 ile feodal üretim tarzının (FÜT), soru 7 ile Asyagil üretim tarzının (AÜT) ve buradan da «vergisel üretim tarzı»nın (VÜT) kavramlaştırılmasına gidilmek ve nihayet soru 8 ile Osmanlı toplumunun tarihinin dönemlendirilmesi çerçevesinde bu topluma damgasını vuran üretim tarzının teşhisi yapılmak istenmekte. Bizim yazımızın temel eleştirisi de bu soru-yanıtlar çevresinde dönecek, çünkü ilk iki bölümün kurgusu esas itibariyle bu yanıtlarda benimsenen tavır alışlara dayanıyor; çalışmanın tümüne de aynı bakış açısı açık veya örtük biçimde yol gösteriyor.

Birinci bölümün **ikinci** konusu, Osmanlı toplumunun oluşma dönemi sayılan 14 ve 15. yüzyılların hızlı bir betimlemesine ayrılmış (9.-13. sorular). Pamuk'un kitabının günlük basının köşe yazarlarınca oldukça yaygın bir biçimde kaynak gösterilmesinin nedeni, bu kısa alt bölümde (özellikle s. 26-32) yapılan saptamaların televizyonda «Kuruluş» dizisinin yayınlandığı dönemle çakışması oldu. Dolayısıyla kitabın muhtemelen daha yaygın bir okuyucu kitlesine ulaşmasının nedeni, bu öngörülmedik derecede uygun yayın zamanlaması veya rastlantısı olmuştur sanıyoruz[1].

Kitabın ikinci bölümü «16. yüzyılda ekonomi, toplum ve devlet» başlığını taşıyor ve Osmanlı ekonomik/toplumsal sisteminin bu yüzyılın son çeyreğinde çözülmeye başlamasından önceki görece istikrarlı olgunluk döneminin iktisadî/toplumsal kurumlarını, toplumsal sınıflarını, kırsal ve kentsel yaşamın ekonomik ilişkilerini, teorik tahlil araçlarını bir kenara bırakmadan incelemeye çalışıyor. Bizim bu bölümde önemli sorunlarla yüklü gördüğümüz bazı alt bölümler var. Bunlar, timar düzeni çevresinde kurulmuş toplumsal ilişkileri, özellikle timarlılarla reaya arasındaki ilişkileri ele alan sorularla (18., 20. ve 22. sorular), mülkiyet biçimlerini, mülkiyet/üretim ilişkileri ve Osmanlı'nın niçin feodal olmadığını irdeleyen sorular (21., 37 - 40., sorular) olarak toparlanabilir. Bunlara genişçe değinmeyi düşünüyoruz. Her ne kadar kitabın içerdiği 100 sorudan sadece 15-16 kadarına (küçük itirazla-

---

[1] Gene de aklımıza şöyle bir soru takılıyor: Eğer Ş. Pamuk'un kitabının yayın tarihi biraz gecikseydi veya Pamuk bu konuya üç beş sayfa dahi ayırmamış olsaydı, iyi niyetlerinden kuşku duymadığımız köşe yazarlarımız acaba referans kitabı bulamayacaklar mıydı? Yeni bir yayına destek olma niyeti galebe çalmış olabilir, bunu sevindirici bir gelişme kabul edebiliriz; ancak gene çok yeni olarak piyasaya çıkan «Türkiye Tarihinin» 1. kitabı (**Osmanlı Devletine Kadar Türkler,** Cem Yayınevi, 1987) ve bunun H. Berktay'ca kaleme alınan ilk bölümü («İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi») bizce özellikle bu konuda gözden kaçırılmaması gereken temel bir başvuru çalışmasıydı.

rımızın olduğu sorularla birlikte belki 23 tanesine) eleştiri yöneltecek olsak da, olayın basit bir yüzde hesabıyla ilişkisi olmadığı herhalde şimdiden anlaşılmıştır. Değineceğimiz sorular kitabın bütün dokusuna hakim olan ve bize göre önemli kuramsal (ve bazen olgusal) sorunlar taşıyan sorulardır.

Bu sorunları tartışmaya girişmeden önce, bir noktaya öncelikle açıklık getirelim. Ş. Pamuk'un kitabına yönelteceğimiz eleştirilerin, tarih biliminin soyut çözümleme araçlarının kullanım biçimleri üzerinde yoğunlaşacak olması, bu tür araçlara çalışmada hiç yer verilmemiş olması durumunda eleştirilecek birşey kalmazdı anlamına gelmez. Böylesi bir çalışma herhalde Türkiye'deki tarih araştırmalarının genel yavanlığının pek dışına çıkmazdı ve işte tam bu nedenle de bir eleştiri konusu olurdu veya hiçbir eleştiriye değer görülmeyebilirdi. Başka deyişle, bir genel sentez çalışmasında olsun, monografik bir incelemede olsun, tarihi bilim yapan kuramsal yöntem ve açılımların açık veya zımni yönlendiriciliği mutlaka rehber alınmalıdır. Dolayısıyla, Pamuk'un giriştiği üretim tarzı tartışmasını, içeriğiyle hemfikir olup olmamak bir yana, böyle bir vülgarizasyon kitabının çapını aşan bir uğraş olarak kesinlikle görmüyoruz. Tam tersine. Tarih bilimini kuramsızlaştırma çabalarının bilinçli olarak yerleştirildiği «tarih» kürsülerinin revaçta olduğu, hatta tarihin ancak her türlü kuramdan arındırıldığı zaman bilim olacağı yolunda fetvalar verildiği bir Türkiye'de -bu fetva sahiplerinin açık ideolojik tavırları ve kaçınılmaz olarak var olan kendi gerici teleolojik ya da gizemleştirici kuramları ne olursa olsun- bunun aksi yönündeki her çaba öncelikle saygıyla karşılanmalıdır. Elbette bu kadarıyla yetinmek mümkün değil. Ancak bundan sonrası sağlıklı bir bilimsel tartışmanın açılıp açılmamasıyla ilişkilidir; bu tür bir tartışmanın yapılabileceği maddî temel hiç olmazsa oluşturulmuştur. Ş. Pamuk'un bu bazda bir tartışma açtığını düşünüyoruz ve buna katılıyoruz.

2. ÜRETİM TARZI VE EKONOMİK/TOPLUMSAL FORMASYON KAVRAMLARI

Ş. Pamuk, üretim tarzı ve toplumsal kuruluş kavramlarını tanımlamakla işe başlıyor. Hemen arkasından feodal ve asyagil üretim tarzlarının tanımsal çerçevesini çizdikten sonra, bunlardan ikincisinin daha geniş tanımlanması gerektiğini ve Mısırlı İktisatçı Samir Amin'in yolunu izleyerek, «Vergisel Üretim Tarzı» (VÜT) kavramıyla karşılanmasının daha isabetli olacağını belirtiyor. VÜT konusuna topu topu 10 satırı geçmeyen bir paragraf ayrılmışken birdenbire aynı paragrafta karşımıza Osmanlı toplumunun özelliklerini en iyi bu üretim tarzının yansıttığı değerlendirmesini buluyoruz. Bir daha da bu üretim tarzının özellikleri üzerine dönülmediğine göre, bu kararlı tavrın kitapta dayanıksız kaldığını ve etkisinin pek hissedilmediğini düşünebilirsiniz. Dayanaksız kaldığı saptaması genelde doğru olmakla birlikte, ikincisinin (etkisinin hissedilmediğinin) aceleye getirilmiş bir hüküm olduğunu söyleyeceğiz. İki nedenle: **Bir**: VÜT, AÜT'den türetilmiş ve sadece bazı eklemeler ve çıkarmalarla (esnetlemelerle) yaratılmış bir üretim tarzı kavramı olduğu için, yazar «bilindiği» varsayılan AÜT'e zımni gönderme yapmış olmayı yeterli buluyor, ancak VÜT kavramını metnin her köşesinde karşımıza çıkarıyor. **İki:** Çalışmada kapitalizm öncesinde esas itibariyle iki üretim tarzı -feodal ve vergisel- varsayıldığı için (başka üretim tarzı yoktur anlamında kullanılmasa da), Osmanlı toplumunun feodal olmadığının «kanıtlanmasına» daha fazla yer ve önem veriliyor. Böylece feodal olmadığı «gösterilen» Osmanlı toplumunun, «vergisel» olmaktan başka bir seçeneği de kalmıyor.

Pamuk bu yöntemi izlerken, gerek AÜT'çülerimizle gerekse de üretim tarzı kavramına dehşetli alerjisi olan «biz bize benzerizci» partikülarist Osmanlı tarihçileriyle ister istemez aynı paralele düşüyor. Çünkü bu iki akımın da Osmanlı tahlillerinde öncelik verdikleri ve birleştikleri tema, Osmanlının zinhar feodal

olarak nitelenmesinin mümkün olamayacağı noktasında düğümleniyor. Bunun için de öncelikle feodal üretim tarzının çarpık veya hatalı olarak kavranması ve sunulması gerekiyor. Bizi şaşırtan nokta, Barkan'ın 1930'larda kısmen mazur görülebilecek ancak 1970'lerde hiçbir mazeret tanınamayacak olan hipotetik feodal toplum çerçevesinin, nasıl olur da nesiller arasında aktarılan bir miras gibi bugünlere taşınabildiğidir. Pamuk'un da son olarak katıldığını düşündüğümüz bu topluluğun heterojenliği dikkat çekicidir. Barkan'ın ve İnalcık'ın bu konularda benzeşen tavır alışlarını onların izinden hiç sektirmeksizin sürdürmeye çalışan öğrencilerini (bunlar tarih bölümlerinin öğretim üyeleridir esas olarak ve ufukları ne yazık ki genellikle hocalarına kıyasla bile çok daha dar olduğu için bu tartışmaları bütünüyle es geçmeyi tercih ederler) haydi anlamaya çalışalım. Peki Marksist analiz yöntem ve araçlarını kullanma savında olanlara ne diyebiliriz? Bu konuda daha önce şu saptamayı yapmıştık: «AÜT yandaşlarının feodalizm tanımında Marksist olmayan yerli/yabancı tarihçilerden feyiz almayı tercih ederken, AÜT üzerine yorumlarını Marx'ın bu konuda sistemli bir bütün oluşturmayan görüşlerine ve Avrupalı Marksist tarihçilere dayandırmayı yeğlemiş olmalarının önemli bir paradoks olduğunu düşünüyoruz»[2] Doğrusu bu paradoksun da her şeyi açıklamadığı söylenebilir; çünkü feodalizm konusunda bugün Marksist olmayan geniş bir batılı tarihçi yelpazesi de bizdeki feodalizm tanımıyla en ufak bir ilişkisi olmayan ve Marksist tarihçilerin çizdiği genel çerçeveyle büyük ölçüde çakışan bir feodalizm anlayışına sahiptir. Şimdi feodalizmin tanımı üzerine bir tartışmaya girmeden önce üretim tarzı ve ekonomik/toplumsal formasyon kavramları üzerinde biraz duralım.

Üretim tarzı kavramı, toplumsal evrimin aşamalarında, belirli toplumsal gereksinmeleri karşılamaya yönelik mal ve hizmet-

---

[2] O. Oyan, «Behice Boran'ın Feodalizm ve Osmanlı Toplum Yapısı Tahlilleri», **Bilim ve Sanat,** Aralık 1987, s. 15. (Bu kitapta ise, bkz. yukarıda s. 138.)

lerin hangi maddî üretim güçleri temelinde ve ne tür bir toplumsal üretim ilişkisi çerçevesinde üretildiğinin yoğunlaşmış, genel ve soyut bir ifadesi olarak tanımlanabilir. Bu tanımın Ş. Pamuk'un aynı kavram üzerindeki ilk açıklamalarıyla çelişen bir yanı yok. Ancak daha sonra Pamuk, kavrama, iktisadî düzeyin yanı sıra siyasal ve ideolojik düzeyi de yüklüyor ve şuna varıyor: «Bir üretim tarzını bu düzeylerin belirli bir biçimde biraraya gelmesi olarak yorumlamak da mümkündür. Tarihsel gelişme sürecinde iktisadî, siyasal ve ideolojik unsurlardan hangisinin daha ağır basacağını önceden belirlemek mümkün değil. İktisadî unsurların her zaman belirleyici olduğu söylenemez. Ekonomi-dışı unsurların ağırlığını küçümsememek gerekiyor. Bu durumun daha da belirgin olduğu kapitaliz öncesi üretim tarzlarını ise, siyasal, hukuksal ve ideolojik düzeyleri dikkate almadan tanımlayabilmek bile mümkün değildir». Hemen söyleyelim; tartışmayı bu Althusser'vari üretim tarzı kavrayışı üzerinde yoğunlaştırmak istemiyoruz. Daha önemli gördüğümüz teorik ihtilaf noktaları olmasaydı bu konuya hiç değinmeyebilirdik de. Ancak, üretim tarzını iktisadî kertelerin belirlediği kavrayışından bir kez uzaklaşıldı mı, Pamuk'un «toplumsal kuruluş» dediği, aslı «ekonomik ve toplumsal formasyon» olan ve kısaca «ekonomik formasyon» veya «toplumsal formasyon» («toplumsal oluşum») veyahut «sosyo-ekonomik formasyon» diye de adlandırılan kavramın içi boşaltılmış olmakta ve üretim tarzlarının eklemlenmesi tezi de havada kalmakta veya kaotik bir durumu çağrıştırmaktadır. Sonuç, kavram fakirleşmesi ve kavram kargaşasıdır.

Biraz daha açalım. Ekonomik ilişkiler ile üretici güçlerin birliğini simgeleyen **ekonomik temel** (üretim tarzı), siyasal, hukuksal, kültürel, ideolojik kertelerin oluşturduğu kendi **üstyapısı** ile karmaşık bir bütün oluşturur. Bu karmaşık bileşim artık yeni bir kavramla karşılanmak zorundadır. İşte **ekonomik ve toplumsal formasyon** kavramının **birinci** kullanım şekli bu en soyut ve en genel teorik ifadesidir. Bu kavramın **ikinci bir düzeyi** veya ikinci

kullanım şekli, üretim tarzı ile üstyapının somut bir tarihi toplumun bağrında oluşturduğu karmaşık ilişkiler bütünüdür. Bu şekliyle kavram gene soyut karakterini korumakla birlikte, somutla bağları sıkıca örülmüş bir düzeyi simgelemektedir. Bellibaşlı üretim tarzı ile buna tekabül eden birinci düzeydeki ekonomik ve toplumsal formasyon sayısının çok sınırlı olarak kabul edilmesine karşılık, ikinci düzeyi açısından kavrandığında ekonomik ve toplumsal formasyonların somut tarihsel toplumlara denk düştüğü ve bunların sayısı kadar çok ve çeşitli oldukları söylenebilir. (Bundan böyle, basitlik açısından, ikinci düzeye sadece «toplumsal formasyon» denilecektir). Kavramın bu ikinci düzeyi tarihsel bir toplumu düşündürttüğü ölçüde iki yönlü bir açılıma imkân verecektir: a) Bir toplumsal formasyonun birden fazla üretim tarzının eklemlenmesi üzerine kurulu olabilmesini ve bunun değişik tarihsel toplumlar açısından büyük bir çeşitlilik gösterebilmesini anlaşılabilir ve kavramlaştırılabilir kılacaktır. b) Ekonomik temelin yani üretim tarzının üstyapıyı karşılıklı etkileşim içinde belirlemesinin somut toplumlar ve yaşanmışlıklar düzeyinde sonsuz ayrıntılar çeşitliliği yaratacağını ve yarattığını, ancak bunun tarihin genel akışını kavramamıza engel oluşturmadığını anlaşılır kılacaktır. Somut tarihsel kategoriler olan toplumların varoluş koşulları, içinde yer aldıkları doğal ortamın özellikleri, üretim tarzlarının eklemlenme biçimlerinin özgüllüğü ve iç dinamiklerinin işleyiş biçimleri kadar, farklı gelişmişlik aşamalarındaki diğer toplumlarla olan ilişkilerinin özel biçimlerine göre de son derece büyük bir çeşitlilik gösterecektir. Farklı tarihsel ortamlardaki bu son derece karmaşık tarihsel akışın, her türden düşünce çarpıklıklarını, bu arada bilinemezci (agnosticiste) ve partikülarist tarih anlayışlarını beslemesi şaşırtıcı değildir. Bu tür savrulmaları aşmanın yolu doğrudan doğruya kullanılan tahlil yöntem ve araçlarına bağlıdır, veya, daha uygun bir deyişle, doğru yöntem ve araçların doğru kullanımına bağlıdır. Karmaşık tarihsel akışın kavranabilir kılınmasının **ilk adımı tarihsel sürecin birlik ve bütünlüğünü** kavramlaştırmak-

tır. Bunun aracı da, işlevsel bir analiz aracı düzeyine yükseltilen **ekonomik ve toplumsal formasyon** kavramının en soyut, en genel ve en dinamik şekliyle analize katılmasıdır[3]. Üretim tarzı ile somut toplumsal formasyon arasında köprüyü kuran bu kavramı statik değil, tarihsel gelişmenin kesintisizliğini olduğu kadar kesintilerini de yansıtan dinamik bir kavram olarak kullanmak gerekir. Bu yüzden, kavramı, bir toplumun formasyon (oluşum) süreci anlamında kullanmayı tercih ediyoruz. Kavram, toplumsal yaşamın yapısal ve üstyapısal bütün alanlarını, yani ekonomik, teknik, siyasal, kültürel ve ideolojik alanları, onların özgüllük ve görece özerkliklerini bozmadan birleştirdiği için tarihsel sürecin bütünlüğü ve birliğini kavramanın vazgeçilmez rehberidir. Bu bağlamda, tarihsel gelişmenin büyük aşamalarını simgeleyen belli başlı birkaç ekonomik ve toplumsal formasyon kategorisiyle tarihsel toplumsal çözümleme yapmanın sakıncaları ortadan kalkmaktadır. Yeter ki çözümlemeyi bu düzeyde dondurmayalım... Nitekim, tarihsel hammaddenin karmaşıklığını bu tür bir üstkavramla düzene soktuktan sonra, somut toplumların teorik açıklamasına girişilebilir. Bunun için **ikinci bir adım** atarak, tarihsel gelişmenin iki yönünü, ana mecra olan sürecin birliği ve bütünlüğü yanında **farklılığını da** kuramsal olarak göz önüne almak gerekir. Somut toplumların kuramsal açıklanmasına ilişkin güçlükleri yenmenin yolu, farklılığı, çeşitliliği, birleştirici kavram kategorileri arkasına atarak ihmal etmek değil, tam tersine özgüllükleri sistematik bir inceleme konusu yapmaktır. Örneğin belirli bir üretim tarzının başat olduğu toplumlarda, siyasal/ideolojik üstyapıların da **tamamen** birbirinin aynı olacağı veya olması gerektiği önermesiyle yola çıkmak, sosyo-ekonomik formasyon kavramının birinci

---

[3] Bu konuda çığır açıcı bir makale E. Sereni'nin önce «**Quaderni di Critica Marxista**» (no. 4, 1970) dergisinde yayınlanan, sonra CERM çevresinde üzerinde geniş bir tartışma açılarak tümü **La Pensée** dergisinin Ekim 1971 (159. sayısında) yayınlanan «De Marx à Lénine: La Catégorie de 'Formation Economique et Sociale» başlıklı makalesi olmuştur.

ve ikinci düzeyleri arasında hiçbir ayırım yapmamak demektir. Her iki düzey açısından da üstyapıyı son çözümlemede belirleyen ekonomik temel ve üretim tarzı olmakla birlikte, bunlardan birincisinde hem üretim tarzı hem de buna denk düşen üstyapı en temel çizgileriyle geniş anlamda tanımlanırken; ikincisinde belirli bir üretim tarzının belirlediği üstyapıların ortak özellikleri yanında toplumlara rengini veren somut tarihsel zenginliklerle donanmış ve farklılaşmış biçimiyle göz önüne alınması gerekecektir.

Ş. Pamuk'un kullandığı «toplumsal kuruluş» kavramı, buradaki sosyo-ekonomik formasyon kavramının ikinci düzeyine denk düşüyor, yani salt somut tarihsel toplumlara işaret ediyor ve **sadece** bir «toplumsal kuruluş»ta biden fazla üretim tarzının bir arada bulunabileceğini göstermek için kullanılıyor. Pamuk'un toplumsal formasyon için seçtiği bu dar kalıbı yadırgamamak gerek; çünkü bir defa üretim tarzı kavramını üstyapıyı da içerecek şekilde aşırı yükleyince, ekonomik ve toplumsal formasyon kavramına yer kalmıyor. Böylece yaratılan kavram kargaşası ve fakirleşmesi sonucunda üretim tarzı ile toplumsal kuruluş kavramları arasında sağlam köprüler kurulamıyor. Gerçi bu, Pamuk'u, her bir somut topluma özgü ayrı birer üretim tarzı önerme aşırılığına götürmüyor (analizinin boşlukları buna da götürebilirdi), ama buna «karşılaştırmalı tarih açısından anlamlı bir yaklaşım olarak gözükmediği» (s. 24) için tevessül etmez görünüyor. Bu tavır, karşılaştırmalı tarih anlaşışının önemini bilen bir iktisat tarihçisinden sırf bu nedenle gelen zayıf bir tepki olarak gözüküyor. Pamuk, karşılaştırmalı tarih anlayışından vazgeçmek istemiyor ama bu tür bir anlayışın teorik analiz araçlarından kendisini mahrum bıraktığı için ister istemez bu sonuca gidiyor.

Öte yandan, hatalı kavramlaştırmalar yüzünden, Ş. Pamuk'un çok benimsediği «eklemleme» tezi de hiç yerini bulmuyor. Her üretim tarzının üstyapı kertelerini de içerdiği, üstelik bir üretim tarzında «iktisadî, siyasal ve ideolojik unsurlardan hangisinin daha ağır basacağını önceden belirlemenin mümkün olmadığı»

ve «iktisadî, siyasal ve ideolojik unsurlardan hangisinin daha ağır basacağını önceden belirlemenin mümkün olmadığı» ve «iktisadî unsurların her zaman belirleyici olduğunun söylenemeyeceği» (s. 17) türündün bir kavramlaştırmada, birden çok üretim tarzının bir araya gelmesinin üstyapıda yaratacağı kargaşayı düşünebiliyor musunuz? Böyle bir kaotik dünyanın en azından analiz edilmesinin pek mümkün olamayacağını söyleyeceğiz. Nitekim Ş. Pamuk da bunu başaramıyor. Osmanlı tarihinin dönemlendirilmesine giriştiği 8. soruda, vergisel ve feodal üretim tarzları arasındaki «mücadele»nin 15. yüzyıl sonuna kadar sürdüğünü ve 16. yy. sonu ile 19. yy. başı arasında, taraflar bir miktar değişse de, aynı çekişmenin tekrar başladığını öğreniyoruz. Diğer dönemlerde ise, klasik dönem bir doruk olmak üzere, vergisel tarz öne çıkıyor. Şöyle ifadeler kullanıyor Pamuk: «Yerel aristokrasinin temsil ettiği feodal üretim tarzı ile devşirme devlet memurlarının temsil ettiği vergisel üretim tarzı arasındaki mücadele 15. yüzyıl sonlarına kadar yoğun bir biçimde sürdü» (s. 25). S. Yerasimos'un AÜT ile FÜT arasındaki çekişme senaryosunu, tarafları hiç değiştirmeden VÜT ile FÜT arasına taşıyan bu «transplantation»u her bakımdan yadırgamamak mümkün değil. «Yerel aristokrasi» ile «devşirme devlet memurları» denilen toplumsal kategorilerin, farklı üretim ilişkilerini dahi temsil etme özellikleri bulunmaz ve hepsi aynı tür (bize göre feodal) ilişkilerin unsurları iken, nasıl olur da farklı üretim tarzlarının temsilcileri olarak görüldüğünü anlamamız mümkün olmuyor. İnsan iradesiyle üretim tarzlarının bozulup kurulduğu veya dengelendiği bu fantastik dünyaya daha sonra tekrar dönmemiz gerekecek.

Bu konuyu bitirmeden şuna da değinelim: Bize göre toplumsal formasyonlarda birden çok üretim tarzının bir arada bulunmasından daha çok üzerinde durulması gereken nokta, bir üretim tarzında veya bir sosyo/ekonomik formasyonda birden çok üretim ilişkisinin -biri başat olmak üzere- yan yana bulunmasıdır. Üretim tarzlarının birbirine eklemlenmesi veya bir arada bulunması daha ziyade geçiş (bir üretim tarzından diğerine, bir ekonomik ve top-

lumsal formasyondan diğerine geçiş) dönemlerinin özgüllükleri içinde önem kazanmaktadır. Üretim ilişkisi kavramının önemi ise küçümsenmemelidir. Üretim tarzlarına olduğu kadar ekonomik ve toplumsal formasyonlara da asıl karakterini veren üretim ilişkileridir.

«Eklemlenme» yaklaşımının kötü kullanımının yol açabileceği sakıncalardan da sakınmak gerekir. Bir toplumsal formasyonda başat olan üretim tarzının duruma göre «eski» veya «yeni» üretim tarzlarıyla eklemlenmesi tasarlandığında, eski üretim tarzının artakalan biçimlerinin oldukları gibi değil ama yeni bir içerik kazanarak varlıklarını sürdürdükleri; hâkim üretim tarzının gerileme aşamasında uç veren «yeni» ilişkilerin doğrudan doğruya aynı özelliklerle geleceğin toplumuna taşınmayıp kendi yıkımlarıyla gerçek yeniliklere zemin hazırladıkları çoğu kez gözden kaçırılmaktadır. (Örneğin, «modern kapitalistler» doğrudan doğruya Ortaçağın «kapitalistlerinden» değil ama onların yıkımından geliyorlardı»)[4]

Sonuç olarak, bilinen kavramlar açıklayıcı ve dinamik özelliklerini yitirmemiş, üstelik yaygın bir kullanıma ulaşmışken, «vergisel üretim tarzı» türünde netlikten uzak yeni kavramlar ortaya atmanın veya benimsemenin; mevcut kavramlar sistemini, teorik bir gereksinme zorlamaksızın, gevşek ve keyfi yorumlamalarla esnetmenin yaratacağı kavram çekişmesinin, enerji kaybından ve kafa karıştırmaktan başka bir şeye hizmet etmeyeceği görüşündeyiz[5]

---

[4] K. Takahashi, «Contribution à la Discussion», M. Dobb ve P. M. Sweezy, **Du Féodalisme au Capitalisme: Problèmes de la Transition,** C. 1, Paris, F. Maspéro, 1977 içinde s. 127 not 56.

[5] Osmanlı toplumunun feodal olmadığı yaklaşımının savunucularından birisi olan M.A. Kılıçbay, Ş. Pamuk'un kitabını bu açıdan övdüğü yazısında, yeni bir üretim tarzları şeması da sunmaktadır: «Bilimsel Bir İktisat Tarihine Doğru», **Yayın Dünyasında Çerçeve,** 29 Şubat 1988, s. 31.

Şimdi kapitalizm öncesinin üretim tarzlarına daha yakından bakmaya çalışalım.

3. VERGİSEL ÜRETİM TARZI - ASYAGİL ÜRETİM TARZI

Kapitalizm öncesinin toplumlarını incelemek için, Pamuk, feodal ve vergisel üretim tarzları kavramlarını kullanıyor. Vergisel tarzı bize tam tanıtmamakla birlikte bunun AÜT'den türediğini ve ona göre daha genel bir kavram olduğunu kabullendiği için kısaca AÜT üzerinde durup vergisel üretim tarzına atlamakta sakınca görmüyor. Şimdi Pamuk'u izleyerek VÜT'ü anlamaya çalışalım.

Asyatik üretim tarzının, feodalizmden, üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi bakımından değil üretim ilişkileri bakımından faklılaştığını söyleyen Pamuk, AÜT'ün farklılıklarını şöyle sıralıyor:

1) «Tüm toprakların mülkiyeti devlete ya da devleti temsil eden hükümdara aittir» (başka deyişle toprakta özel mülkiyet yoktur ve sömürü kollektiftir).

2) «Artığın tarımsal üreticilerden alınması, yerel olarak güçlü bir feodal beyler sınıfı aracılığıyla değil, güçlü bir merkezi devlet aracılığıyla olur. Topraktaki devlet mülkiyetine koşut olarak dolaysız üreticilerden toprak kirası karşılığında ürün veya nakit olarak vergi toplanır. Savaşçı-yönetici sınıf da bu artığa devlet adına, devlet memurları olarak el koyar. Temel toplumsal sınıflar da bu başat üretim ilişkisi çevresinde devlet memurları ve tarımsal üreticiler olarak belirlenir». Temel çelişki devletle toprağa dayalı beyler arasında olduğundan, üretim tarzının varlığını sürdürmesi merkezi devletin gücüne sıkı sıkıya bağlıdır.

3) Kendi kendine yeterli köy topluluklarının köylülüğün temel varoluş tarzını simgelemesi, kır-kent farklılaşmasının zayıflı-

ğını, ekonominin ticarileşme ve parasallaşma düzeyinin düşüklüğünü göstermektedir. (M. Godelier[6], buna şunu de ekler: «Bireyin devlet memuruna bağımlılığı dolaylıdır ve kendi öz topluluğunun memurun temsil ettiği devlete bağımlılığından geçer»).

4) «Toprakta devlet mülkiyetinin ardındaki neden, devletin sulama gibi büyük çaplı alt-yapı projelerine girişmesi zorunluluğudur» (Marx, devletin ve giderek bu üretim tarzının ortaya çıkışının dahi, çorak bölgelerde, büyük sulama projeleri gerçekleştirme zorunluluğuna bağlar[7]).

Pamuk, bu son iki özelliğe, ilk iki özelliğin geçerli olduğu toplumların sınırlı bir bölümünde rastlandığını; üçüncüsünün FÜT'e göre daha ilkel bir gelişme aşamasını temsil ettiğini, dördüncüsünün ise toprakta devlet mülkiyetinin olmayışını açıklayan zorunlu bir önkoşul olmadığını belirterek bunlardan vazgeçilmesini ve böylece daha genel ve geçerli bir üretim tarzı kavramına (VÜT'e) varılmasını öneriyor. Böylece, vergisel üretim tarzı diye adlandırılacak «söz konusu üretim tarzını, toprakta devlet mülkiyeti, vergi-kira, gelişmiş kentler ve meta üretimine elverişli bir yapı gibi unsurlarla sınırlı tutmak yerinde olacaktır» sonucuna varıyor. Bunların ayrı bir üretim tarzını tanımlamaya yetip yetmeyeceğini tartışmayan yazar, AÜT'çülerin köy cemaati yaşamına uygun olarak getirdiği «özgür köylü» imajını da, kitabında doğrudan AÜT'le ilişkilendirmeksizin Osmanlı köylüsü için yer yer kullanıyor.

Şimdi, bir kere, Asyatik Üretim tarzının yeniden gözden geçirilerek, eklenti veya çıkarmalarla yeni bir AÜT tanımına varılması hem çok erkenden yapılmaya başlanmıştır hem de çok yaygın

---

[6] M. Godelier, «La Notion de 'Mode de Production Asiatique' et les Schémas Marxistes d'Evolution des Sociétés», in **Sur le 'Mode de Production Asiatique',** CERM, 1974, s. 71.

[7] K. Marx ve F. Engels **Textes Sur Le Colonialisme,** E. M., 1963, s. 37-38.

olarak yapılmıştır. (Neredeyse her araştırmacının kendi inceleme nesnesine uygun bir AÜT oluşturulmasına kadar götürülmüştür bu iş!). Burada zikredilmeyen, «despotik (ceberrut) devlet» ile «durağan toplum ve ekonomi» özellikleri de uzun tartışmalara konu olmuş, sonunda her araştırmacı bunları analizi gerektiriyorsa kullanmıştır. Keza, sulama yatırımlı (hidrolik) devlet ve AÜT ile hidrolik olmayan AÜT ayırımları, köy komünoteleri (toplulukları) olan veya olmayan AÜT ayırımları, mutlak devlet mülkiyeti veya kısmi devlet mülkiyeti, köylünün özgürlüğünün derecesi, yerel beylerin güçsüzlüğünün derecesi, artığın doğrudan merkezileşip merkezileşmemesi, kentlerin ve ticaretin gelişmişlik dereceleri vb. açılardan bugüne kadar yapılmış AÜT tanımlarına «özgün katkılar» yapmak doğrusu çok zor görünmektedir. Nitekim S. Amin'in «katkısı» da, esas itibariyle, bir isim değişikliği ve AÜT'ün esnek ve genel bir tanımından başka birşey olmamıştır. (Ş. Pamuk'un bütün bunlara kendisinden kattığı hiçbir yenilik olmadığını eklemeye herhalde gerek yoktur, eğer Osmanlı toplumuna «asyatik» demek yerine «vergisel» demek bir yenilik sayılmazsa; kaldı ki S. Amin bunu da ileri sürmüştür[8]). Kabul etmek gerekir ki, bütün bu esnetmeler, AÜT'ün sıkı (rigide) bir üretim tarzı tanımına sığmayan, ele avuca gelmeyen, üst yapıyı devreye sokmadan tanımlanamayan kaypak yapısından kaynaklanmaktadır. Kısaca AÜT şimdiye kadar bir üretim tarzı kavramına yükselememiştir. Aynı şeyi VÜT içinde söylemeliyiz.

Her iki «üretim tarzı»na yönelik başka itirazlarımız da var:

a) Bir üstyapı kurumu olarak **devlet** işin içine sokulmadan tanımlanamayan sadece üretim tarzı değildir; üretim ilişkileri de aynı konumdadır. (Feodal üretim tarzıyla olan farklılık üretim

---

[8] S. Amin, «Présentation», in K. Vergopoulos, **Le Capitalisme Difforme et la Nouvelle Question Agraire, L'Exemple de la Grèce Moderne,** Paris, F. Maspéro, 1977, s. 21.

ilişkileri düzeyinde kurulduğuna göre bu beklenen bir sonuçtur). Devleti analize katmadan üretim ilişkilerinin çerçevelenememesi, üretim sürecine taraf olan toplumsal sınıfların (Osmanlı'da reaya ile tımarlı ve diğer toprak beylerinin) arasındaki bireysel sömürü ilişkilerinin yok sayılmasına götürmekte veya oradan kaynaklanmaktadır. Hakim sınıf için geliştirilen sınıf devlet imajı ve «kollektif sömürü» yaklaşımıyla üretim ilişkileri anonimleştirilmekte ve artık ürüne el koyan hakim sınıf temsilcileri üretim birimlerine zaman zaman uğrayan bir posta memuru veya vergi tahsildarı statüsüne indirgenmektedirler. Aynı yaklaşım, blok halinde kollektif sömürüyü örgütlediği varsayılan hakim sınıf içi çekişmeleri ve çatışmaları da açıklayamamakta veya anlaşılmaz kılmaktadır. Nitekim bu çekişmeler aynı üretim tarzı içinde kalınarak açıklanamamakta ve Pamuk'un Yerasimos'tan tevarüs ettiği biçimiyle iki üretim tarzının hakim sınıfları arasında çatışmalar olarak, hatta bu sınıflar aracılığıyla **üretim tarzları arasında** egemenlik savaşımı olarak sunulmaktadır. Böylece, belirli bir üretim tarzının salt kendi üstyapısıyla egemen olduğu belirli bir ekonomik ve toplumsal formasyonda, hakim sınıf ve zümreler arası çatışmalar olanaksızlık çizgisine getirilmekte ve mutlaka başka bir üretim tarzının devreye sokulması gerekmektedir. Oysa, feodal toplumda en azından 10. yy. dan 16. yy. sonuna kadar hakim sınıf içi çekişmeleri hiç kimse -hiçbir tarihçi- köleci veya kapitalist üretim tarzlarını ve bunları farazi temsilcilerini devreye sokarak «açıklamaya» kalkışmamaktadır! Aksi taktirde, feodal ekonomik ve toplumsal formasyonun kendi iç dinamikleri nasıl hesaba katılabilirdi? Söz gelişi 14. ve 15. yüzyıllarda merkezi devletle feodal beyler arası sıcak kapışmalara varan savaşımda taraflardan birisi (devlet) kapitalist üretim tarzını mı temsil ediyordu acaba?

b) Her iki üretim tarzı yaklaşımında da, mülkiyet biçimleri ile mülkiyet ilişkileri eş düzeyde tutulabilmekte, birbirine karıştırılmakta, belirli bir mülkiyet ilişkisinin birden çok mülkiyet biçimini içerebileceği gözardı edilmekte, üretim ilişkilerinin neredeyse

tek belirlendiği düzey mülkiyet ilişkileri olarak görülebilmekte ve devlet mülkiyetinin kısmi ve göreli karakteri göz önüne alınmamaktadır. Bütün bu kavram kargaşasının arkasında ise, feodal mülkiyet ilişkilerinin doğru kavranamaması, bir feodal mülkiyet biçimi olan feodal fieflerin mutlak anlamda özel ve bireysel mülk olarak algılanması ve Avrupa-dışı toplumlardaki mülkiyet biçimlerinin buna bakarak ters yönde abartılması bulunmaktadır. Pamuk'un asıl dayanak noktalarından biri de Osmanlı'da temel mülkiyet biçim ve ilişkisinin hiçbir şekilde feodal nitelik taşımadığı üzerinde düğümlenmektedir. Bu nedenle buna tekrar döneceğiz. Ancak şimdilik şu kadarını söyleyelim ki, feodal mülkiyetin ikili karakterini, üstün ve fiili mülkiyet düzeylerini hiçbir şekilde konu etmeyen Pamuk'un bu mülkiyet biçimini ve buna bağlı mülkiyet ilişkilerini doğru şekilde sunması beklenemezdi. Bu yüzden, «özel mülkiyete dayalı feodal üretim tarzı» (Pamuk, s. 94) türünden garip formülasyonları, feodal mülkiyetin anlaşılamamış olmasına ve Barkan-İnalcık rehberliğinin dışına çıkılamamasına (hatta gerisine düşülmesine) bağlıyoruz.

c) Kapitalizm öncesinin bütün toplumsal formasyonlarında ekonomik artığın temel karakteri tarımsal nitelikli oluşudur. Bu tarımsal artığın sağılması emek-rant, ürün-rant ve para-rant biçimlerini alabilir. Bunların herbiri ayrı bir üretim tarzına tekabül etmez. Feodal üretim tarzında her üçü de yan yana bulunabilir ve birbirleri arasında yer değiştirme (ikame) sanıldığından daha yoğundur ve zikzaklıdır. Bu karmaşık geçişmeye rağmen, feodal üretim tarzının olgunluk döneminde ürün-rant ve para-rant ikilisinin belirgin bir ağırlık kazanmaları somut toplumlar örneklerine bakarak kuramsallaştırabilir. Ürün-rant ve para-rantın merkezileşme dereceleri, feodal rantla örtüşme özellikleri ne olursa olsun geniş anlamda vergi tanımına sokulabilirler. Emek-rant (bedensel yükümlülük) dahi, aynî veya nakdî yükümlülüğe tahvil edilebilmesine bağlı olarak vergisel bir biçim alabilir. Demek ki, tüm protofeodal ve feodal toplumları asli unsurlarından birisi vergi niteli-

ğindeki mekanizmalarla tarımsal artığın sağılmasıdır. Bu artığın tümünün fiziki olarak merkezileştirilmesi ise, özellikle aynî vergilerin hakim olduğu toplumlarda, genel olarak da ticarileşme ve parasallaşmanın bugüne kıyasla çok geri olduğu tüm İlkçağ ve Ortaçağ toplumlarında teknolojik ve ekonomik olarak çok güç hatta imkânsızdır. İşte bu nedenle hakim sınıflarca artığa yerel olarak el konulması ve sarf edilmesi, devletin gücü ne olursa olsun, bir zorunluluktur. Bunun çeşitli yollarla çözüme kavuşturulmasına çalışılmıştır. En yaygın usullerden birisi de dirlik/fief dağıtılması ve bundan yararlananların hak ve yükümlülüklerinin duruma göre sıkı veya gevşek bir biçimde oranlanmasıdır. Sorunun diğer çözüm yollarından biri de, merkezi devletin taşradaki memur ve askerlerinin maaşlarının aynî veya nakdî olarak kendi bölgelerinde karşılanmasıdır; bunun için ya yerel toprak beylerinin aracılığından ya da iltizam sisteminden yararlanılır. Kısaca hangi yola başvurulursa vurulsun, tarımsal artığın önemli ölçüde yerel olarak kullanılması zorunluluğu göz önüne alınacaktır. Antikitenin köleci devletleri açısından da farklı bir durum yoktur. Bu çerçevede vergi çözümü, bugünkü toplumlardaki kadar sistemli ve ağırlıklı olmasa da, genellikle diğer ara çözümlerle birlikte uygulandı ve devlete ulaşan tüm toplumların ortak özelliği oldu. Dolayısıyla «vergisel» olup olmama, toplumları birbirinden ayıran temel bir ölçüt olmaktan uzaktır. Nitekim, Pamuk'un (s. 108) 17. yy. sonuna kadar henüz feodalizmin başat olduğu bir Batı Avrupa resmi çizmesi, keza S. Amin'in[9] Sanayi Devrimi'ne kadar feodal üretim tarzının egemenliğinden söz etmesi (ki bunlara esas olarak katılıyoruz), aynı toplumsal formasyonun kendi geçmişiyle karşılaştırılmasında dahi sorunlar çıkacağını göstermektedir: 17. ve 18. yy.'larda artık merkezi nitelik kazanan, hatta bu yüzyılların Osmanlı devletinden

---

[9] S. Amin, **Le Développement Inégal. Essai sur les Formations Sociales du Capitalisme Périphérique,** Paris, Les Editions de Minuit, 1973; S. Amin ve K. Vergopoulos, **La Question Paysanne et le Capitalisme,** Paris, Editions Anthropos-İdep, 1974.

daha «vergisel» olan Batı Avrupa feodal sisteminin, Amin ve Pamuk'un ölçütlerine göre tam tekamül etmiş bir «vergisel formasyon» sayılması icabederdi.

Kabul etmek gerekir ki S. Amin'in sorunsalı daha farklıdır ve kendi içinde «tutarlıdır». Amin'e göre[10], kapitalizm öncesi formasyonların merkezindeki hakim biçim «vergisel formasyon»dur; köleci, feodal ve ticari formasyonlar bunun «çevre»sinde yer alırlar. Bununla birlikte, feodal üretim tarzı, vergisel üretim tarzının bir varyantıdır; ancak Eski Mısır, Çin ve bunlara sonradan katılan Hindistan gibi erkenden tamamlanmış merkez formasyonlarına kıyasla B. Avrupa ve Japonya toplumsal formasyonları çevrenin **geri** ve **tamamlanmamış** vergisel formasyonlarıdır. Sınıflı topluma en yaygın ve genel geçiş, bir istisna ve çevre üretim tarzı oluşturan köleci tarzla değil, vergisel üretim tarzıyla olmuştur. Bununla birlikte, tarihsel olarak formasyonların birbirini izlemesi tek bir çizgiye bağlı değildir. Asıl olan temel çizgide, komünoter formasyonları vergisel formasyonlar izler; ancak bu esas çizgi daha sonradan tıkanır. İkincil çizgi marjinaldir ve burada komünoter formasyonları, ticari bir ara vurguyla (köleci-tüccar ve/veya köleci olmayan basit ticari tarz) feodal formasyonlar izler. Bu çizgi esas çizgiye göre özgündür yani çevresel karakterdedir; burada üretici güçlerin gelişmesi yeniden toplumsal ilişkilerle çatışmaya girer ve kapitalist formasyonlara götürür. Başka deyişle, vergisel formasyon esas itibariyle kendi içsel dinamizmine dayalıdır; bu anlamda kendi içine dönüktür ve olağan evrim yolunu temsil eder. Kapitalizm öncesinin çevresel formasyonları ise, içsel dinamizmleri ile tamamlanmış (olgun) vergisel formasyonların etkilerinin karşılıklı etkileşimiyle açıklanabilir. Bu anlamda, kendi içlerine dönük değildirler ve istisnai yolları oluştururlar. Olgun vergisel formasyon merkezleri (Mısır, Çin, Hindistan) çevresinde

[10] Aslına tamamen sadık bu özet S. Amin (1973)'ün ilk bölümünden derlenmiştir: s. 9-48.

öbekleşen Akdeniz, Avrupa (Eski Yunan, Roma, Arap ve Osmanlı dünyası), Kara Afrika ve Japonya ve periferilerinden birinden, Avrupa'dan, kapitalizm doğacaktır. S. Amin, buradan, üçüncü dünyacı tezlerine istediği dayanağı bulacaktır: Kapitalizm büyük antik vergisel uygarlıkların içsel dönüşümünden değil, bu uygarlıkların çevresinden doğmuştur. Bugünkü kapitalist dünyanın esas çelişkisi de gelişmiş merkezi ile geri kalmış çevresi arasındadır ve bir kez daha kapitalist dünyanın kesin ve köklü dönüşümü ancak çevreden başlayabilir.

Amin'in bugüne ilişkin çıkarsamalarını tartışmayacağız. Ancak, önce Amin'in Osmanlı toplumu üzerine düşüncelerinin Pamuk'unkilere kıyasla farklı olduğuna değinelim. Şöyle diyor Amin: «Bizans İmparatorluğu ve sonradan onun, mirasçısı Osmanlı İmparatorluğu da vergisel sistemin **çevresel** formasyonlarını —daha doğrusu formasyonlar bütününü— oluştururlar. Gerçekte, vergisel tarz burada tamamlanmış bir şekilde yeşeremiyor»[11]. Amin bunu ikna edici bir biçimde açıklayamıyor. Daha sonraki bir yazısında ise[12], «ne Bizans İmparatorluğu ne de izleyicisi Osmanlılar, Batı'nın feodal toplumları gibi örgütlenmemişlerdi» demesine karşın biraz ilerde de «Osmanlı vergisel üretim tarzı» deyimini bulabiliyorsunuz. Amin'in kavram sistemi çok gevşek bir şekilde oluşmuş görünüyor. Buna bir başka örnek de, geri nitelikte gördüğü feodal toplum üzerine söylediklerdir. Nitekim, feodalleşmeyi merkezi iktidarın ufalanmasına/çözülmesine bağlaması bir şeydir, 17. yy. merkezi feodalitesini feodal sayması ayrı bir şey. Birinci önermesiyle feodal ilişkileri büyük bir hatayla siyasal düzeyinde kavramakta, ikincisinde buna da uymamaktadır. Amin'e göre[13], «toplum sadece çöküş dönemlerinde, merkezi iktidar zayıfladığında feodalleşir ve bu feodalleşme de ideal modele göre bir gerile-

[11] İbid, s. 46
[12] Amin (1977), s. 21
[13] Amin (1973), s. 26-27

medir, bir sapmadır; köylü ayaklanmaları, feodallerin yıkımıyla, onların 'keyfiliklerine' son vererek devletçi merkezileşmeyi yeniden inşa eder, böylece vergisel düzeni geri getirir». Bu kavram kargaşasını tartışmak zor görünüyor: «İdeal model» nedir ve niçin idealdir; köylüler niçin merkezi sömürüyü tercih ederler, «üretim tarzı tercihlerini» hangi volontarist dünyada oluştururlar ve eğer Avrupa, Sanayi Devrimine kadar feodal ise bunu somut olarak nerede gerçekleştirirler? Öte yandan, Amin'in Batı Avrupa'da 12. yy.'a kadar, en azından Yukarı Ortaçağ'da artığın fief dışına pek çıkmadığını iddia etmesi yani kendi içine kapalı üretim birimleri tarif etmesi kadar, feodal üretim tarzının çözülmesinde uzak ticaretin belirleyici önemini vurgulaması da Pirenne'in izlerini taşır ve bu anlamda Batı Avrupa Ortaçağ tarihçiliğinin gündeminden düşmüş görüşleri yansıtır[14].

Amin'in görüşlerine genel olarak katılamıyoruz. Ancak, insanlığın ilkel üretim tarzından çıkıştan kapitalizme kadar uzanan uzun serüveninde proto-feodal ve feodal üretim tarzlarının esas çizgiyi, köleci (antik) üretim tarzının, Akdeniz havzası özelinde, bu çizgideki geçici bir kırılmayı oluşturduğu, Ortaçağın feodal okyanusunda Batı Avrupa ve Japonya'nın üretim tarzları bakımından değil ama toplumsal formasyonlarının üst yapıları bakımından görece istisnai yapılar meydana getirdikleri biçiminde bir genel açıklamayı benimseyebiliriz[15]. «Feodal» teriminin bu üretim tarzı-

---

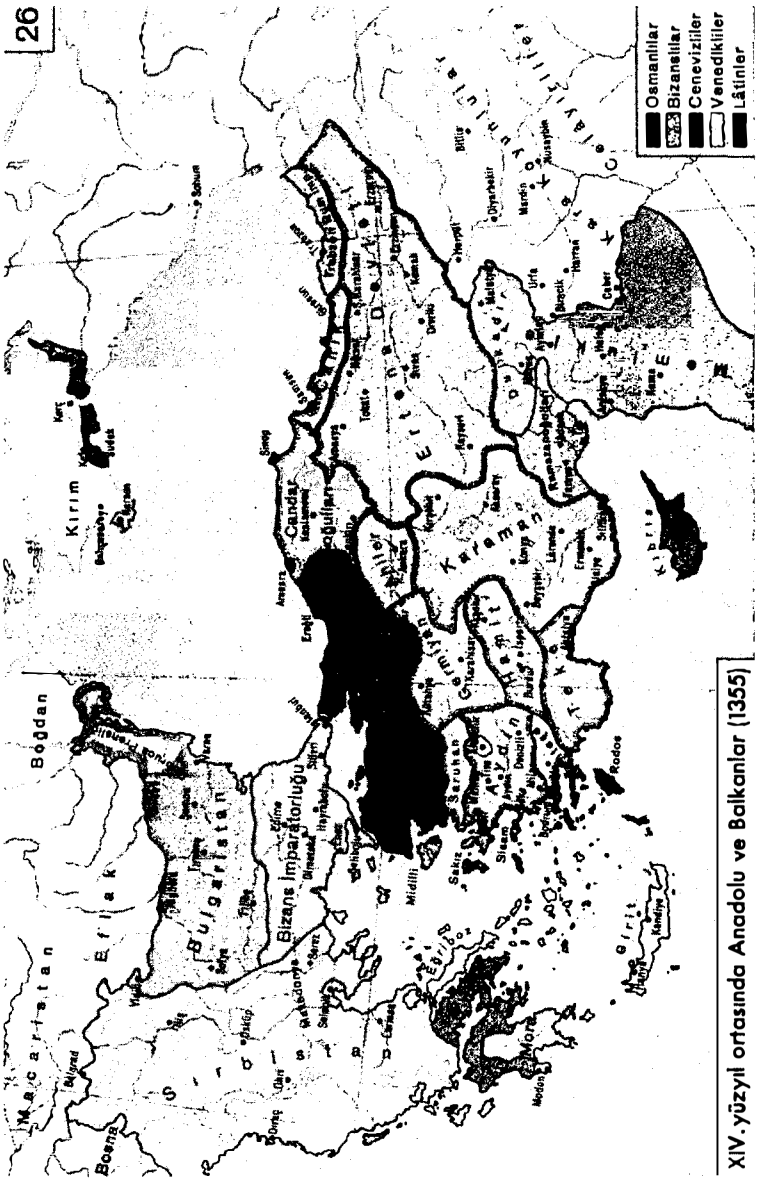
[14] İbid., s. 23-24. H. Pirenne'in tezleri konusunda bkz. O. Oyan, «Batı Avrupa Feodalizmi ve Pirenne'in Tezleri», **Bilim ve Sanat,** Ekim 1983 ve bu kitabın ilk bölümleri.

[15] S. Amin de Avrupa-merkezci bakış açılarının tam aksi kutbuna yerleştirmek istediği tezlerini oluştururken, yer yer şaşırtıcı bir netlikte, feodalizmin evrensel bir kuramsallaştırmasına varacak gibi gözükmektedir: «Eski Mısır, kendiliğinden gerçek bir feodalizm tipine doğru evriliyor. Çin'inkine benzer olan bu feodalizm —ki bunu gelişmiş vergisel formasyon olarak adlandırmayı tercih ediyoruz— Batı feodalizminden sadece devlet merkeziyetçiliği bakımından, artığı toplayan yönetici sınıfın organizasyonu bakımından farklılaşmaktadır» (Amin, 1973, s. 36).

nın üst yapısını çağrıştırdığı için terk edilmesine ise karşıyız; bu yerleşmiş kavramın ekonomik temeli esas alacak şekilde kullanılması bir terim değil, yöntem ve bakış açısı sorunudur. Ama mutlaka yeni kavramlar önermek isteyeceklerin, «vergisel» gibi gene kısmen bir üstyapı kurumunu çağrıştıran bir kavram yerine, dolaysız üreticiyi ve olağan varoluş koşullarını öne çıkaracak «bağımlı köylü üretim tarzı» türünden bir kavramlaştırmayı denemeleri daha yerinde olurdu. Osmanlı toplumsal formasyonunun bu çerçevede açıklanması hiç olmazsa verimli bir başlangıç noktası olabilirdi.

4. FEODALİZM VE OSMANLI TOPLUMU

Osmanlı toplumunu Batı Avrupa feodalizmiyle karşılaştırmalı olarak inceleme savında olan bir araştırmacı ilk önce herhalde iki karşılaştırma nesnesinin ne ölçüde zamandaş olduğunu dikkate almalıdır. Bizde Osmanlı toplumu en çok Batı feodalizmiyle karşılaştırılmasına karşın, çağ farklılıklarını gözönüne alan araştırmacı sayısı nedense pek azdır. 15-16. yüzyılların Osmanlı toplumunu genellikle erken Ortaçağın (5-10. yy. arası) mayalanma halindeki feodal yapılarıyla karşılaştırmak önüne geçilmez bir tutku gibi sürekli yinelenmektedir. Karşılaştırma temeli, erken ortaçağın kendini her yerde kabul ettirememiş klasik malikâne ekonomisi (**villa** ekonomisi veya **domanial/monarial** rejim) ve buna bağlı olarak belirleyici bir ağırlığa sahip olamamış angarya yükümlülüğü ağır basan bir serf tipi üzerinde inşa edilmekte, bunlara uygun erken Ortaçağ üstyapısı ise siyasal ve hukuksal açıdan henüz adem-i merkezi kabul edilmediği için de, orta Ortaçağın (11. yy. başı ile 13. yy sonu) üstyapı kurumları «ödünç alınarak» manorial rejime yamalanmaktadır. Bu tarih dışı feodalizm anlayışı on yıllardır tarihçi ve iktisat tarihçilerimize, tarihle egzersiz yapan iktisatçılarımıza rehber olmayı sürdürmektedir. Keza, Osmanlı'da ticari ve kentsel yaşamın feodaliteden ne denli gelişmiş ve farklı olduğunu vurgulamak için de **erken** Ortaçağ eşiği aşılmamaktadır.

26
Osmanlılar
Bizanslılar
Cenevizliler
Venedikliler
Latinler
Kırım
Boğdan
Eflak
Bulgaristan
Sırbistan
Bosna
Macaristan
Bizans İmparatorluğu
Karaman
Candaroğulları
Kıbrıs
Girit
Rodos
Midilli
Sakız
Eğriboz
Mora
Trabzon
Sinop
Kastamonu
Ankara
Konya
Antalya
Alanya
Adana
Sis
Ayas
Ereğli
Beyşehir
Akşehir
Afyon
Kütahya
Bursa
İznik
Gelibolu
Edirne
Filibe
Selanik
Serres
Üsküp
Prizren
Niş
Belgrad
Semendire
Vidin
Silistre
Varna
Kefe
Sudak
Kerç
Tuna
Karadeniz
Ege Denizi
Akdeniz
Karamanoğulları
Dulkadiroğulları
Ramazanoğulları
Eretnaoğulları
Cüneydoğulları
Saruhan
Aydın
Menteşe
XIV. yüzyıl ortasında Anadolu ve Balkanlar (1355)

Şimdi, kendi açıklamalarımıza geçersek, yapılması gereken ilk saptama, Osmanlı toplumunun ekonomik temelinin Erken Ortaçağ Batı Avrupa'sından oldukça farklı olması ile Osmanlı devlet yapılarının Orta Ortaçağın ufalanmış siyasal erkine kıyasla önemli ölçüde merkezi görülmesinin olağan olduğudur. **Çünkü o bir geç zaman Ortaçağ devletidir.** 14. yy. eşiğinde tarih sahnesine çıkmaya hazırlanan, 14. ve 15. yüzyıllarda kuruluş dönemini tamamlayan, bu arada tek bir meydan savaşıyla, Ankara kapışmasıyla, siyasal varlığının sona ermesine ramak kalan, büyük devletlerin oluştuğu ve her zaman tehdit altındaki Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu 16. yüzyılın ateşli silahlar teknolojisinde doruğa varan bir Akdeniz İmparatorluğuna, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'vari siyasal olarak ufalanmış bir «devlet» yapısı düşünebiliyor musunuz? Elbette hayır. Ama bu imparatorluğun feodal üretim ilişkileri temeli üzerinde oluşmasına hiçbir engel yoktur. Tam tersine, zaten başka bir seçeneği yoktur. Böyle bir devletin siyasal düzlemde görece güçlü olması ise, mümkün olduğu kadar merkezin denetiminde tutulmaya çalışılacak bir feodal örgütlenmede görülmüştür. Küçük dirlik dağıtımı ve hak ve yükümlülüklerin oldukça sıkı bir şekilde oranlanmasına çalışan timar sistemi aracılığıyla bir yandan feodal sistemin sakıncaları (merkezkaç eğilimleri) hafifletilmeye, öte yandan hızlı bir genişlemeye imkân verecek sınıf ittifakları ve dengeleri oluşturulmaya çabalanmıştır. Osmanlı devleti, bir politik kargaşa ve boşluk ortamında, feodal temeller üzerinde yükselmiş, ancak gecikmiş feodalizmi çok geçmeden, 17. yy.'dan itibaren çağının gerisine düşmeye başlamıştır. Oysa, 10. yy. ortasından itibaren hiçbir dış tehdit altında kalmayan Batı Avrupa coğrafyasındaki feodal formasyonların siyasî olarak ufalanma lüksüne sahip olmaları (ve bu sürecin dahi 13. yy. sonundan itibaren tersine çevrilmeye başlaması) doğru değerlendirilmelidir. Şimdi Frank-Fransız feodalitesi örneğini izleyerek farklı dönemlerin bazı özelliklerine daha yakından bakmaya çalışalım.

Öncelikle, Batı Avrupa feodalizmi üzerine bir genelleme yapılacağı zaman temel alınan modelin, bütün aşamaları, özellikle kuruluş aşaması oldukça derinliğine incelenebilen Frank-Fransız feodalizmi olduğunu belirtelim. Cermanya'nın kaderi de 10. yüzyıla kadar Frank toplumundan esasen ayrı düşünülemez; İngiliz feodalizminin bilinen özellikleriyle (biraz gecikerek) iyice yerleşmesinde de Norman ve dolaylı olarak kıta Avrupa'sının etkisi hesaba katıldığında, İngiliz tarihçilerinin de diğer nedenler yanında niçin bu örneği tercih ettikleri daha iyi anlaşılır. Pamuk'un ise İngiltere örneğine fazlaca bağlı kaldığını sanıyoruz.

Avrupa feodalizminin değişik gelişme aşamalarında doğrudan üreticilerin niteliği kadar toprak beylerinin sömürüsünün özgül karakteri de önemli dönüşümlere uğramıştır. Avrupa'da feodalizmin **şekillenme** aşamasının başlarında bazı bölgelerde henüz köy cemaatleri varlıklarını kısmen korumakta ve kabile türü örgütlenme birçok çizgisini sürdürmektedir. Birçok yörede ise köle kullanımı henüz silinmemiştir. Demesne (réserve) ve köylü çiftleri arasında organik ve yakın ilişkilerin kurulduğu «klasik» tabir edilen malikâne rejimi Loire ve Ren nehirleri arasındaki dar bir bölgeye sıkışmış ve ancak 9. yy.'da belirli bir etkiye sahip olmuştur. Bu malikânelerde dahi özgür kökenli ve yılda bir-iki haftadan fazla angarya yükümlülüğü olmayan serf kategorisi hâkim durumdadır. Ancak serf statüsü doğrudan üreticiliğin genel varoluş biçimini henüz tam olarak simgelememekte, özgür köylülük ve mutlak mülk tipi **alleu** henüz ihmal edilmeyecek boyutlarda varlığını sürdürmektedir. Üstyapıda ise politik iktidar 9. yüzyıl ortalarına kadar henüz parçalanmamış niteliğini korumakta, yüksek devlet ricali kontlar Aşağı Roma İmparatorluğundaki gibi henüz bir kamusal otoritenin temsilcisi konumlarını sürdürmekte, toprak üzerindeki haklar henüz büyük ölçüde askerî yükümlülüklere bağlı kalmaktadır. Hatta bu yükümlülükler de manse (çift) sayısına göre tespit edilmeye çalışılmaktadır. (Charlemagne döneminde, "villa"

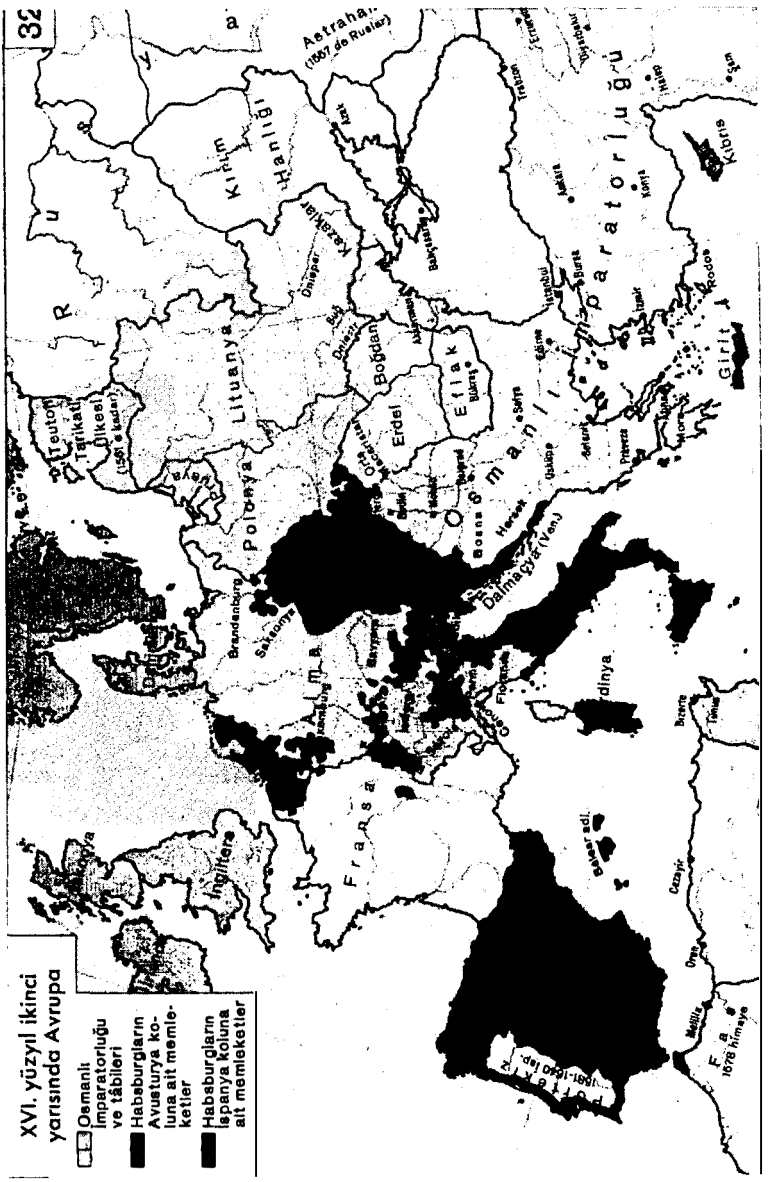
temlik edilmiş askeri toprak beyleri, 3 manse başına 1 asker sağlamak yükümlülüğü altında idiler).

Bu feodalitenin **serpilme/olgunluk** aşamasını ele aldığımızda ise (11.-13. yüzyıllar), domanial örgütlenme biçiminden réserve'in küçüldüğü ve ürün-rant ile para-rantın hakim olduğu senyorial denilen örgütlenme biçimine doğru bir geçiş olduğu, serf çiftlerinin sayıca artıp giderek sürekli ve kalıtsal bir nitelik kazandığı, ama ortak bir statüye doğru evrilen serflerin artık senyörden çok toprağa bağlandığı ve 12. yüzyılda «hiçbir toprak senyörsüz ve hiçbir senyör topraksız olmaz» hukuksal çerçevesi içinde serbest mülklerin (alleu) silindiği, özgür köylülerin iyici önemsizleştiği görülmektedir. Hiç kuşkusuz feodalizmin gerçek yükseliş ve egemenlik dönemi bu zaman aralığında yaşanmaktadır Batı Avrupa'da. Gelişen üretici güçler temelinde önceki (köleci) üretim tarzıyla kopuş ve ayırım noktaları iyice belirginleşmekte, teknolojinin, toprak açmaların, nüfus artışının ve feodal model temelinde gelişen kentlerin serpilmesiyle feodal üretim ilişkileri o zamana dek görülmeyen bir yaygınlığa kavuşmaktadır. Devlet gücünün büyük ölçüde ufalandığı bir ortamda yerel güç odakları politik anarşiyi düzene koyucu bir rolü üstelenerek koruyuculuk karşılığında yöresel kumanda (ban) haklarını ele geçirmekte ve bunu ekonomik yaşamın kendi çıkarlarına uygun düzenlenmesinde kullanmaktadırlar. Toprak genişliği ve bağımlı vasal sayısına göre belirlenen feodal hiyerarşik doku bu dönemde çok daha katı ve kurallara bağlı hâkimiyet-tâbiyet ilişkilerine dayanarak billurlaşmaktadır; feodalizmin kurumsal hukuksal üst yapısı da bu dönemde en mükemmel biçimini almaktadır. Bununla birlikte, 13. yüzyılda doruk noktasını yaşayan ve kastlaşan feodal toplumda merkezi politik otorite yeniden güç kazanmaya başlamakta ve izleyen dönemde yerel iktidar odaklarının aleyhine gelişecek olan feodal monarşilerin temelleri atılmaktadır.

14. yüzyıl ortalarından sonra üretici güçlerin gelişmesine köstek olmaya başlayan feodal sistemin bunalım yüzyılları yaşanmaktadır. Toprak açmaların sınırına varıldığı, kraliyet vergilerinin senyörlük vergilerinin (özellikle koruma hakları karşılığı alınan taille-avarız) üstüne bindiği veya yerine geçtiği ve bir bütün olarak feodal hakim sınıfın mali bunalımının bağımlı köylülük üzerine bindirilmeye çalışıldığı, ulusal devletlerin ön-biçimini alan feodal monarşiler arasındaki bitmez tükenmez savaşların **(Yüz Yıl Savaşları** gibi: 1337-1453) ve artık sık sık görülen kıtlık, açlık ve salgın hastalıkların kırsal üreticileri tükettiği ve bunların tepkilerinin (köylü savaşları) ve karşı tepkilerinin şiddetlendirdiği (çok sayıda köyün ve toprağın boşaltıldığı, terkedildiği) bir genel bunalım ortamında köylülüğün toplumsal varoluş koşullarının pek iyileştiği söylenemez. Bağımlı köylü kitlelerin üzerindeki feodal sömürü kıskacının daraltılmasında somutlaşan feodal sistemin bunalım ve gerileme evresi köylülüğün içinde yeni toplumsal farklılaşma ve tabakalaşma oluşumlarıyla bir arada gitmiştir. 15. yüzyıl sonlarından itibaren oluşan yeni dünya konjonktürü ve üretici güçlerin yeni atılımı çerçevesinde kırsal üreticilerin evrildiği yeni geçiş statüleri (ortakçılık, kiracılık, henüz tam bağımsızlaşmamış küçük üreticilik) belirginleşmektedir. Ticari sermayenin etki alanını genişlettiği bu geçiş evresinde, niteliği değişmekle birlikte feodal senyörler hâlâ toprakların büyük çoğunluğu üzerinde yüksek mülkiyet haklarına dayalı denetimlerini ve diğer feodal haklarını korumakta, köylülüğün sığınağı komünal haklar ve yükümlülükler (açık tarla sistemi) kırsal örgütlenmeyi derinden etkilemeye devam etmektedir. Büyük ticari ve tefeci sermaye, bir arada mültezimler ve bankerler güçlenen feodal mutlak monarşinin politik üstyapısıyla uzlaşma içinde, merkezileşen feodal sömürü mekanizmalarına ortak olmaya veya ülke içi ve dışında kendi gelişmesi önündeki engelleri merkezi feodal monarşinin desteğiyle aşmaya çalışmaktadır.

Çizilen bu tablo kaçınılmaz olarak şematiktir. Ancak şu soruyu sormamıza dayanak olabilir: Batı Avrupa feodalizminin temel kurucu unsurlarını ayırdetmek gerektiğinde, onun belirli bir aşamasını ve bunun özelliklerini saf/katıksız kabul edip feodalizm tanımımızı bununla mı sınırlandıracağız, yoksa çeşitli aşamalarının bir arada bulunması olanaksız görece özerk özelliklerinin keyfî bir bileşimini mi seçip alacağız ve nihayet, tüm bu aşamalara ortak olan ekonomik temeli mi çekip çıkarmaya çalışacağız? Bizce gerçek bilimsel yol üçüncüsüdür. Birinci yol, Batı tarihçiliğinin yakın zamanlara kadar içine düştüğü partikülarizm ve dar hukukçu yaklaşıma zemin hazırlamıştır. İkinci yol en kötüsüdür ve tarih dışı bir feodalizm tanımına götürür. Ne yazık ki bizde şimdiye kadar bilinçli/bilinçsiz olarak en revaçtaki yöntem bu olmuştur. Pamuk da bundan kurtulamamaktadır.

Pamuk'un en zayıf noktalarından biri de mülkiyet ilişkileri konusudur. Feodal üretim tarzını özel mülkiyete dayalı bulan Pamuk (s. 94), Osmanlı için de sürekli olarak devlet mülkiyeti-özel mülkiyet ayırımı yapmakta ancak bugünkü anlamıyla özel mülkiyet kavramının Ortaçağda bulunmadığından hiç söz etmemektedir. Feodal mülkiyetin bir özel ya da mutlak mülk türü olmayıp tam tersine çok dereceli bir mülkiyet biçimi olduğu açıktır. Feodal ilişkilerde temel üretim aracı olan toprak genelde hiç kimsenin özel ve mutlak mülkünü oluşturmamaktadır. En güçlülerin, piramidin zirvesindeki hükümdarın, geniş alanlar üzerindeki fiili olmayan üstün (çıplak) mülkiyet hakları, büyük-küçük toprak beylerinin daha doğrudan ama çeşitli yükümlülüklere bağlı olduğu için gene mutlak olmayan mülkiyet haklarıyla çakışmaktadır. Bu mülkiyet hakları hiyerarşinin erekliliği (finalitesi), sonuçta elbette toprağı işleyen ve artık-emek kaynağı olan doğrudan üreticiler ve onların emeğinin ürünleridir. Dolayısıyla, üretici köylünün de mutlaka bu mülkiyet haklarıyla bir ucundan ilgilendirilmesi gerekir. Nitekim doğrudan üretici de en azından bir yararlanma hakkına, genellikle de babadan oğula geçen fiili bir tasarruf hakkına sa-

XVI. yüzyıl ikinci yarısında Avrupa
Osmanlı İmparatorluğu ve tâbileri
Habsburgların Avusturya koluna ait memleketler
Habsburgların İspanya koluna ait memleketler
Osmanlı İmparatorluğu
Kırım Hanlığı
Polonya
Litvanya
Boğdan
Erdel
Eflak
Fransa
İngiltere
İspanya
Cezayir
Girit
Kıbrıs
Rodos
Astrahan (1567 de Ruslar)

hiptir. Üretici sınıfın kendisini yeniden üretmesi açısından da zorunlu olan bu tasarruf hakkı, hem üretim teknolojisinin, hem gelenek ve göreneğin, hem de toplumsal güç ilişkilerinin sınırlamaları altında belirlenecek ve genelde keyfi bir yoruma konu olmayacaktır.

Şimdi Osmanlı açısından bakarsak, miri toprak rejiminde devletin mutlak değil üstün mülkiyet hakkını koruduğunu, yararlanma/tasarruf haklarını timarlılara ve reayaya bıraktığını (bazen başka katılanlar da olur) görürüz. Devletin hem çıplak hem de fiili mülkiyeti birlikte elinde bulundurduğu mülkiyet biçiminin örneği padişah haslarıdır ve bu ayırım çok nettir. Devletin hiçbir mülkiyet hakkına sahip olmadığı mülk veya vakıf topraklar da bulunmakta ve bunların kuruluş dönemindeki önemi bilinmektedir. Devletin üstün mülkiyete sahip olmayıp fiili mülkiyete sahip olmayıp fiili mülkiyete ortak olduğu mâlikâne-divanî denilen mülkiyet biçimi bize feodal mülkiyet anlayışını en iyi anlatan örneklerden bir başkasıdır. Keza, alınır-satılır mülklerden olup askerî hizmet yükümlülüğüne bağlanmış **mülk timar,** hizmetin yerine getirilmemesi durumunda tarımsal ürüne el konulmasına (mülk timara el konulamamakta) götürülen niteliğiyle, feodal rant ile vergi arasındaki geçişmeleri iyi anlatmaktadır. Eşkinci timarları olsun, diğer mülkiyet biçimleri olsun, bunlarda kurulan üretim ilişkilerinin birbirinden köklü farklılıklar taşıdığını düşünmemek gerekir. Bu da bize, mülkiyeti yalnızca hukuksal düzeyinde yani görünürdeki ilişkilere bakarak kavramanın mümkün olmadığın gösterir. Gerçek temellük (appropriation) ilişkilerini kavramadan mülkiyet ve buradan da üretim ilişkilerini kavramanın mümkün olmadığına itirazımız yoksa, Pamuk'un padişah haslarındaki üretim ilişkilerini diğer mülkiyet biçimlerindekinden «çok farklı» olarak tanımlamasına ve buradaki **ortakçı kul** statüsündeki doğrudan üreticileri «kölelikle reaya arasında bir ara tabaka» (s. 58) olarak görmesine (Barkan dahi ortakçı kulları serf tipinin Osmanlıdaki sınırlı bir örneği olarak göstermeye çalışırken, Pamuk'un yaklaşımı şaşırtıcıdır) itirazımız olacaktır.

Feodal üretim ilişkilerinin bir yüzünün, feodal sınıf açısından en önemli üretim aracı olan toprak üzerinde kısmi mülkiyet haklarını (üstün veya çıplak mülkiyet hakkı) titizlikle korumak olduğunu gördük. Oysa bu yeterli değildir. Tarımsal toprak fiilen köylü ailesinin tasarrufunda olduğu için, işte tam bu nedenle köylünün kişiliği üzerinde de sınırlı bir mülkiyet hakkı, bir tahakküm kurulması zorunlu olmaktadır. Tarımsal iş araçlarının de esas itibariyle köylünün mülkiyetinde olması feodal sınıf açısından bu zorunluluğu daha da pekiştirmektedir. Çünkü köylünün kişiliği üzerinde kurulan ve özgürlüğünü sınırlayan bu sınırlı mülkiyet (köleci tarzdaki mutlak mülkiyet hakkıyla sadece bir derece farkı değil bir nitelik farkı söz konusudur) olmaksızın, geçinme imkân ve vasıtalarını üretebilecek her türlü maddî koşula (bilgi ve beceri dahil) sahip olan köylüden kişisel hizmet yükümlülükleri talep etmek, toprak kirasının karşılığı olmayan türlü vergi, harç ve aynî ödemeler istemek, onu toprağa bağlamak mümkün olmazdı. Feodal üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde iktisat-dışı zor unsurlarının rolünü işte bu çerçevede içinde değerlendirmek gerekir.

Osmanlı toplumsal formasyonundaki gerek mülkiyet ilişkileri gerekse üretim sürecinde tarafları oluşturanların karşılıklı konumları açısından, hem toprak hem de doğrudan üretici üzerinde kısmi mülkiyet haklarının titizlikle korunmak istendiği yolundaki kanıtlar ihmal edilemez düzeydedir. Bunun için öncelikle timar sahibinin ikili niteliğini, «sahib-i arz» (toprak sahibi) ve «sahib-i raiyyet» sayılmasını göz önüne almak, daha sonra Osmanlı şer'i ve örfi (raiyyet) vergilerini, mali ve görünür hukuki düzeylerinin ötesinde iktisadî (toplumsal üretim ilişkileri) düzeylerinde kavramak gerekir. Şer'i vergilerin asıl ayırdedici özelliği dinsel olmaktan ziyade, toprak üzerindeki üstün mülkiyet haklarının (toprağın kirasının) karşılığı sayılmasıdır. Örfi vergiler ise, köylünün kişiliğini üzerinde timar beyinin sahip olduğu hakların karşılığıdır. Örfi vergilere aynı zamanda raiyyet vergileri denmesinin bir nedeni de budur. Örfi vergilerin bu niteliğini daha iyi anlamak için, çiftini bırakıp kaçan ve 10 yıllık geri getirilebilme süresi içinde buluna-

mayan reayanın, bu süre sonunda bulunması halinde «sahib-i raiyyetine» çiftbozan tazminatı ödemeye devam etmek zoruna olması anımsatılabilir. Keza, timar beyiyle anlaşıp yerine bir başka üreticiyi bırakarak göçen köylü reayanın, çift bozan tazminatı vermemekle birlikte çift resmi ödemeye devam etmesi çok anlamlı bir örnektir. (Örfi vergilerin en önemlisi sayılan bu vergiyi, Pamuk'un yaptığı gibi bir arazi vergisiyle özdeşleştirmek ve bunu «devlet mülkiyetindeki toprağın kullanım hakkı karşılığı» (s. 51) olarak göstermek mümkün değildir; toprağı olmayan raiyyetten de alınan, gayri müslimlerde tipik bir baş vergisi özelliğini daha da pekiştiren, kökeni itibariyle kişisel hizmet yükümlülüklerinden oluşan ve diğer bir adı da **kulluk** vergisi olan çift resminin ve türevlerinin, kişilik üzerindeki haklardan alınan bir vergi olma niteliği bizce tartışılmazdır). Başka bir örnek de timar sistemi dışından verilebilir. **Malikâne-divanî** denilen ve **mâlikâne** kısmına bağımsız toprak beyinin üstün mülkiyet hakları ve kısmen yararlanma haklarıyla sahip olduğu, buna karşılık **divanî** kısmına divan adına timarlı sipahinin bir yararlanma hakkıyla tasarruf ettiği çift başlı mülkiyet biçiminde, şer'i ve örfi vergilerin taraflara tahsis şeklinin özelliği -toprak sahibine şer'i vergiler, divanî tarafa raiyyet vergileri- bize kalırsa son derece öğreticidir.

Bu uzun eleştiri yazısına uzun bir sonuç gerekmiyor. Sonucumuz tek bir cümleyle özetlenebilir. Eğer bu öngördüğümüzden çok uzun olan yazımız Şevket Pamuk'un yeni kitabının okunması ve tartışılmasına hizmet ederse görevini yerine getirmiş olacaktır. Ancak, konu tarih olunca, herhangi bir tavır alışın, bir eleştirel tutumun, çok sayıda başka kaynağa ve yeni okumalara göstermeden yapılabileceğini sanmıyoruz. Umarız Pamuk'un kitabının ve bizim eleştirimizin böyle bir katkısı olsun. Biz şimdiden, yeni yayınlanmaya başlanan «Türkiye Tarihi» dizisinin (Cem Yayınevi) birinci ve ikinci kitaplarını böyle bir başlangıç için önermek isteriz.

EK:

VİLLA EKONOMİSİ VE SENYÖRLÜK EKONOMİSİ İŞLEYİŞ ŞEMALARI İLE BAZI ÖNEMLİ TERİMLERİ

AYRICA

ERKEN ORTAÇAĞIN BAZI SİYASAL DÖNÜM NOKTALARI

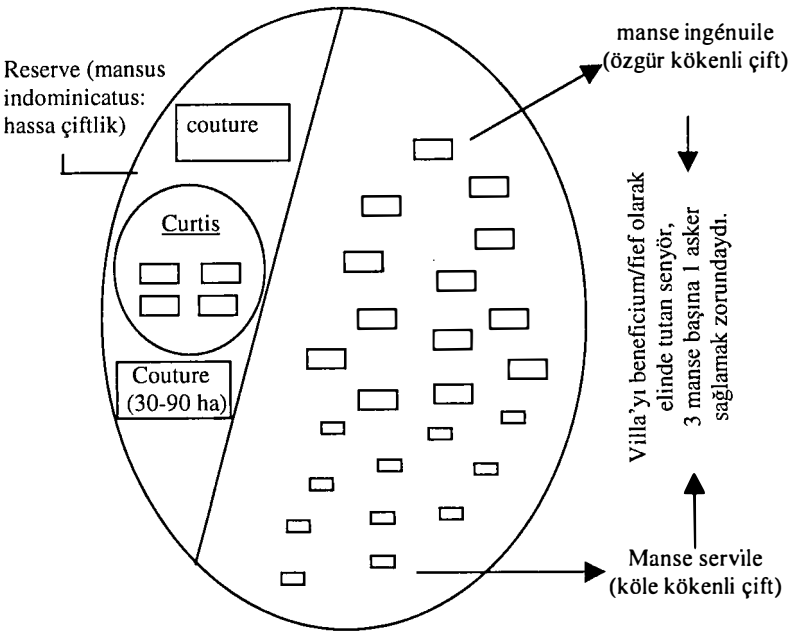
Erken ve Orta Ortaçağ Frank/Fransız Devletlerine İlişkin Bazı Dönüm Noktaları

FRANK DEVLETİ		V. yy. ortası, X. yy. son çeyreği
MEROVENJLER		447-751.
	Mérovée	447
	Clovis	481-511 (Hıristiyanlığa geçiş)
	I. Dagobert	613-639 (4 prense bölünmüş krallığı tekrar birleştirdi)
	Charles Martel	688-741 (saray kahyası; Karolenj sülalesinin tahta çıkmamış atası - 714'te krallığı birleştirdi; 732'de Arapları Poitiers'de durdurdu.
KAROLENJLER		(751-987)
	Kısa Pépin	741-768 (751'de tahtı Mérovée sülalesinden tamamen ele geçirdiği kabul ediliyor).
	Charlemagne (***Şarlman***)	768-814 (800'de İmparator, Papa'dan taç giyiyor).
KAPESİYENLER (Capetiens)		987 sonrasında. Ancak 12. yy.'a kadar oldukça zayıf kalıyorlar.
	Hugues Capet	İlk kral. "Babadan oğula krallık" kuralını koyarak ve kralın sağlığında oğul kral kutsanarak, krallığın her mirasta bölünmesini engelledi.

VI· Louis	1108-1137 (Adalet, düzen sağlayıcı)
VII· Louis	1137-1180.
Güzel Philippe	1285-1314 (Yeni bir devlet kavramı: Kral artık bir senyör değil, kanunun canlı temsilcisi sayılmaya başlanıyor. Kilise ile çatışması ve ilk Etats Généraux'nun toplanmasının (1302) kökenlerinde bu yeni anlayış var.

Klasik Malikâne (Villa) Ekonomisi Şeması
(Erken Ortaçağın İstisnaî İşletme Rejimi)

Karolenjiyen Villalar(*)

(Büyük Mülkiyet - küçük işletme çelişkisi)

(*) Merovenj dönemi villaları, Karolenj villalarına göre, daha az geniş, en azından işlenen alanı daha dardır. Serf çiftlerinin sayısı da daha az olup, reserve alanı daha geniştir. Bu da, daha fazla köle ve topraksız serf kullanımını düşündürtmektedir.

Terimlerin Anlamı

Reserve : XI. yy.'dan sonra senyörlük rejiminde senyörün doğrudan işlettiği alan (hassa çiftlik). Curtis yanında, ekilen tarlalar (coutures), bir çayır (pratum), mümkünse bir bağ (clausum) ve koru/orman ile işlenemeyen araziyi içerir.

Reserve : Erken Ortaçağda Indominacutum = mansus indominacutus = terra indominicata.

Dominus : Efendi (Erken Ortaçağda senyörün adı).

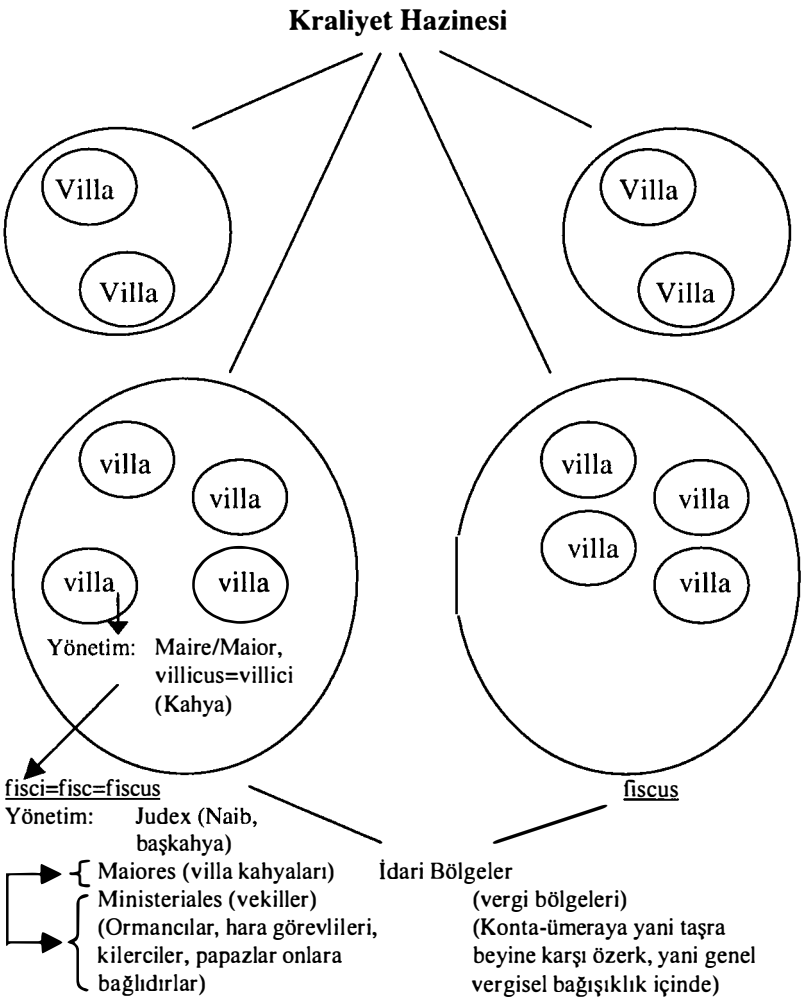
Dominicatus : Dominus'a (efendi'ye) ait olan. (Cermanik topraklarda terra salica).

Domaine : Malikâne (İngiltere'de Manor).

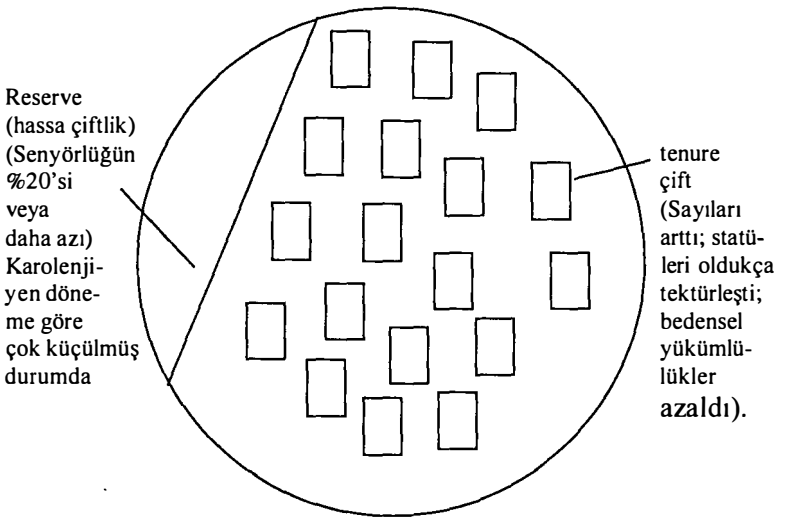
Curtis : Villa ve reserve alanı içinde, karışık malzemeden yapılmış duvar (palanka) ile çevrilmiş yönetim merkezi. Efendinin evini (casa, sala domini), zahire ambarını, işletme binalarını (ambarlar, ağıllar, ahırlar,mutfaklar, fırın, zanaat işlikleri), köleler ve topraksız serflerin topluca kaldığı barakaları, üzüm sıkıcısı, birahane veya şaraphaneyi, değirmen(ler)i, bir bahçe ve bir meyve bahçesini içerir. Curtis, reserve'in işletim merkezidir.

Coutures : Reserve içinde ekilen toprak parselleri. Herbiri 30-90 ha. genişliğinde birkaç parçadan oluşur.

Karolenjiyen Dönem Kraliyet Villa'ları Yönetim Sistemi (Manastır villaları için de benzerlikler var)

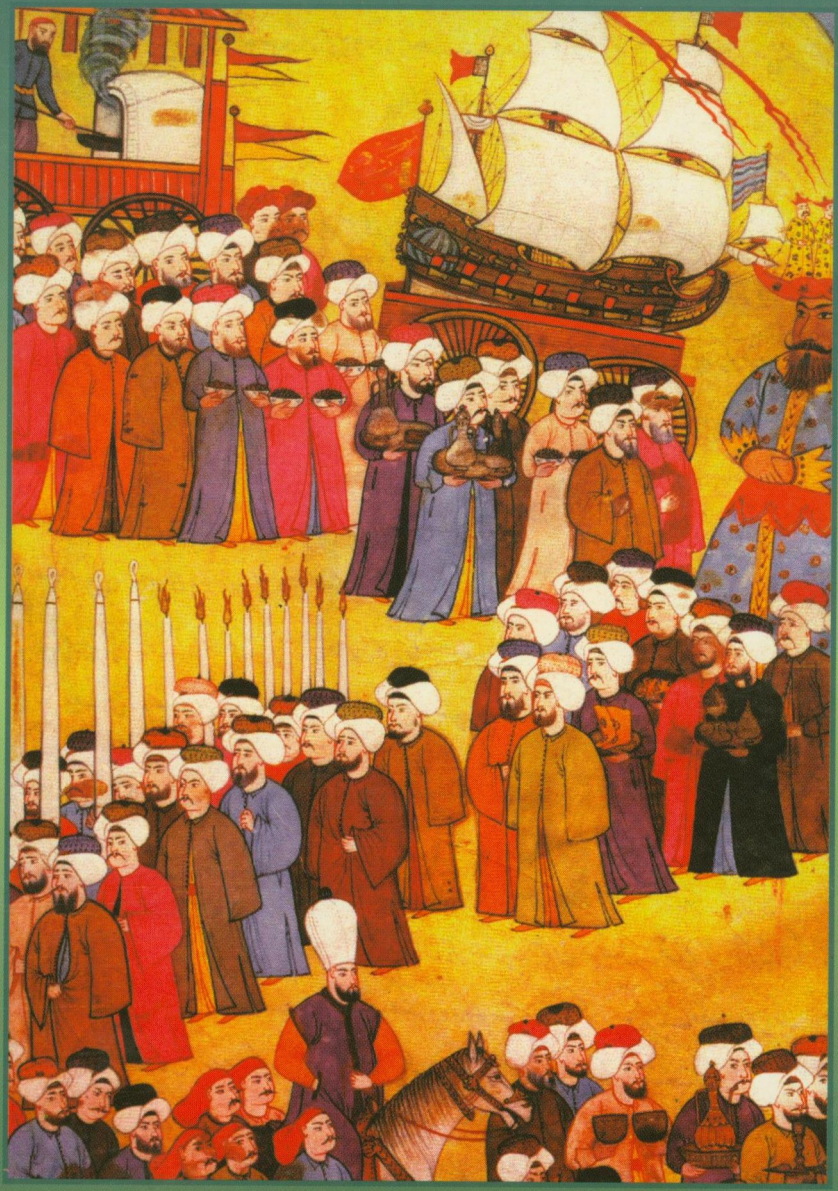

Senyörlük Rejimi(*)
(Orta Ortaçağın Yaygın İşletme Rejimi)(**)

(*) Buna "Banal Senyörlük" de denir. Çünkü senyörün önemli gelir kaynağı olan ban (örf) hakları (banality) rejime damgasını vuruyor. Örfî haklar yargılama haklarıyla karışmaya başlıyor. Yargılama hakları ekonomik sömürüye zemin hazırlıyor. Örfi hakların doğrudan ekonomik haklara dönüşmesi de sözkonusu.: Üretim devrelerinin (rotation) düzenlenmesi; hasatın başlama tarihinin, ormandan yararlanma haklarının; hasat sonrası senyörün pazarlanabilir ürününü öncelikle satış tekelinin (monopolya, denilen bu hakkın Osmanlı'da da izi sürülebilir: Ö.L. Barkan, "Timar", İslâm Ansiklopedisi) senyör tarafından dayatılması mümkün duruma gelmiş. Ayrıca, senyörlük değirmeni, fırını ve sıkıcılarının (cendere) kullanılması zorunluluğu, cezalar ve koruma hakları (taille=precaria=avarız) da hesaba katılmalı.

(**) Fransa XI.-XIII. yüzyıllar, İngiltere'de ise XII. yüzyılda reserve ile manse'lar arasındaki organik işbirliği eskisinden daha sıkı şekilde korunuyor. Kıta Avrupası'ndaki IX. yüzyılı hatırlatıyor.

ISBN 975-7852-53-8

9 799757 852536